

SCHÖPFLIN GYÖRGY

Ráció, identitás és hatalom

Európában a XVIII. század óta az egyik legjelentősebb vita arról folyik, hogy mi legyen a hatalom szervezőelve: a ráció vagy az identitás.¹ A vita azóta sem jutott nyugvópontra, a polémia újra és újra fellángol. A kérdés gyakorlatilag életünk valamennyi területére befolyással van, és kihat olyan mindennapos témákra, mint például az állampolgárság és a vele járó jóléti kedvezmények megszerzése. Az európai állampolgárság mint jogi, politikai, gazdasági, kulturális és társadalmi elképzelés szintén e vita során született meg. Az európai identitás problémája, mely ugyancsak a vita egyik témája, hasonlóképpen igazolja ezeket a felvetéseket.

A vitában különféle álláspontok különíthetők el. Vannak, akik megkérdőjelezzik a legitim identitáspolitika létjogosultságát, vagy legalábbis megkísérlik jelentőségét a minimumra csökkenteni.² Ők előnyben részesítenék a teljes egészében a funkciókból észalapon levezethető jogokat. Azután ott vannak, akik egyes identitásokkal rokonszenveznek, másokkal viszont nem. Velük szemben sorakoznak fel az identitáspolitikások, akik kitartanak amellett, hogy minden probléma az identitásból ered, és csak az identitás kritériumai alapján oldható meg. A vitának egyéb összetevői is léteznek, így a nyugati és a posztkommunista Európa jellege és gondolkodásmódja: hogy a két régiónak mennyire eltérő a politikához való viszonya; mennyire tartják fontosnak az identitást, és mekkora jelentőséget tulajdonítanak annak, amit tesznek.

Írásomban amellett érvelek, hogy a józan ész és az identitás szembeállítása tévedésen alapszik. Fogalmilag természetesen különböznek, ezért szétválasztásuk szükséges. De mindkettőnek megvan a létjogosultsága, és egyik sem kerülhet a másik fölé - sőt feltételezik egymást. Az alábbiakban megkísérelem összefoglalni, milyen dinamikus kapcsolatban áll egymással ráció és identitás, hogyan tartják fenn és erősítik egymást, és hogyan léteznek összetett és egymástól kölcsönösen függő helyzetben.

Röviden: a ráció segít a cselekvés, a következetesség, a felelősségre-vonhatóság, kiszámíthatóság természetének világos megértésében. Képesé tesz minket arra, hogy kérdéseket tegyünk fel a cselekedetek indítékaira, és behelyezzük azokat ismereteink rendszerébe. Az identitás ezzel szemben a közösséghez tartozást, a szolidaritást és a jelentések közösen birtokolt mintáit biztosítja az egyéneknek. Egy olyan körülhatárolt világot, melyben élni lehet, és amelyben mindenki magához hasonlónak tudhatja a többieket. Az identitás a hatalom mindkét említett szférájában jelen van.

Akár a ráció, akár az identitás figyelmen kívül hagyása zavart eredményez. Racionalitás nélkül fennáll a veszély, hogy a hatalom önkényé válik, és ez zűrzavart és félelmet kelt. De ha csupán a rációra hagyatkozunk, és tagadjuk az identitás létjogosultságát, az egyéneket elszigeteltségben hagyjuk, és azt a látszatot keltjük, hogy teljesen közömbös számunkra a morális dimenzió. Másrészt, ha minden cselekedetet, motivációt az identitáshoz kapcsolunk, az eredmény masszív leegyszerűsítés lesz, mely figyelmen kívül hagyja az egyént és a választás lehetőségét. A megoldást a kettő szintézisében kell keresnünk.

Ez a felfogás ellentmond az identitással kapcsolatos jelenlegi viták java részének. Ezekben ugyanis erősen érezhető az a szándék, hogy a józan ész és az identitást mint két, egymást kölcsönösen kizáró tényezőt tárgyalják, és az identitást okolják a világban felszínre törő problémák nagy részéért az etnikai tisztogatás csupán egy ezek közül. Sőt, az angolszász gondolkodás egyik sajátos változata szerint az identitáspolitika egyszerűen irracionális, és ha majd az emberek visszatálnak „valódi” érdekeikhez, felhagynak az identitásukon alapuló követeléseikkel, és felismerik az egyetemes ésszerűséget.

Az ilyen típusú, észérveken nyugvó állításoknak számos intellektuális gyökerük van. Az egyik kétségkívül a felvilágosodás azon felvetése, hogy minden jogcímet, a hatalom összes formáját, a kiváltságok minden forrását alapos felülvizsgálatnak kell alávetni. A világ ugyanis a megismerés által halad előre. Önmagában véve semmi sem szent, semmi nem kerülheti el a szellem legfőbb intellektuális eszközét - az észérveken alapuló vizsgálatot. A liberális doktrína - mely szerint az egyének szuverének és felelősek saját sorsuk alakulásáért - ehhez az elképzeléshez kapcsolódik. Alapelve, vagyis az egyén szuverenitásának hangsúlyozása miatt szigorú kritikával él a kollektív identitások követeléseivel szemben. A marxizmus azután újabb elemmel járult hozzá mindehhez. Eszerint csak egyetlen eredeti ok és egyetlen, elsődleges identitás létezik: az egyének gazdasági érdekei. Szerintük minden legitim kollektív identitás ebből ered, és bármely más identitást a „hamis tudat” körébe soroltak. Mindezek az alapelvek és magyarázataik nagy hatással bírnak ma is, és igen gyakran kritika nélkül általánosan elfogadottnak tekintik őket.

A „hamis tudat”

A „hamis tudat” fogalma igen romboló volt, és belülről járult hozzá a marxizmus hanyatlásához. A liberalizmus hasonló veszélybe sodródik azáltal, hogy - különösen az újságírói értekezésekben - meggondolatlanul „irracionálisként” vagy „törzsiként” jellemzi és veti el az identitáspolitikai követeléseket. Elvi szinten a gond abból adódik, hogy e kategóriák lehetővé teszik alkalmazóik számára, hogy egyszerűen megkerüljék a problémát. Ez nem csupán intellektuális „vészkijárat”, de meghiúsít bármilyen komoly elmélkedést a tárggyal kapcsolatban. Mindez segít megérteni, hogy a marxizmus miért nem alakított ki soha semmilyen meggyőző és szociológiailag elfogadható elméletet a nemzetből. Ugyanis soha nem volt rá szüksége. Mindössze a „hamis tudat” címkéjével kellett ellátnia az etnicitás és a nemzeti érzés jelenségét, ezáltal a kérdés megoldottnak volt tekinthető. Politikai szinten - mivel „hamisnak” nevezte - kényszereszközökhöz folyamodott vele szemben. Amikor a kommunista vezetők önlegitimációjuk elvesztésének következtében többé nem alkalmazhatták a kényszert, intellektuálisan fegyvertelennek bizonyultak. Mindez kétségtelenül kulcsfontosságú szerepet játszott a Szovjetunió összeomlásában és Jugoszlávia felbomlásában is. Mondhatjuk úgy is, Milosevics és Gorbacsov között annyi különbség volt, hogy az előbbi értette a nacionalizmus lényegét, míg az utóbbi nem.

A marxista hagyomány e lényegi gyengesége annak összes vezetőjét befolyásolta. Lenin, aki az orosz és a többi Szovjetunióban élő etnikai csoport közül sok, sőt csaknem valamennyi kulturális intézményrendszerének kiépülését támogatta, ezt azért tette, mert szilárdan megvolt győződve arról, hogy az etnikai identitások másodlagos jelentőségűek, és a gazdasági fejlődés „elsődlegessége” folytán eltűnnek majd. Ahol ez mégsem következett be, ott erőszakot alkalmaztak. Jó példa erre Szultan Galijev félreállítása, aki kísérletet tett a marxizmus és a nem orosz nacionalizmus összeegyeztetésére. Szultan Galijevet még Lenin életében, 1923-ban kizárták a párból, Sztálin alatt pedig kivégezték.³ Az etnicitás tekintetében még a marxizmus legnyitottabb irányzata, az ausztromarxizmus is képtelen volt elvégezni a jelenség alapos, elméletileg összefüggő és kielégítő elemzését, azzal együtt sem, hogy Bauer és Renner gyakorlati tapasztalataira is támaszkodhatott. Ehelyett elfogadták, hogy a gazdasági identitások a kulturális identitások felett állnak, és még ha a kulturális intézkedések helyénvalóak is, azok nem válhatnak politikai követelések tárgyává.⁴

A liberalizmus tanainak az „irracionális némileg funkcionális eleme. Létrehoz egy kategóriát, mely nem igényel további kutatásokat, mivel irracionális - ez az okfejtés a körkörös logika ékes példája, ami így lezárja a megismerést, elveti a további kutatások szükségességét, és mellőzi a tudás gyarapításának követelményét. Mindez veszélyeket jelent a politika szereplőire nézve, mivel az identitáspolitikával szembekerülve, felkészültség

hiányában képtelenek megbirkózni a jelentkező problémákkal. Ennek jellemző bizonyítékait láthattuk például a jugoszláv utódállamok háborúit követő tárgyalások során.

A racionalitás hegemoniája

Visszatérve a racionalitás elsődlegességét megalapozó filozófiai áramlatokhoz: a XX. század történelmi eseményeinek következtében pozíciójuk megerősödött. A náciizmus és a fasizmus veresége, majd az ezt követő európai integrációs törekvések erőteljesen háttérbe szorították az identitások követelését. Sokan úgy gondolták, hogy a náciizmus az identitáspolitikák szükségszerű velejárója és automatikus következménye volt- mivel az etnicitás nacionalizmushoz, az utóbbi pedig a náciizmushoz vezet -, ezért az identitáspolitikák vereségét érthetően nagy megkönnyebbüléssel fogadták. A Jean Monnet-paradigmát erre adott válasznak tekintették: olyan intézményeket kell létrehozni, amelyek felülemelkednek az európai nemzetek identitásán, ezáltal lehetetlenné teszik egy újabb háború kirobbanását a kontinensen. A hidegháború biztosította, hogy Nyugat-Európa fenntarthassa az egység nagyon magas fokát, míg Közép- és Kelet-Európát a szovjet megszállás és a kommunizmus térhódítása ugyancsak egységessé tette.

Az állam által betöltött szerep is hozzájárult ahhoz a meggyőződéshez, hogy a racionalizmus egyre inkább tért hódít. Nyugaton úgy tűnt, hogy az állam jól működik. A jóléti állam sikeresen megbirkózott a szegénység és a szűkölködők problémájával, mely megkeserítette a két világháború közötti éveket. Valójában-bár ritkán tárgyalták a kérdést ilyen megközelítésben - Nyugaton az állam szerepe megszűnt a bal- és a jobboldal polémiáinak tárgya lenni, az etatizmust mindkét oldal elfogadta. A hallgatólagos egyezség azt a feladatot ruházta az államra, hogy - bár nem a társadalom kizárásával, de - a racionalitás végső letéteményese legyen, és egyúttal azt a benyomást keltette, hogy a ráció végleg győzedelmeskedett. Az állam felsőbbségét az 1980-as évekig nem kérdőjelezték meg, bár a hatvanas évek -1968-ban tetőző - kihívása bizonyos területeken megváltoztatta a társadalom és az állam közötti kapcsolatot. Ebben a nagyon stabil rendben a kollektív identitások nem játszhattak jelentős nyilvános szerepet.

Az identitásokból fakadó nemzetközi konfliktusokat arra a hallgatólagos előfeltevésre hivatkozva lehetett elhárítani, hogy minden állam lényegében egyformán racionális. Ha mégis konfliktusok merültek fel, azokat rendezni lehetett észérveken alapuló vitákban, amelyekbe az identitás „irracionális” kérdéseit nem vonták be. Az identitásnak mint a politika egyik faktorának a figyelmen kívül hagyása eredményezte, hogy a nyugat-európai identitásokat kezdték egymáshoz hasonlóknak tekinteni. Ez volt és maradt máig - az európai integráció egyik alappillére.

Mindez azt az illúziót keltette, hogy az identitás mint a politikai hatalom, különösképpen a nacionalista politika forrása, a múlté - legalábbis, ami Európát illeti. Hallgatólagos egyetértés alakult ki a tekintetben, hogy beköszöntött a racionalitás kora, és az identitás - kivéve a kulturális önkifejezés ártalmatlan területét - többé már nem fontos. Fukuyama a „történelem vége tézisével nem tett mást, mint feltette a pontot az i-re az ilyen típusú felvetések körén belül, noha köztük kevés az olyan világosan kidolgozott elmélet, mint az övé. Ebben az összképben Észak-Írország, Baszkföld vagy Korszika csupán átmeneti rendellenességnek számított.

Ennek következtében az 1989 utáni Európa számos részén hirtelen felszínre törő etnonacionalizmus a Nyugat számára váratlan és nem szívesen látott jelenségnek számított. Az elit és a közvélemény egyformán híján volt a válaszok megfogalmazásához szükséges kognitív eszközöknek. Különböző elméletek - feltevések, előítéletek, illúziók - láttak napvilágot, hogy magyarázatot adjanak erre a látszólag megmagyarázhatatlan visszalépésre egy olyan világba, melyet Nyugat-Európa már régen eltűntnek hitt. Elfogadott normává vált a

történelem olyan közös ihletésű ideológiai magyarázata, amely felmenti a Nyugatot, és vádakkal illeti Közép- és Kelet-Európát, így például, hogy Közép- és Kelet-Európa mindig is (biológiailag?) „törzsi” volt, következésképpen az is marad. Ez a történelmietlen megállapítás meglehetősen rossz fényt vet a nyugati identitásra, amely képtelen megbirkózni a kommunizmus bukása után felszínre törő kihívásokkal.

1989 után tehát a Nyugatnak szembe kellett néznie egy példa nélkül álló kihívással, melyre nem voltak előzetesen kidolgozott receptjei. Egyszerre kellett Közép- és Kelet-Európa bevonásával újraegyesítenie Európát, ugyanakkor otthon átrendeznie a hatalmi viszonyokat. Elhasználódtak az 1945 és 1989 közötti elképzelések, melyekre egy igen szilárd rend épült fel. A fennálló hatalom egyre inkább kérdésessé vált, ahogy erősödött a követelés a képviselői demokrácia kiszélesítésére. A helyzet új egyensúly kialakítását kívánta meg racionalitás és identitás között. Az 1990-es évek ennek következtében sokkal képlékenyebbé váltak.

A helyzetet tovább súlyosbította a kommunizmus összeomlásának egyik váratlan következménye. Noha a kommunizmus nyilvánvalóan ellentmondásokkal átszótt rendszer volt - melyek végül is hanyatlásához vezettek-, a marxizmus-leninizmus jogot formált a felvilágosodás örökösének, sőt legkiválóbb és leginkább legitim örökösének a szerepére: Ebben az értelemben a kommunizmus és a nyugati demokráciák közötti küzdelem fenntartotta a racionalitás hegemoniáját az identitással szemben. Sem a liberalizmus, sem a marxizmus nem adott egyetlen következetes magyarázatot sem arra vonatkozólag, vajon miért léteznek még mindig kollektív identitások, és hogyan lehetnek még mindig hatással a politikára. A két irányzat inkább figyelmen kívül hagyta a jelenséget. Ennek megfelelően a kommunizmus vége egészében véve meggyengítette a racionalizmust, melynek messze ható következményei lettek a Nyugat számára is. Az identitáspolitikák felbukkanása új megközelítési módok kidolgozását követeli meg mind a racionalitás, mind az identitás természetére vonatkozólag. Az európai identitásról kialakított képet újra kell alkotni.

A posztkommunista fejlődés

Közép- és Kelet-Európában a probléma hasonló, bár a hozzá vezető út és az előzmények eltérőek. A szélsőségesen etatista kommunista rendszer száműzött minden más racionalitást, vagy legalábbis megkísérelte azt. Ezt sikerült is elérnie a civil társadalommal szemben, de nem volt képes komoly kárt okozni az etnicitásnak. Az összes racionalitás ráruházása az államra váratlan eredményhez vezetett - a kommunizmus bukása egyúttal a kommunista állam bukását jelentette.

Emiatt Közép- és Kelet-Európa a Nyugattól nagyon eltérő kiindulási helyzetben találta magát. Újra fel kell építenie egy államot, amely számon kérhető; gondoskodnia kell a civil társadalom kialakulásáról; módot kell találnia, hogy mindeközben fennmaradjon a társadalomban szükséges koherencia. Elkerülhetetlenül előtérbe került az etnicitás mint a publikus szféra leginkább megjeleníthető identitásformája, és magának követelte mindazokat a szerepeket, amelyekre valójában nem hivatott, mint például az állampolgárság kritériumainak meghatározását - vagyis az etnicizációt. Ebben az összefüggésben Közép- és Kelet-Európának szüksége van Európára, egy európai identitásra ahhoz, hogy stabilizálódhasson, koherenssé tegye rendszerét, és használható mintákat kapjon a polgári identitás helyreállításához.

A fentiekből világosan következik, hogy az ezredvéghez közeledve az európai identitás problematikájának megértéséhez magát az identitás fogalmát kell alapos vizsgálat tárgyává tennünk. Az 1989 utáni átalakulások megkövetelik, hogy elemzését a legnagyobb gondossággal végezzük el.

Jobban belegondolva, az „identitáspolitika” terminus félreértésre adhat okot, mivel az elnevezésből az következik, hogy létezik egy „nemidentitáspolitika” is. Ez természetesen értelmetlen, mivel azt feltételezi, hogy léteznek identitás nélküli politikai szereplők. Mindannyian rendelkezünk identitással, amely befolyásolja a politikához való viszonyunkat. Racionalitás és identitás szétválasztása inkább arra vonatkozik, hogy (bizonyos) emberek mit tekintenek kívánatos politikának.

Mindenkinek van identitása, mely által kapcsolódni képes ahhoz a közösséghez, amelyben él, s amelyet maga is formál. Lehetetlen elképzelni közösségek nélküli politikát, sőt a közösségbe nem tartozó emberi lényekre világszerte úgy tekintenek, mint nem egyenértékűekre. Ez a kizártság, a száműzetés, az elszigeteltség, a remeteség, a marginalizáció drámája. Az egyének kisebb vagy nagyobb traumaként élik ezt meg, de ha maga a közösség szembesül identitása elvesztésével, annak beláthatatlan következményei lehetnek. A végeredmény az erkölcsi törvények lazulása, a széttűlés és a közösen birtokolt jelentések elvesztése lesz. A valóságban a közösségek bármit képesek megtenni, hogy elkerüljék a széthullás bekövetkeztét; mi több, a közösségek egyik jellegzetes vonása az állandó kulturális reprodukció. A kulturális reprodukció viszont kialakítja a saját belső racionalitását. Úgy is mondhatjuk, ez az a pont, ahol az identitáspolitika elkezdődik.

A kulturális reprodukció

Szemponktunkból a kulturális reprodukció kulcseleme, hogy megerősíti mindazon jelentéseket, melyek által a közösségek igyekeznek fenntartani létüket. Ezen a ponton fontos megértenünk, hogy a felvilágosodás követelte racionalitás ellenére - mely szerint minden alárendelendő a tudás gyarapításának, és minden dolog kritika tárgya lehet - valójában a közösségek mindenkor arra törekedtek, hogy létezésüket ne kérdőjelezhessék meg. Az élet bizonyos területeit, bizonyos folyamatokat és jelenségeket egyszerűen „normálisnak és természetesnek” fogadjunk el - ez az, amit Bourdieu *doxikus*nak nevez -, és ne kérdőjelezzük meg őket. Ez a mindennapi valóság, melyen keresztül a világot értelmezzük, az angolszász gondolkodói iskolák által olyannyira kedvelt „common sens”, avagy józan ész hatóköre. Ebben a közegben az identitás cselekedeteink minden aspektusában jelen van, ezért éppúgy nem vonhatjuk ki magunkat az identitáspolitika alól, mint ahogy magunktól nem tudunk repülni.

A megállapítás következményei messze hatóak, mivel megingatnak néhány gyakran hangoztatott nyugati előfeltevést, ugyanakkor ellentmondanak a posztkommunista világ néhány bevett tételének. Nyugaton általános feltételezés, hogy létezik „jó” és „rossz” identitáspolitika: a nemek, a fajok és a bevándorlók etnikus identitását elfogadják, bármely más identitást azonban károsnak, elmaradottnak vagy törzsinek tekintenek. Közép és Kelet-Európában sokak számára elfogadhatatlan, hogy etnikai identitásuk viszonylagos és nem eredendően adott, jóval inkább mesterséges, mint velük született. Az adott megismerési rendszerben élők számára az etnicitás bizonyossága megtámadhatatlannak és vitán felülinek tűnik. És ezek a bizonyosságok mindaddig megmaradnak, amíg az állam és a civil társadalom elég erős ahhoz, hogy az etnicitás gyengeségéhez szükséges rendet biztosítsa.

A gondolat, hogy az eltérő identitások (nemi szerepek, bevándorlók etnicitása, faj) számos vonásukban hasonlítanak, visszautasításra talál a legtöbb mai nyugati és demokratikus elképzelésben, különösen a nyugat-európai baloldalnál.

Identitások és a baloldal

Az előbb elmondottak rövid magyarázatot igényelnek. A baloldal hagyományosan a felvilágosodás kori racionalitás legjelentősebb letéteményesének tekinti magát. E

hagyományt átítatja az osztály mindenkefelettségének gondolata, vagyis hogy függetlenül a „nemzettől” mindenki hasonló, aki munkát végez, és hogy a társadalmi osztály és a gazdasági tevékenység jóval egyetemesebb minden más sajátosságánál. Bár - mára ez már nyilvánvaló - a XIX. század gazdaságának története nem ezt bizonyítja.

Ez volt mind a szociáldemokrácia, mind a kommunizmus baloldali hagyománya, bár mindkettő időnként (egyre gyakrabban?) engedményt tett a nem gazdasági identitásoknak. A valóságban mindez elkerülhetetlen volt, mivel - ahogy a jelen elemzés mutatja - identitás és racionalitás dinamikus és kölcsönös viszonyban állnak egymással. Azonban az 1960-as és 1970-es években a nyugat-európai baloldal gondolkodásában döntő fordulat következett be. Ahelyett hogy megmaradt volna a „baloldaliság” tengelyét jelentő gazdasági identitások mellett, elfogadta, hogy néhány másik identitás is a baloldali eszme részét képezi - legfőképpen a nemi szerepek, a feminizmus és a faj (a bevándorlók etnicitása) tekintetében. Mindez részben a környezetvédelmet is magában foglalta, bár a baloldal és a zöldek közötti kapcsolat mindig nehéznek bizonyult. A környezetvédelem perifériáján található állati „jogokat” például a baloldalnak már jóval nehezebb volt felvállalnia, bár a mozgalom jelentős energiákat mozgósított e célból.

Ez az összefogás alapjában véve egyetlen, nagy jelentőségű elv mentén szerveződött: a kapitalizmus képtelen a társadalmi igazságosság biztosítására, mert bizonyos csoportokat folyamatosan kizár a tulajdonképpeni hatalom gyakorlásából. Sok idő kellett ahhoz, hogy a hagyományos baloldal megértse - sokan máig nem fogták fel -, hogy a gazdasági identitások egykori jelentősége lehanyagolt, amióta körülbelül a társadalom négyötöde számára a jólét vált normává. Azonkívül a munkamódszerek forradalmi változásaként a fizikai munkáról a nem fizikai munkára helyeződött át a hangsúly, a gyári munka hanyatlásával párhuzamosan nőtt a szolgáltatások jelentősége, és elkerülhetetlenül megváltoztak azok a gazdasági identitások, amelyektől a baloldal hagyományosan függött. A szegénynek és szakképzetlennek maradók gazdasági identitása és politikai súlya túl kevésnek bizonyult ahhoz, hogy rájuk támaszkodva a baloldal fenntarthassa a gazdasági identitás hagyományos politikáját.

Mindezzel nem állítom azt, hogy a gazdasági identitásoknak semmilyen befolyásuk nincs. Képesek befolyásolni a dolgokat, különösen zárt kulturális közösségekben és - ritkábban - a kulturális választóvonalakon kívül is. Például a piac egységesíti az életmódot, széles körben hasonló szabadidős tevékenységeket, ízlést, öltözködési mintákat stb. hoz létre, tekintet nélkül az etnicitásra. Mutatis mutandis, az ipari munka megjelenése hasonlóan hatott Marx korában.

Azonban a gazdasági identitások, úgy tűnik, nem képesek túllépni saját korlátaikon. A gazdasági határ az marad, ami volt - gazdasági határ, melyet gazdasági impulzusok és számítások befolyásolnak. Pontosán azért, mivel átjárható és mennyiségi mutatókkal is meghatározható, csupán behatárolt szimbolikus rezonanciája van, illetve csak korlátozottan képes mélyebb rezonanciák létrehozására. A gazdasági identitáson alapuló kötődések túlságosan racionálisak, ezért képtelenek ellenállni a nagyobb változásoknak. A hagyományos baloldal mindig is panaszkodott amiatt, hogy ha egy proletár kiemelkedik gazdasági státusából, akkor szakít előéletével is. Ez természetes, mivel racionálisan viselkedik.

A közösséggel szembeni lojalitás mélyebb szintjeit - mondjuk így más által strukturálja, mint a kereslet-kínálat. A kulturális közösség követelménye általánossá válik - A közösség által teremtett szimbolikus szféra kerül előtérbe, a gazdasági identitás a gazdasági tevékenységre korlátozódik. Ennélfogva az életmódok, a divatok és a munkavégzés alapján azt mondani, hogy a világ mindenütt hasonlóvá vált, olyan közös tévedés, amelybe mind a hagyományos baloldal, mind a nacionalisták beleesnek, noha egész más alapon. Valójában a gazdasági identitások meglepően gyengék a nem gazdasági identitások irányításában, és csak

néhány speciális esetben lehetnek hatással azokra. Így, amikor a jólét közel egyenlő arányban oszlik el két vagy több azonos államban élő etnikus közösség között, a gazdasági sérelmek kikerülnek az etnikumok közötti kapcsolatokat megzavaró témák közül. Ezáltal a gazdasági identitás nem lenne több az etnikumok közötti súrlódást csökkentő körülménynél.

Ami az új eszmei koalíciót illeti, ez pontosan azon az alapon követelt részt a hatalomból az onnan kiszorultak számára, hogy ezeket identitásuk okán zárták ki abból. Bár erre a szemléleti elmozdulásra akkor alig figyeltek fel, mégis jellegzetes pillanat volt. A baloldal ekkor kezdte kiterjeszteni figyelmét a gazdaságról néhány nem gazdasági identitás felé. A fordulat azt eredményezte, hogy a gazdasági identitások kielégítését többé már nem tekintették a társadalmi igazságosság követelésére adott válasznak. Ez az elemzés, már ameddig eljutott, korrekt következtetéseket vont le.

Ami meglepő ezekben az „új” identitásokban, hogy - nyíltan vagy burkoltan, de - általános érvényt követelnek maguknak. A nem szerepeknek és a fajnak mint identitásnak a szószólói nem csupán azt hangsúlyozzák, hogy az általuk hangoztatott identitás az egyedüli, melyből az értékek levezethetők, hanem hogy egyedül ezek olyan értékek - és ezáltal olyan identitások-, melyek alapján a társadalmat meg kell szervezni. A feltételezést, hogy ezek valójában talán éppen a fejlett Nyugat sajátos körülményeire vezethetők vissza, mint kártékonyt utasították el. Az egyetemes felhasználhatóság követelése valószínűleg az új politikai identitások eredetével magyarázható. A szocializmus és a kapitalizmus közötti, látszólag mindenre kiterjedő ellentét univerzalizmusával szemben határozták meg magukat, egy olyan univerzalizmussal szemben, amelyben mindkét fél ideológiája általános érvényt követelt magának. Ahhoz, hogy hatalmi pozícióba kerülhessenek, szükséges volt hasonlóképpen egyetemes érvénnyel meghatározniuk magukat. Az etnicitás hatalmi követeléseinek megfogalmazása során más utat választ. Követeléseit egy meghatározott közösségre korlátozódnak, bár általánosságban elfogadja, hogy minden etnikus közösségnek létjogosultsága van.

Bármennyire jogos is a gazdaságitól a szélesebb identitások felé fordulni, a folyamat nem várt következményeként az identitáspolitikai kérdése visszatért a politika színpadára, mégpedig nem a jobboldalnak - ahol hagyományosan szerepet játszott -, hanem éppen a baloldalnak köszönhetően. A gondot az okozta, hogy a baloldal megpróbálta szétválasztani az elfogadható és elítélendő identitásokat, a politika viszont nem így működik. Mivel a nem gazdasági identitások visszakerültek a politika fő áramába, az identitás nevében számos olyan követelés került előtérbe, amely a baloldal szemszögéből elítélendő volt. Az etnicitás nem csupán a harmadik világ országaiból Nyugatra vándorlók etnikai identitására vonatkozott, hanem a régóta letelepedett európaiakéra is. Ezen szemléletváltás következtében az etnicitás olyan jelentőségre tett szert, mint 1945 óta soha.

A nyugat-európai nem bevándorló-központú kisebbségi politika jellegzetessége az volt, hogy a demokratikus állam, bár kénytelen-kelletlen megtűrte, igyekezett az etnicitást, amennyire lehet, háttérbe szorítani: Az 1960-as és 1970-es évek etnikai megújulását (Skóciában, Katalóniában, Dél-Tirolban, de a politikailag kevésbé jellegzetes mozgalmak esetében is, mint például Nagy-Britanniában) „tiltakozó mozgalmakként kezelték, melyekről úgy gondolták, hogy gazdasági engedményekkel és néhány kulturális rendelkezéssel - ilyen volt a helyi nyelvek támogatása - le lehet szerelni. Minden esettel egyedülálló, nem tipikus jelenségként foglalkoztak, és határozottan elutasították, hogy a megoldást a kollektív jogok megadása jelentené. Emögött az a meggyőződés állt, hogy az engedmények következtében a mozgalmak elhalnak

Asszimiláció

A XX. századi identitáspolitikák többségének megértéséhez nem hagyhatunk figyelmen kívül egy fontos kérdést - az asszimiláció problémáját. Az újkort megelőzően az asszimiláció politikai jelentőség nélküli, esetleges jelenség volt, és a migráció csekély mértéke miatt nem vált tömegessé. Az egyik modern kor előtti példa erre a hugenották asszimilációja. Az angol és a porosz társadalom általi asszimilációjuk lassú, három nemzedéken át tartó folyamat volt, nyomai még ma is felfedezhetők a francia eredetű családnevekben. A népesség nagy tömege élt változatlan, statikus létfeltételek között. Az etnikai identitás elvétve lehetett ugyan konfliktus forrása, mivel azonban nem tekintették a politikai hatalom elsődleges alapjának, nem szült mélyebb ellentéteket. Az uralkodók nem az etnikai tudat alapján mozgósították harcra népeiket.

A múlt ezen példáit néhány mai elemző olyan aranykorként emlegeti, amikor a különböző etnikus csoportok békében éltek egymás mellett, világukat nem fertőzte meg az átpolitizált etnicitás járványa. Az általuk kialakított kép hitelességét egyrészt megkérdőjelezhetjük, másrészt túl kell lépünk a vele való történelmi visszaéléseken, és még inkább szükséges megvizsgálnunk, mi változott a modern korban a korábbihoz képest, amikor az etnicitás nem okozott komoly problémát, nem volt cél az asszimiláció. A legfontosabb változást az állam természetében és egyre növekvő racionalizálási képességében kell keresnünk. Mindez egyre nagyobb konszenzust igényelt az állam lakosai részéről, mely legeredményesebben az etnicitás hangsúlyozásán keresztül jöhetett létre. Következésképpen az állam a stabilizáció eszközének tekintette és hatékonyan ösztönözte az asszimilációt.

Ezáltal a nagy francia forradalomtól a második világháború utáni időkig az asszimilációt széles körben elterjedt és elfogadott dicséretes gyakorlatnak tekintették. Hallgatólagosan a modernizáció szükséges vele járójának tartották, a liberális és a szocialista baloldal egyaránt támogatta. Az asszimilációt egyfajta csereként értelmezték. Nagy vonásokban úgy jellemezhető, hogy az állampolgári státus fejében a falusi népesség elhagyta minden paraszti, vagyis nem politikai - etnikai, társadalmi, gazdasági identitását, cserébe pedig egy másik identitást szerzett. Ezáltal alkalma nyílt bekapcsolódni a magaskultúrába, életszínvonala emelkedett, és rendszerint nagyobb esélyt kapott a boldogulásra. Természetesen az esetek többségében nem kellett komoly etnikus határokat átlépnie.

A városi, polgári identitást, vagyis az asszimiláció modelljét addigra azonban már megalkották azok, akik vagy az uralkodó többséghez tartoztak, vagy ugyanazon nyelvi csoport tagjaiként viszonylag könnyen el tudták sajátítani a politikai uralkodócsoport nyelvét.⁵ Az eredmény az volt, hogy a városba költözők a politikai és gazdasági modernitás előnyeiért cserébe nagyrészt önszántukból elhagyták falusi identitásukat. Még akkor is ez történt, ha a városba költözőknek láthatóan nem kellett etnikai és nyelvi határokat átlépniük. A franciaországi vagy itáliai falusi népességnek például ilyenkor szinte új nyelvet, a helyi dialektustól távoli változatot kellett megtanulnia.

A modernizáció traumájának egyik központi eleme, hogy a falusi életmód során felhalmozott ismeretek nem csupán használhatatlanok a városban, de határozottan hátrányosak is. A parasztok a falujukban kialakított világképük által ösztönzött elvárásokkal érkeznek a városba, ahol a jártasságoknak tökéletesen új készletét kell elsajátítaniuk. A folyamat egyidejűleg jelenti a magaskultúra pszichológiailag eltérő nyelvezetének elsajátítását és mindannak elvetését, amit addig megtanultak. Ez a rendkívüli megpróbáltatásokkal járó folyamat egész addigi létük értelmét vonja kétségbe.

Az új magaskultúrák elfogadott nyelvezete jóval összetettebb volt, és jobban idomult a modernitás követelményeihez, mint a dialektusok. Ezen nyelvezet elsajátítása nélkül egyetlen etnikai csoport sem igényelhetett magának azonos elbírálást a nemzetek között. A modernizáció megkövetelte, hogy az ország népessége kialakítson, elfogadjon egy modern nyelvet. A vidéki dialektusoknak korlátozott politikai szókincsük volt, és nem feleltek meg a modernitás követelményeinek. Hiányzott belőlük az a kognitív kapacitás, melyet a

magaskultúra színvonala megkövetelt. Az új nyelv és az új életmód elsajátítása az új identitás megszerzésén keresztül hozzájárult egyfajta asszimilációhoz. Ebből a szempontból a társadalmi felemelkedés ekkor azonos az asszimilációval.

A faluból a városba költözés jóval több nehézséggel járt, és kulturálisan jóval komolyabb konfliktusokhoz vezetett ott, ahol a magaskultúra elfogadott nyelve filológiaiag nem állt kapcsolatban a falusi nyelvjárással. Amikor az asszimilációt tárgyaljuk, általában erre a jelenségre utalunk. Az 1960-as évekig ez a fajta asszimiláció sokkal gyakoribb és elterjedtebb, mint ahogy manapság gondoljuk, amikor az asszimilációt egyre keményebben elítéljük a multikulturalizmus nevében. De mai rosszállásunk nem elégséges magyarázat arra, hogy az asszimilációs folyamatok miért veszítettek erejükből, ha nem is tűntek el végleg. Szerepet játszott ebben egy másik tényező is, nevezetesen az egyének növekvő öntudata. A XX. században idővel még a falusi területek lakói is egyre inkább egy etnikus csoport tagjainak tekintették magukat. A modernitás és a háború - néha a kettő együtt - széles körű hatást gyakorolt Európa teljes népességére. A második világháború után már nehéz olyan csoportot találnunk, amely ne rendelkezett volna az etnikai öntudat bizonyos elemeivel, illetve ne Lett volna tisztában azzal, hogy az etnicitás bizonyos kapcsolatban áll a politikai hatalommal. Kétségkívül a XX. század hatalmas méretű tömegek városba áramlásának az időszaka. Léteztek kivételek is, mint Ukrajna és Belorusszia néhány paraszti közössége, amelyek elsődlegesen a vallás által határozták meg önmagukat, azonban az ilyen példák nagyon ritkák.

A fentiekből az következik, hogy az államok az asszimilációt azért utasították el az 1960-as években, mert meg voltak győződve arról, hogy az asszimiláció befejeződött. Már nem volt asszimilálható falusi népesség Európában. Az asszimilációt ekkortól minden kívülálló és jövevény esetében elutasították, mindenkire, aki „más” volt, úgy tekintettek, mint akinek meg kell őriznie „másságát”, és örülni is ennek. Hozzá kell tennünk, hogy ekképpen a baloldal intellektuálisan elmozdult tradicionális álláspontjáról, ami első látásra meglepőnek tűnhet. Logikusan belegondolva azonban ez a gazdasági identitások elsőrendűségének hallgatólagos feladását jelentette, és válasz volt a harmadik világból érkező nagyszámú bevándorló által teremtett új társadalmi helyzetre. Az Európába vándorlót továbbra is csupán mint nem fehéret azonosították és társadalmi-gazdasági helyzetüket figyelmen kívül hagyták. Elvárták tőlük, hogy érett, önálló állampolgárként integrálódjanak a társadalomba. Ez a politika azonban nem vetett számot a realitásokkal, tekintve, hogy az újonnan érkezők parasztok voltak, akik modernitás előtti falusi környezetből érkeztek egy ultramodern városi milióbe, és nem adták fel automatikusan egyik pillanatról a másikra falusi értékrendjüket csupán azért, mert egyik kontinensről a másikra költöztek.

Számos probléma jelentkezése elkerülhető lett volna, ha a bevándorlók identitását az európaiak nem az említett leegyszerűsítő attitűddel kezelik. A gyakorlatban a bevándorlókat etnikai identitásuk megőrzése helyett az asszimiláció Prokrusztész-ágyába erőltették. Megkívták tőlük, hogy nagyon rövid idő alatt sajátítsák el a polgári és etatista identitásokat, a társadalomban ennek nyomán kialakult traumákat és működési zavarokat pedig egyszerűen a többség rasszizmusának tulajdonították. A rasszizmus bizonyára létezett, de nem ez volt az egyedüli tényező.

Mélyebben megvizsgálva a folyamatot úgy tűnik, hogy létezik egy máig nem elemzett kapcsolat az identitáspolitika baloldali felkarolása és az asszimiláció között. Amint utaltam rá, történetileg a baloldal az etnikai asszimilációt - az állampolgárit nem említve - kívánatosnak és progresszívnek tekintette. Következésképpen az (Európában) újonnan modernizálódó csoportok etnikus identitását megszűnőnek látta. Ez a hozzáállás még ma is létezik. A nem kívánatos etnicitás olyan kifejezésekkel történő jellemzése, mint „törzsi” vagy „balkanizáció”, ennek az attitűdnek a maradványa. Senkinek nem jutna eszébe azonban azt mondani a harmadik világból bevándoroltak etnikai identitásáról, hogy „törzsi”. Ezáltal az

1960-as évek után a baloldal képviselőinek az asszimilációról mint támogatandó folyamatról vallott nézetei megváltoztak, és a fogalom máról holnapra reakciós értelmet nyert szemükben. A változás időben egybeesett a nem fehér bevándorlók nagy tömegének Nyugat-Európába érkezésével. A lényeges kérdés azonban az, vajon mi az összekötő kapocs a két folyamat között.

Ami a baloldalt illeti, a Nyugatra vándorló harmadik világbeliek identitását pozitívnak, ennek megőrzését pedig a multikulturalizmus előírásait követő történelmi feladatnak tekintette. Az asszimiláció ezáltal a jobboldal ügyévé vált. De a probléma ennél bonyolultabb és kínosabb. A beolvadásnak mint a nem európai bevándorlók számára felkínált egyik lehetőségnek az elutasításával a baloldal valójában kényelmetlen helyzetbe került, mivel így elvetette annak a lehetőségét, hogy a nem fehérek is asszimilálódhatnak. A multikulturalizmus elméletének kialakulásával a baloldalnak mindössze gyakorlati megoldásai vannak, amelyek szerint végül is a nem fehérek képtelenek asszimilálódni, és ezért nem is ajánlja fel számukra ezt a lehetőséget.

Amint az előbb tárgyaltakból világosan kitetszik, az asszimiláció jóval összetettebb folyamat annál, mint amelyet a multikulturalizmus elve tulajdonít neki. Történetileg az asszimiláció megkövetelte, hogy az állampolgárság jótéteményeiért cserébe az egyén elhagyja saját falusi identitását. Jelenleg az Európán kívüli területekről érkező paraszti származású bevándorlókat arra biztatják, hogy tartsák fenn etnikai identitásukat, annak ellenére, hogy beilleszkedésüket az európai modernitás polgári és etatista rendszerébe nem segítik elő magukkal hozott, etnikai identitásukba kódolt ismereteik. A kettő összeillesztése kudarcot vall.

Az Európából Nyugatra érkező bevándorlók sorsa azonban némileg eltér ettől. Világosan látni kell, hogy bármilyenfajta asszimiláció „utazást” jelent, a vidéki közösség szolidaritási kötelékének valódi és szimbolikus elhagyását. Ezért az európai bevándorlók akkulturációja, úgy tűnik, további elemzést igényel. A bevándorlók túlnyomó része már bevándorlása előtt rendelkezett politikai és kulturális öntudattal. Őket már megérintette vagy át is alakította a modernitás. Általában a magaskultúra követelményeinek megfelelő nyelveket beszélnek, amellyel morális értéket képviselnek. Vajon asszimilálnak-e, vagy asszimilálatlan testként tagozódnak be az etnikailag eltérő többségi társadalomba? A válasz számos tényezőtől függ.

Először nézzük a bevándorló csoport nagyságát. Ahol képesek rá és létre is hoznak egy kritikus számú népességet, ott a csoport asszimilációja lelassul vagy megáll. A következő kérdés, vajon mikor és mely okból alakítanak ki ilyen kritikus tömeget? Ebben az összefüggésben az eltávozás körülményei döntő fontosságúak. Ha politikai vagy gazdasági okból, a visszatérés szándéka nélkül hagyták el hazájukat, az asszimiláció gyorsabb és zavartalanabb. Ekkor, úgy tűnik, eltökélt szándékuk, hogy olyan mértékben hagyják el régi identitásukat, amennyire csak lehetséges. Ilyen helyzetben a csere elve tűnik meghatározónak. Ha menekülniük kellett hazájukból, sokkal valószínűbb, hogy megőrzik a kapcsolatot a magukkal hozott kultúrával, és átörökítik azt a következő generációra. Sok múlik a befogadó kultúra természetén: mennyire nyitott a bevándorlók felé, hogyan gondolkodik az asszimilációról. Néhány kultúrát a nyitottság magas foka és az asszimiláció feltételeinek biztosítása jellemez, máshol ez kevésbé nyilvánvaló. Ahol az asszimiláció feltételei nem biztosítottak, maga a folyamat is lassabb lesz.

Jelenleg a legtöbb nyugat-európai állam és társadalom az európai bevándorlók vendéglátójaként viselkedik, és kétirányú, némiképp ellentmondásos politikát folytat az újonnan jöttek és a többség identitásának kérdésében. Egyrészt az uralkodó megközelítés a befogadás mindenfajta nehézséget igyekszik elleplezni, vagy ha a problémák mégis felszínre törnek, azt kisebb csoportok idegengyűlöletének tulajdonítja. Másrészt a bevándorlók, szerintük, teljesen passzívak ebből a szempontból, nem kezdeményeznek, és egyáltalán nem tudják, hogy akarnak-e asszimilálódni vagy sem. Az Európából érkezőknek viszont elvették a

kedvét az „etnikai csoport státusának követelésétől, és elfogadják őket, akár részt kívánnak venni az asszimiláció folyamatában, akár ragaszkodnak saját kultúrájukhoz. Ismét megjelenik az a hallgatóságos vélemény, hogy csupán az európai bevándorlók képesek asszimilálódni, ez a lehetőség nem adatik meg a nem fehéreknek.

Ezen a kereten belül számos eltérő stratégiával találkozhatunk. A sor egyik végén található Franciaország, mely, úgy tűnik, állampolgári akkulturációra törekszik. Mivel azonban a francia állampolgári identitás teljesen gallicizált, mindez asszimilációhoz vezet. Ezért Franciaország visszautasítja a multikulturalizmust, és azt állítja, hogy nincs szükség rá. Kétségtelen, hogy a francia szélsőjobb megerősödése e politika kudarcának köszönhető. A muszlim bevándorlók hatalmas csoportjai kritikus méretű tömeggé váltak, és úgy látszik, hogy kultúrájukat továbbadják a következő generációnak is.

Nagy-Britannia, Hollandia és Skandinávia különböző típusú multikulturális politikát folytat, eltérő eredménnyel. Az egyik ki nem mondott cél az, hogy az újonnan érkezett bevándorlók tengerét lecsapolják, és vékony patakka szűkítsék.⁶ A bevándorlókkal szembeni ellenérzések még inkább növekednek, ha a többség attól fél, hogy a bevándorlás folyamata soha nem ér véget. Még nincs itt az ideje, hogy elemezhessük a multikulturalizmus teljes történetét, de bizonyos jelenségek arra utalnak, hogy Nagy Britanniában kidolgozott akkulturáció nyer teret. Ez egyre inkább az asszimiláció bevezető lépcsőfokának tűnik: a bevándorlók második nemzedéke beszédében, habitusában már teljesen asszimilálódik, és csupán külső antropológiai jegyeiben marad eltérő - és nem is olyan elkülönülő - a többségi társadalomtól. Ha az elemzés pontos, akkor a fajról és a multikulturalizmusról kialakított nyugati elképzelések viszonylag rövid időn belül meg fogják gátolni a további integrációt.

Németországot sokan nyilvánosan bírálták etnikumokkal kapcsolatos stratégiájáért. Nyílt ellenszenvvel tekintenek erre a politikára, amely, úgy mond, automatikusan megadja a német állampolgárságot az összes német etnikum számára. Következésképpen elterjedt a vélemény, hogy a németek ezáltal minden (?) nem német bevándorlót rasszista diszkriminációnak vetnek alá, mivel ragaszkodnak ahhoz, hogy az állampolgárság feltételét a „vér szerinti jog (*ius sanguinis*) képezze.⁷ Ez a nézőpont azonban leegyszerűsítő és félrevezető. Legelőször is tévedés, hogy minden német származásának automatikusan joga van a német állampolgársághoz. Jogot formálhatnak rá azok, akik a későbbi kommunista uralom alá tartozó államokba vándoroltak be; azok viszont nem, akik máshol próbáltak szerencsét. Így, mondjuk, a braziliai németek, akik nagyjából ugyanabban az időben hagyták el Németországot, mint a volgai németek, nem kerültek a *ius sanguinis* oltalma alá. Következésképpen nem a „tisza vér önmagában, hanem a leszármazás és a politika együtt határozza azt meg, amely teljesen mást jelent. Ha származásuk okán valakik, akkor az osztrákok mindenképpen a német etnikumhoz tartoznak, mégis kirekesztődtek ezen jogokból.

Valójában a németek a háború utáni évek szociológiája által ösztönzött stratégiát követték. 1945 után Nyugat-Németországnak körülbelül 13 millió német integrációjának a problémájával kellett megbirkóznia. Ennek eredményeként a nyugatnémet állam nagyon nagy jártasságra tett szert a németek integrálásában. A német hagyományokból - Németország 1914 előtt, sőt még ezután is asszimiláló ország volt - logikusan következett, hogy az ország megpróbálta a bevándorló németeket Nyugat-Németország állami és polgári szokásaihoz asszimilálni. A keletről érkezett németek a leszármazás jogán németek lehettek volna, de minden más tekintetben különböztek az „igazi” németektől. Előre látható volt, hogy amíg a figyelem erre a folyamatra összpontosul, Németország igyekszik mellőzni a nem németek integrációját. Ismétlem, a szituáció jóval összetettebb, mint amilyennek első látásra tűnik. Valóban nehéznek bizonyult a törökök integrálása és akkulturálása, míg a jugoszlávoké könnyebb. Ez arra utal, hogy a törökök esetében a vallási határok - mind saját, mind a

többségi társadalom világnézete okán - sokkal komolyabb nehézségeket okoznak, mint az Európa déli részéről érkező szlávoknál.

Közép- és Kelet-Európában a kommunizmus időszaka alatti asszimiláció ettől eltérő módon zajlott le. A marxizmus-leninizmus elmélete szerint az etnikai identitások meglétének nincs komolyabb következménye, mivel a kisebbségi csoportok asszimilációja a „történelmi szükségszerűség” folytán mindenképpen bekövetkezik. Mégpedig úgy, hogy az állam uralkodó, nemzetalkotó etnikai csoportja kitölti az etnikai térségeket. 1989 után azonban az uralkodó csoportoknak rá kellett ébredniük a kellemetlen tényre, hogy multietnikus államokban élnek. Ettől kezdve ezekben az országokban nehézkes és alkalmanként kiegyensúlyozatlan kapcsolat alakult ki a multietnicitás és a demokrácia között. Nehéz elfogadni, hogy az 1990-es évek demokráciája már nem az 1890-es éveké, és a kisebbségek asszimilációja egyszerre elítélendővé és megvalósíthatatlanná válik.

Azért megvalósíthatatlan, mert ha egy letelepült népesség a saját környezetében maradt, és egy etnikai közösség tagjaként kezdte elsajátítani a magaskultúra normáit, többé már nem asszimilálódik. Hasonlóan az a lehetőség is megszűnt, hogy a kisebbségben lévő etnikai csoportok tagjai vidékről a városba tett szimbolikus utazásuk által asszimilálódjanak. A kommunista időszak alatti urbanizáció olyan kegyetlenül ment végbe, hogy a demokratikus társadalmakkal ellentétben képtelen volt fenntartani azt a cserefolyamatot, melynek során a városba vándorlók polgári jogokhoz jutottak volna. A kommunista identitásból hiányzott az ilyen szándék, a „homo communisticus” sosem kívánt polgárrá válni. Ennélfogva a kommunizmus alatti nagy népességmozgások - a paraszti népesség száma a kommunizmus időszaka alatt megközelítőleg a népesség feléről a negyedére csökkent - nem teremtettek lehetőséget az akkulturációra, és alig eredményeztek többet, mint az egyszerű kommunista proletáridentitás kialakulását, minimális etnikus tartalommal. Ebben az értelemben a marxizmus-leninizmus akaratlanul is kedvezett az etnikai kisebbségeknek.

Ugyanakkor a különböző megpróbáltatások emléke, melyeken az etnikai kisebbségek csoportjai átestek a kommunizmus időszaka alatt, megteremtette az etnikumok közötti bizalmatlanságot: ezt a kisebbség esetében az asszimilációtól való félelem, a többség részéről pedig a frusztráció táplálta. Ezekben az országokban a jelenlegi demokratikus rendszerek jóval nagyobb nyitottsága - amelyhez a Nyugatról érkező nyomás járul fokozatosan olyan helyzetet teremthet, amelyben a hagyományos, zsigeri félelem a csoport túléléséért enyhül, noha vannak és lesznek visszaesések.

Az asszimiláció itt leírt elemzésének végső következtetése, hogy Nyugaton a multikulturalizmus időszaka valószínűleg egy generációra korlátozódik. Ezután a most elhalasztott probléma - hogy vajon mit lehet kezdeni azokkal a nem fehér bevándorlókkal, akiknek identitása egyre jobban közeledik a többségéhez - vissza fog térni a politikai és kulturális tennivalók közé. Ebben az értelemben kiderülhet, hogy a multikulturalizmus nem más, mint olyan stratégia, mellyel késleltetni lehet a hiteles választ arra a kérdésre: hova vezet a nagyszámú, nem fehér népesség jelenléte a fehér többségi társadalomban.

Közép- és Kelet-Európában az etnikumok közötti kapcsolatok teljesen új korszaka köszöntött be, amelyben az etnikai kisebbségek asszimilációja a múlté (mivel a kisebbségeket nem bevándorló csoportok alkotják), és az etnikumok közötti folyamatos, bonyolult egyezkedések ezen rendszerek normális jellemvonásává válnak.

A hatalom működése

Hogy jobban megérthessük az 1990-es évek politikai vitáinak természetét-amikor a politikai hatalom létrejöttében sokkal nyíltabban szerepel együtt a józan ész és az identitás -, fontos megvizsgálunk a hatalom működésének mechanizmusát. Mindez olyan elemzést igényel, amely nem csupán a hatalom konkrét, intézményesített formáit, illetve a politika

nyilvánosan megfigyelhető működését és eszközeit veszi figyelembe, hanem a hatalom szimbolikus, kevésbé nyilvánvaló dimenzióit is. Röviden összefoglalva: a hatalom látható dimenziói érzékenyek a józan észre, elemezhetőek a funkció és a hatékonyság feltételrendszere szerint – mindez azonban nem ad kielégítő magyarázatot a politika működési mechanizmusára. Mindig, bármely emberi közösségben a rend megteremtésének, Mircea Eliadet idézve⁸ „a káosz kozmoszá alakításának” egyes elemei szimbolikus formában kódolódnak, és rítusokon keresztül nyilvánulnak meg. Mindehhez alapvetően koherenciára van szükség. Az identitás létrehozza és kifejezi ezt az összetartozást, melynek fennmaradása nem bízható a véletlenre. A közösség szilárd alapjainak fenntartása érdekében ezen folyamatok megszentelt jelleggel bírnak, hogy így mentesek legyenek a felülvizsgálat alól, és ellenállhassanak a megismerés bővítését célzó eljárásoknak.

A közösségek számára a kulturális reprodukció annyira fontos, hogy azt mindenképpen meg kell védeniük a mindennapos kognitív megmértetéstől. Szabályai nem válhatnak politikai viták tárgyává, mert ha azzá válnának, nem létezne olyan második szabályozórendszer, mellyel a politikában használatos formális, nyílt működést és folyamatokat irányítani lehetne. Így az informális, rejtett szabályok rendszere, a szolidaritás és az érthetőség veszélybe sodródna. Az a közösség, amelyben minden hatalmi szint folyamatos vita tárgyát képezheti, a káosz és az anarchia, a „mindenki mindenki ellen” állapota felé halad. Ezért mindenekelőtt a szimbolikus szféra feladata, hogy őrkdjön a közösség stabilitása felett, és megteremtse az identitáspolitikák színtereit képező határokat. Röviden szólva: ezen a ponton találkozik a ráció és az identitás. Itt találkoznak az intézmények a szimbólumokkal, itt lépnek érintkezésbe a társadalom látható részei a láthatatlanokkal.

A gondolat, hogy a hatalmat el lehet számoltatni, azt is jelenti, hogy személyes tapasztalat tárgyává lehet tenni. Ezért a hatalomnak egyszerre kell személyesnek, mégis pártatlannak lennie, hogy az egyén egyrészt tudatában legyen annak, hogy a hatalom nyitott a problémáira, ugyanakkor a hatalmat senki se használhassa fel ellene kénye-kedve szerint. A személyesnek egyensúlyba kell kerülnie a személytelennel. Az egyénnek éreznie kell, hogy a hatalom pártatlan, személytelen folyamatai és mechanizmusai saját valós, személyes tapasztalatának a részét képezik, és egyúttal, hogy mások személyes hatalmát ezek a mechanizmusok semlegesítik. Mindezt igen nehéz megvalósítani, a ráció és az identitás egyfajta aktív összekapcsolása nélkül pedig képtelenség. Az egyik biztosítja a pártatlan biztonságot, a másik a tapasztalatok személyességét. A kettő csak együtt teremtheti meg a rend és az összetartozás tudatát, mely által az egyén úgy érezheti, hogy a hatalmat igazságosan használják fel, és alkalmazása nem válik félelem forrásává.

A politikai elemzések-köztük az identitáspolitikai elemzések-jelentős része vagy igyekszik figyelmen kívül hagyni a hatalom szimbolikus dimenzióját, vagy elutasítja azt. A szimbólumok szerepének megértése nélkül azonban az elemzés tökéletlen lesz, mivel okozati összefüggésekre és motivációkra szűkül. A szimbólumok, a mítoszok és a rítusok szerepét szem előtt tartva, valamint figyelembe véve az emberi társadalmak működésének magától értetődő folyamatait, a kulturális reprodukció teljes racionalitása világossá válik, így a józan ész és identitás közötti látszólagos ellentét feloldódik.

Ha elfogadjuk azt az elképzelést, miszerint a csoportokba tartozó emberi lények olyan közösségek létrehozásán munkálkodnak, amelyekből a jelentéseket, a morális szabályokat, kapcsolatokat és az ismeretek formáit levezethetik, bárki kielégítő magyarázatokat találhat olyan cselekedetekre, melyek máskülönben jelentés nélkülinek és irracionálisnak tűnnek. A kollektív emberi cselekedetek egész sora minták létrehozását és szabályok megteremtését igényli, amelyeknek segítségével az ember helyesen értelmezheti a konkrét, intézményi szinten végbemenő eseményeket, amennyiben a szimbolikus dimenziókat is elemzi.

A modern nemzetek természete

A fentebb vázoltakból következik, hogy mind az intézményi, mind a szimbolikus szinten identitások formálódnak meg, és a két szint fordított, reciprokviszonyban áll egymással. Egy intézmény létrehozhatja saját szimbolikus dimenzióit, és részben e szimbólumokhoz való kötődésük által képes megújulni. Így a szimbólumok használata - zászlók, emlékművek, ünnepélyek stb. - nem minősül fölösleges különködésnek és egy, a racionalitás előtti korhoz történő visszatérésnek, hanem ezek az identitás megteremtésének és fenntartásának elemei. Mellőzésük pedig veszélyeket rejt magában.

Mindenfajta közösségi cselekedet identitásokat alakít ki. Ezek közül a politika birodalmában négy folyamatot tekinthetünk leginkább lényegesnek. A négy folyamat együtt működik, hat egymásra és alakítja egymást, a kölcsönös függőség egész rendszerét hozva létre. Először is ott vannak az állam által nyújtott identitások.⁹ Ugyanannak az államnak a kötelékében élő emberek azonos szokásokat és gyakorlatot alakítanak ki. Mert akiket azonos módon adóztatnak vagy ellenőriznek, azok közös tapasztalatokkal rendelkeznek. A modern államot egyre növekvő komplexitás és intenzitás jellemzi; a sokoldalú állami szabályozás által létrehozott identitások összekovácsolják az egy államban élő embereket. De ha az állam polgárainak jóváhagyása nélkül működik, vagy túl nagy szerepet tulajdonítanak neki, könnyen merevvé és bürokratikusá válhat. Ahogy a monokultúrák érzékenyek a betegségekre, ugyanúgy a túlságosan etatizált országok hajlamosak nehézkessé és labilissá válni. Az államnak szüksége van a civil társadalomra ahhoz, hogy nyitott legyen az újdonság és a változatosság kihívásai iránt, és együtt tudjon élni a mássággal.

Másodszorra említendő a civil társadalmak aktivitása, az egyesületek, a kormánytól független szervezetek, érdekcsoportok, testületek tevékenysége, melyeken keresztül az egyének és csoportok kifejezésre juttatják törekvéseiket, és választanak. De ha nem védi biztos, következetes jogi keret, illetve nincs a társadalom különböző csoportjait összekötő kölcsönös védelem, a civil társadalom gyorsan „civilizálatlanná” és anarchikusá válik. Ilyen keretet viszont csak az állam tud nyújtani.

A harmadik jelenség az etnicitás. Ez a legvitatottabb identitás, amely különféle negatív minősítéseket von magára, főként ha az európai etnicitást egy többségi közösség szemszögéből tárgyalják; a kisebbségek etnicitása megint mást jelent. Ám ez így túl egyszerű. Etnicitás nem létezik légüres térben, azt az állam és a civil társadalom hívja elő. Az állam pedig - ha nem is vallja be - lekötelezettje az etnicitásnak, mivel a megegyezésen alapuló szolidaritás az etnicitáson keresztül jön létre. A civil társadalom szintén függ az etnicitástól, ami kommunikációs lehetőségeket és hallgatólagos értelmezéseket kínál neki. Ezek az ismeretek átnyúlnak az etnikai választóvonalakon, de így mindig nehezebben működnek, mint az etnikai közösségen belül. A semlegesnek tekintett állam szerepe itt döntő fontosságú.

A negyedik tényező viszonylag új, de jelentősége egyre nő. Ez a nemzetközi dimenzió. Európa integrációjával új, nemzetek és államok feletti identitások jönnek létre. Az Európai Unió - mindenekelőtt azért, mert a szervezet a tagállamoktól függetlenül önállóan kezdeményezhet a politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális tevékenységek központjává válik. A tagállamok akár támogatják, akár ellenzik az Unió kezdeményezéseit, ez identitásként működő összetartozást teremt számukra. Ebben az összefüggésben az Unió által szentesített szabályok (*acquis communautaires*) igen nagy jelentőséggel bírnak: rajtuk nyugszik az európai identitás egy része, akár üdvözlük őket a tagországok, akár tiltakoznak ellenük. Ebben az értelemben az Európai Unió már más úgy működik, mint egy állam. Természetesen hiányzik belőle a modern állam rendkívüli szabályozóképesége, de a hasonlat azért érvényes.

A nemzetközi identitás azonban szélesebb fogalom, több az Európai Közösségnél. Születőben van a nemzetközi civil társadalom, a kormányoktól független szervezetek és érdekcsoportok hálózata, mely előtt a határok nem jelentenek akadályt. Jelen van a multinacionális vállalatok gazdasági dimenziója, határokon átívelő gazdasági tevékenysége. A törekvés ezen tevékenységek ellenőrzésére a fejlődő nemzetközi identitás egy újabb alkotóelemét jelenti, amire a globalizáció épül. Ez pedig nem csupán a gazdaság, hanem az 1990-es évekre jellemzően a hírközlés, az ízlés, a szabadidős tevékenységek és a kölcsönhatásban lévő döntések globalizációját is jelenti. Nem valószínű, hogy ez a folyamat megállna.

A felsorolt négy identitás által ösztönzött folyamatok hatnak egymásra, habár intenzitásuk eltérő lehet. Ha e folyamatok egyike gyenge, a többi megerősödik, és a belőlük fakadó identitások egyensúlya felbomlik. Ez idézte elő például az etnicizáció Közép- és Kelet-Európában megfigyelt túlzásait. Nem arról van tehát szó, hogy a posztkommunista világban az emberek konokul kötődnek „elavult” etnikai identitásukhoz, hanem inkább arról, hogy az állam és a civil társadalom gyenge és kevésbé bizalomgerjesztő intézményeivel szemben az etnicitás hitelesebbnek tűnik. Ez a továbbiakban azt eredményezi, hogy ha majd ezen országok elvégzik a semleges állam újjáformálásának történeti feladatát, az etnicitás elsődlegessége csökkenni fog, és az állampolgárság elvesztheti etnikus töltését.

A Nyugat és Kelet közti szakadék

A Nyugat nagyon eltérő tapasztalatokat szerzett Közép- és Kelet-Európáról. Ez a közhely megérdemli, hogy újra elemezzük, mivel sem a nyugatiak, sem a közép- és kelet-európaiak nem sokat léptek előre a másik megértésében. Ugyanis a kommunizmus vége óta kapcsolatok meg nem értésen vagy legjobb esetben a „félíg értésen” alapszik. Mélységes különbségeket találunk stílusban és tartalomban, szakadékok választják el értelmezéseiket, amelyeknek mintha semmi közük nem lenne egymáshoz. Újságírók és politikusok, értelmiségiek és teoretikusok olyan eltérő nyelvezetet használnak, melyben a jelentések megfelelése erősen korlátozott. Így a gyakran felbukkanó „etnikai” kifejezés melyet a teoretikusok viszonylag semleges jelentéssel használhatnak – Közép és Kelet-Európára alkalmazva igen negatív felhangot kap, míg paradox módon ugyanennek a szónak Nyugaton pozitív kicsengése van, ha a harmadik világbeli bevándorlók etnikai identitására alkalmazzák.

A Kelet és Nyugat között húzódó „törésvonalaknak” gyakorlati következményei vannak. A nyugatiak néha idealista, máskor haszonszerzési céllal, esetleg önzetlenül vagy éppen önmagukat „reklámozva” indulnak Közép- és Kelet-Európába. Azonban csak elvétve próbálják megérteni a közép- és kelet-európai élettapasztalatokhoz kötődő, a nyugatitól igen eltérő jelenségeket. Amit hallanak, azt saját gondolatvilágukra és tapasztalataikra fordítják le. Az eredmény nem mindig segíti őket hozzá pozitív kép kialakításához. A nyugatiak könnyen azzal térhetnek haza, hogy a kelet- és közép-európaiak megbízhatatlanok és önféjűek, az utóbbiak pedig hajlamosak leereszkedőnek és érzéketleneknek látnia hozzájuk érkezőket.

A nyugatiak saját gondolat- és beszédstílusukat pragmatikusnak, professzionálisnak és jövőorientáltnak tartják, melyet nem befolyásolnak a nyílt értékítéletek - az tehát „racionális. A posztkommunistákra viszont úgy tekintenek, mint akiknek világában a történelem, a pátosz, a harag és az igazságtalanság érzése dominál. A „keleti” és „nyugati nacionalizmus eltérő sémái, amelyeket rendszeresen megtalálunk Európa történelmének hagyományos összefoglalóiban, úgy tűnik, mintha újratermelődnének. Szükséges leszögezni, hogy ez a megkülönböztetés nem több mint szimptóma, sőt csupán részleges szimptóma. Nem valamiféle eredendő közép és kelet-európai tökéletlenség bizonyítékai, hanem jellegzetes történelmi, kulturális és szociológiai körülményekből fakadnak, melyekre ezek voltak a legkézenfekvőbb és legracionálisabb válaszok. A közép- és kelet-európaiak azért válaszoltak

problémáikra éppen ilyen módon, mert aggodásuk közösségeik kulturális reprodukciójáért és túléléseért valódi és hiteles tapasztalatokon alapult. A nyugatiak lenézhetik őket, de számukra a valóságban sohasem adatott meg ez a tapasztalat.

Európa integrációjának következő lépése - a keleti bővítés - olyan problémákat hoz felszínre, melyekkel még alig szembesültünk, és nem is értjük őket igazán. Jelenleg az Európai Unió az államot helyettesítő intézményként működik hatalmában áll szabályozni és racionalizálni, noha csupán az élet viszonylag korlátozott területein. De még ez a korlátozott hatalom is elkezd kiterjeszteni fennhatóságát a hagyományosan az államok által felügyelt területekre. Az Európai Unió hatalmának kiterjesztése elvileg közös megegyezésen alapul, valójában azonban az elitek közötti alku tárgya, és kétfajta problémát vet fel.

Az Unió hatáskörének kiterjesztése egyszerre vitatott és támogatott. Az eljárás sajátossága, hogy ha egyszer a tagállamok az Unióra ruházzák a hatalmat, az a továbbiakban önállóan gyakorolhatja azt a tagállamokkal való konzultáció nélkül. Ez azt jelenti, hogy az Európai Unió úgy működik, mint identitást létrehozó képződmény. Igyekszik megteremteni saját rendjét és koherenciáját; a társadalmak reagálnak erre a racionalizálási törekvésre, és egyre hasonlóbakká válnak; a végeredmény az európai identitás kialakulása.

Ahol az állam erős, és sikerrel integrál eltérő népeiséget egyetlen, viszonylag összetartó identitásba - mely épít mind az etatista (állam által irányított) identításokra, mind az etnicitásra -, ott az Unió hatalmának további kiterjesztése fenyegetőnek tűnik. Olyan folyamatnak tekintik, amely nem elsősorban az állam szuverenitását, hanem éppen a társadalom etnicitását veszélyezteti. Ilyen körülmények között a további integráció etnikus felhangú reakciót vált ki, annak ellenére, hogy csupán elvétve tárgyalják a problémát nyíltan etnikai megközelítésben. Jóval gyakoribb, hogy az integrációellenes álláspont a hagyomány és a szimbólumok hangsúlyozásán keresztül nyilvánul meg, mint például az Egyesült Királyságban és Franciaországban.

Ott, ahol az állam gyengébb, az állam és az etnicitás közötti kapcsolat kevésbé szoros, ennél fogva a hatalom átruházása Brüsszelre kisebb felzúdulást vált ki. Sőt, ha az államot az ott élők nem tekintik eléggé hatékonynak és semlegesnek, lelkesen üdvözölhetik Brüsszelt, olyan, államok felett álló egységnek tekintvén az Uniót, melynek utasításaiban és szabályrendszerében jobban megbíznak. A posztkommunista államok ebbe a kategóriába sorolhatók Itt az Európai Unióra azért van szükség, hogy a bukott kommunista államok szerepét betöltse. Ugyanakkor mivel a posztkommunista államok viszonylag gyengék, az Unió előírásainak bevezetése nehezebb számukra, így az általa létrehozott identitás is kevésbé lesz intenzív és mindenre kiterjedő.

A kérdésnek azonban egyéb vetületei is vannak Míg az erős államok teljes mértékben és hatékonyan teljesítik az Unió követelményeit, a gyengék erre nem képesek. Ez hirtelen felgyorsítja az integrációt, és a folyamat intenzitásának egyenlőtlenségét eredményezi. Ahogy növekszik az Európával való azonosulás, az országok közötti egyenlőtlenségek ellenérzést válthatnak ki. Ugyanis az egyik nemzet jogi, morális és politikai alapot szerez arra, hogy bírálja a másikat. Talán éppen ez lehetett az „alapító atyák” szándéka, de ettől még nem kevésbé nehéz elviselni. A nemzetállamok még ma, az egyre növekvő egymásrataltság korszakában is egyfajta sérthetlenséget igényelnek maguknak, és a belügyekbe való be nem avatkozás elvét hangoztatják.

Ahogy az Európai Unió fokozatosan növeli szabályozásának intenzitását, valószínűleg úgy fog nőni a szabályozással szembeni ellenállás is. Az integrációs folyamat végén található küszöböt egyáltalán nem könnyű átlépni. Amint megállapítottuk, az állam a félelem elűzéséhez szükséges rend megteremtésének nagyon hatásos intézménye. Kipróbált és megbízható. Kölcsönös, megegyezésen alapuló kapcsolatot hozott létre a társadalommal. Az Európai Unió még távol áll ettől, de hasonló intenzitású kapcsolatot kell kialakítania a társadalommal, még mielőtt teljesen függetlenedik az őt alkotó államoktól. Bár jelenleg az

Unió jogilag és szervezeti felépítésében a tagállamoktól függetlenül működik, kulturálisan és szimbolikusan - identitásán keresztül - csak kismértékben vagy egyáltalán nem képes megteremteni egy, az államéhoz hasonló konszenzust.

Annak a bizonyos küszöbnek az átlépése az Unió iránti bizalom nagymértékű növekedését követeli meg, különösen az erős államokban, amelyekben az állam működése igen hatékony. Pedig e lépés megtétele kétségtelenül az integráció következő fázisának kulcsfontosságú feladata. És noha az Európai Unió előtt ott van a küszöb, mégis érthetően habozik, hogy vajon megtegye-e ezt a lépést.

Összefoglalás

Európa, az európai integráció és az Európai Unió számára tehát kulcskérdés, hogy hogyan lépje át ezt a küszöböt. A fentebb leírt elemzésből következik, hogy intézményi és jogi aktusok nem tűnnek ehhez elégségesnek. Az Uniónak a konszenzust teremtő szimbolikus dimenzió felé kell elmozdulnia. Európa szimbolikus hatalma jelentősen növekedni fog, ha vállalja ezt a feladatot. Szimbolikus szinten egyetértésre jutni, ez Európa következő nagy kihívása. A kérdés csak az, hogy a jelenlegi tagállamok hozzájárulnak-e ehhez, és vajon vonakodva vagy lelkesen teszik-e. Nagyon ritka, hogy egy sikeres képződmény egy ma még absztrakt törekvés jegyében lemondjon arról, ami jól bevált. De pontosan ez az, amit az európai integráció folyamata megkövetel.

Olyan hatalmas és merészen messze tekintő vállalkozásról van szó, mint amilyen Európa eredeti „pályára állítása”, újraindítása volt az 1950-es években. A mostani feladat azonban jóval nehezebb, mert jelentős része a politika és a hatalom azon szféráihoz kapcsolódik, amelyek a kulturális önújratemelés biztosítása céljából kerültek előtérbe. A keleti bővítés intézményi szinten nehezíti meg a feladatot, mivel az Európai Unió szervezetét állítja kihívások elé. A posztkommunista államok azonban sajátos tapasztalataikkal szintén hozzájárulhatnak a küszöb átlépéséhez, mivel a nyugati államoknál jóval szélesebb körben alkalmazzák a szimbolikus politikát. Ráció és identitás szintézisének megteremtésében - ami a jelen írás fő gondolata - valóban hangsúlyos szerepet kaphat az a sajátos jártasság, amellyel Közép- és Kelet-Európa képes hozzájárulni az európai integráció folyamatához. Ha van eszme, amelyre Európa felépül, az a sokféleség és annak kezelése. Ez valójában Európa közös öröksége.

JEGYZETEK

- 1 Gellner, Ernest: *Reason and Culture: the Historic Role of Rationality and Rationalism*. Oxford, Blackwell 1992.
- 2 Ennek a gondolkodói iskolának egyik jelentős alakja Michael Ignatieff. Lásd a *Blood and Belonging: Journeys into the New Nationalism*. London, Verso 1994 és „Who are we now??” (*Prospect*, 29. 1998 április. pp. 18-23.) című munkáit.
- 3 Benningsen, Alexandre-Wimbush, S. Enders: *Muslim National Communism in the Soviet Union*. Chicago, University of Chicago Press 1979.
- 4 Bottomore, Tom-Goodé, Patrick (szerk.): *Austro-Masxism*. Oxford, OUP 1978.
- 5 Armstrong, John: *Nations before Nationalism*. Chapel Hill NC, University of North Caroline Press 1982.
- 6 Ignatieff: „Who are we”, lásd a 2. jegyzetet.
- 7 Ezen megközelítés jellegzetes munkája Brubaker, Roger: *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge MA, Harvard University Press 1992.
- 8 Eliade, Mircea: *The Myth of the Eternal Return: Cosmos and History*. London, Penguin 1954.
- 9 Lásd többek között Gombár Csaba és tsai (szerk.): *És mi lesz, ha nem lesz? Tanulmányok az Államról a 20. század végén*. Budapest, Helikon for Korridor 1997.

GYÖRGY SCHÖPFLIN

Reason, Identity and Power

One of the central tensions in the organisation of power has been that between reason and identity. Rationalists reject any thought that power might accrue simply by identity (ie birth), and protagonists of identity politics insist that reason alone cannot provide for all contingencies in politics. In this article it argued that both are needed, that both citizenship (reason) and ethnicity (identity) are essential and interdependent aspects of political power and organisation. Once this mutuality is accepted, many of the conflicts in Europe can be understood more clearly. However, the legacy of the past is still strong and there is great reluctance on the part of rationalists to accept that identity has a role to play. The role of identity has become more salient since the end of the Cold War, partly because the epic contest between Marxism-Leninism and liberal democracy screened out alternatives, but there is an urgent need to recognise that identity has a rationality of its own - cultural reproduction - and that it can constitute an authentic part of democratic politics in conjunction with the rationality of citizenship. The left in Western Europe has accepted identity politics as legitimate when the identities of migrants are concerned, but only very reluctantly when historically established groups demand access to power on the basis of their identities. Assimilation and multiculturalism have posed serious problems in the post-war years and new solutions will have to be found after 1989. Finally, there are major gaps in the experience of Western Europe and the post-communist world in the context of identity politics and these will influence the process of eastward enlargement.

Beszélgetés Schöpflin Györggyel

- Ön Schöpflin Aladár unokája. Édesapjának, Schöpflin Gyulának Radnóti Miklós volt egyik legjobb barátja. Londoni lakásának falán Babits Mihály saját kezűleg dedikált fényképe függ. Mit jelent ez Budapesten, és jelent-e valamit Londonban?

- Ez igen összetett kérdés, de megpróbálok válaszolni rá. A legfontosabb tény, hogy Nagy-Britanniában Schöpflin Aladár neve semmit nem mond. A brit identitásomat tehát egyáltalán nem befolyásolta, a magyar identitásomat azonban valamiképpen alakította az, hogy ilyen családi háttérrel rendelkezem. És ennek az a következménye, hogy a brit és a magyar identitásom között mindig feszültség lesz. Talán beképzeltnek fogok tűnni, de brit környezetben „senkiházi” vagyok, amit elértem, azt magam csináltam.

A családi háttér nem konvertibilis valuta, nem váltható be másutt. De azt aláírom, hogy sokat jelent, bárhol éljen az ember, csak tudni kell, hogyan lehet átvinni egyik értékpiaconról a másikra. Azt hiszem, ez nekem bizonyos fokig sikerült, mert bizonyos kulturális értékekkel jöttem Nagy-Britanniába, amelyekre, úgy emlékszem, kezdettől fogva büszke voltam. De hogy mennyire tudtam hasznosítani őket, az más kérdés. Nagypám szerepe tehát áttételesen fontos Nagy-Britanniában és sokkal közvetlenebbül Magyarországon.

- Beszélne egy kicsit a Magyarországhoz fűződő viszonyáról?

-1949-ben édesapámat kinevezték magyar követnek Svédországba. A Rajk-per idején úgy döntött, hogy nem akarja tovább képviselni a Magyar Népköztársaságot, és lemondott. Menedékjogot kaptunk Nagy-Britanniában, így 1950-től egyfolytában ebben az országban élek. Fontos körülmény, hogy mi bizonyos bonyodalmak folytán Skóciába kerültünk. Tehát tulajdonképpen igen sok mindent Skóciában tanultam meg. És ott már kezdtem érezni, hogy ez másfajta közösség. Egy adott szinten már dolgozott bennem, hogy mi a különbség az angol és a skót között. Az 1950-es évektől a hatvanas évek derekáig teljesen brit identitással éltem. Az érdeklődés természetesen mindig megvolt bennem Magyarország iránt, magyarul mindig beszéltem. A hatvanas évek második felétől folyamatosan találkoztam nyugati magyarokkal, itteni magyarokkal, és ez valószínűleg beindított egy azonosulási folyamatot körülbelül '89-ig. Együttműködésem a demokratikus ellenzékkel és a Magyar Füzetek, amelyeket Kende Péter szerkesztett Párizsban, nagyon fontos szerepet játszottak mindebben. Úgy is fel lehet fogni, hogy bekövetkezett egy asszimilációs folyamat és aztán egy disszimilációs folyamat. Ilyen az élet.

- Hogyan vált politológussá?

- Véletlenül. Jogot végeztem az egyetemen, azután elmentem egy évre posztgraduális tanulmányokra Belgiumba, a brugge-i Európa kollégiumban nemzetközi joggal foglalkoztam. Aztán visszakerültem Londonba, ahol nemzetközi kapcsolatokkal volt dolgom. Ott töltöttem négy évet. Időközben elkezdtem érdeklődni a kommunizmus iránt, akkor még csak a kelet-európai érdekelt. A BBC-ben mint politikaelemző, hírelemző dolgoztam kilenc évig. Közben tanulmányi szabadságon írtam egy-két tanulmányt a nacionalizmusról. Nagyon sok mindent nem értettem meg, de egyes jelenségekre felfigyeltem, sokkal empirikusabban, mint ma. 1976-ban kaptam kettős kinevezésemet a London School of Economicsba és a Londoni Egyetem Kelet-Európai Intézetébe. Akkor kezdtem utánajárni annak, hogy a jelenségek mögött mi az elmélet - és így váltam politológussá. Fontos tényező volt, hogy a 70-es évek végén felvettem a kapcsolatot a

magyar demokratikus ellenzékkel, és ebből a több mint tízéves kapcsolatból kétségtelenül nagyon sokat tanultam. Körülbelül akkortájt, '77-ben a londoni Minority Rights Groups felkérésére jelentést írtam az erdélyi magyar kisebbségről, aminek volt némi visszhangja. Ezek a legfőbb mérföldköveim.

- *Közép-Európán belül hangsúlyos volt-e Magyarország?*

- Természetesen Magyarországot ismertem a legjobban, de mivel úgy látszik, volt bennem némi elméletre való hajlam, kezdettől fogva összehasonlító alapon próbáltam vizsgálni, mi történik ezekben a rendszerekben. Például, ha valami történik Magyarországon, ami nem történik meg Lengyelországban, az miért van. A legfőbb veszélyt abban láttam, hogy az ember megreked egy országnál, és akkor történész lesz belőle. Arról az országról sok érdekeset tud mondani, de bizonyos dolgokat nem képes meglátni. A lényeget csak belülről nézve nem lehet megragadni. Ezt a mai napig vallom.

- *A XX. század végére világossá vált, hogy a felvilágosodás eszményei - hogy tudniillik a valóság a racionális megismerés által kimeríthető, és ezzel a maga totalitásában ellenőrizhető -- csődöt mondtak. Ez a társadalomtudományok módszertanának felülvizsgálatához vezetett. Hogyan néz ki ez a politológiában?*

- Én egyáltalán nem vagyok arról meggyőződve, hogy ez mindenki számára ennyire világos. Szerintem nagyon sok emberben, még a tudományos munkával foglalkozó átlag intellektuelben sem merül fel, hogy tényleg csődöt mondott. Nagyjából egyetértek azzal, hogy a hagyományos értelemben vett felvilágosodási alapok felszámolódnak, de ennél sokkal bonyolultabb a helyzet. Azt is el lehet mondani, hogy ideig-óráig, amíg az emberek hisznek az ilyen típusú racionalitásban, az fennmarad. Az emberek harcolnak azért, amit megszoktak, és például nem akarnak letenni a gondolatról, hogy létezik egy európai progresszió. Ha a közép-kelet-európai átlag intellektuelnek azt mondom, hogy európai progresszió, ez nagyon pozitív képeket idéz fel benne. És ha azután azt mondom, hogy igen, de önreflexivitás, akkor ha tudja, hogy miről van szó, úgy néz rám, mint istenkáromlóra, mint szentségtörőre, vagy savanyú képpel elfogadja, hogy igen, talán még sincs. De másnap már megint azt mondja, hogy de igen, van európai progresszió, mert szüksége van rá.

- *Vajon nem éppen a századvégre jellemző relativizálódásnak, vagy ahogyan a szakirodalomban mondják, önreflexivitásnak és az abból eredő viszonylagosság-tudatnak egyik következménye, hogy megjelent az identitáspolitika mint a politológia új ága?*

- Igen is meg nem is. Elfogadom, hogy az általános viszonylagosság felismerése kikezdte a korábban hegemónisztikus szellemi uralkodórétegek szimbolikus és nem csak szimbolikus hatalmát, megszüntette azokat az eszközöket, amelyekkel korábban kordában lehetett tartani az identitáspolitikát.

- *És ezután mi várható a kilencvenes években? Milyen új társadalomépítési elképzelések körvonalazódnak?*

- Erős iróniával azt mondanám, amit '89-ben egyszer itt Magyarországon egy vezető pozícióban tevékenykedő elvtárs mondott nekem: „kérem, itt szellemi Libanon van”. Annak a helyzetnek, amikor tudtuk, hogy kik a rossz fiúk és kik a jó fiúk, mára visszafordíthatatlanul vége. Ki kell alakítani az új gondolkodási sémákat. De az emberek nem szeretnek ilyen alapvető dolgokat újragondolni, arról nem is szólva, hogy ezt milyen nehéz közösen megtenni. A sok elnyomott identitás, ami létezett, de alá volt rendelve a liberális marxista gazdasági gondolkodás hegemoniájának, előretört. Nyugaton ennek már a hetvenes években voltak jelei: a feminizmus, a környezetvédelem, a Nyugaton élő

bevándorlók védelme, de mindig alárendelve a hagyományos szociáldemokrata baloldali sémáknak.

Most ezek a falak hirtelen összedőltek. És arra ébredtünk, hogy most hogyan. Korábban ez olyan világos volt! Hát akkor most is úgy van - ez az egyik reakció. A másik lehetőség, hogy mindent szabad. Erre is rengeteg jel mutat, az emberek meg vannak zavarodva, és nem tudják, hogy mi az, ami erkölcsileg megengedhető, és mi az, ami nem. Egy társadalomnak, pontosabban egy közösségnek alapvető feladata, hogy a határvonalakat kijelölje.

De ha teljesen relativizálódik a világ, akkor milyen címen lehet azt mondani, hogy ezt vagy azt nem szabad? Az egészét át kell gondolni. Nyugaton mi most ebben stádiumban vagyunk, és ez kezd Kelet-Európában is tért hódítani. A fiatalság például azt mondja: semmi közünk az ilyen dolgokhoz, mi más hagyományokhoz kapcsolódunk, másképpen alakítjuk saját identitásunkat. Egyébként ez talán a legfrappánsabb kifejezés: mi „sajátkezűleg” alakítjuk identitásunkat. A '89 előtti években ezt soha *vagy* csak nagyon ritkán hallottuk. Ki voltak jelölve az identitási sémák, és az ember vagy ebben volt, vagy abban.

Ez mostani zavaró állapot, mert az emberek szeretnek valamihez igazodni. Akadnak ugyan néhányan a világon, akik élvezik - ideig-óráig -, hogy most szabadon dönthetik el, kicsodák és micsodák, de hosszú távon így nem lehet élni. Az embereknek szükségük van arra a biztonságra, amelyet a közösségi gondolat jelent. És akármilyen közösségi élményhez kapcsolódik az egyén, életében jelen van a szimbolikus szféra.

- *Lehet, hogy erre utalnak az elemzések, például a politika és a mítosz, a nacionalizmus és a mítosz összehasonlítása? Tehát a közösség iránti igény újrafogalmazása vagy újraértékelése lenne ez?*

- Szerintem inkább újraértékelés. A szimbolikus szférában rejlenek bizonyos értékek, amelyeket nem vagyunk képesek magunkban tudatosítani, de azért ott vannak. Ezt ragadja meg a híres angol *common sens*, vagyis azt, ami mindennapi, természetes. Persze el lehet érni ezt a szférát, de az emberek nem nagyon kedvelik, ha valaki kívülről, reflexív alapon tárja fel előttük Ez mindenkinek a szakralizált világa, tabu, amelyet nem szabad kikezdeni, és ha egy kívülálló mégis megteszi, akkor vagy nem figyelnek rá, vagy kiközösítik, lehurrogják. Önvédelemből. De az is igaz, hogy ha elmegyek valahová, és felfigyelek az ottani szimbólumrendszerre, az számomra esetleg kissé nevetségesnek is tűnhet, mert nem tudok azonosulni vele.

Mondok erre egy példát. Szerettem Olaszországot, járok oda rendszeresen. És állandóan felfigyelek arra, hogy minden helységben van egy Via Vittorio Veneto. Minden tisztességes osztrák-magyar tudja, hogy 1918 novemberében, azután, hogy az osztrák-magyar hadsereg aláírta a fegyverletételi szerződést, az olasz hadsereg dicsőséges győzelmet aratott felette. Ez a nagy olasz csata, a nagy olasz ütközet. És ahol van a venetói győzelemnek utcája, az azt a büszkeséget fejezi ki, hogy mi olaszok ezt értük el. Számomra mindez nem sokat mond, de ha olasz lennék, akkor tudnék vele azonosulni. Ugyanakkor, ha Angliában vagyok és a királynővel kapcsolatban látok valamit, azt abszolút természetesnek tartom. Mindenki képes elvégezni ezt a kis önvizsgálatot.

- *A hatalom működésének leírásánál a törvényközpontú, legális rendszertől elmozdult a politika szimbolikus oldala fele. Jól látom-e?*

- Ez stimmel. Ám ha visszagondolok arra, hogy már a hetvenes években is politikai kultúrában gondolkodtam, akkor kiderül, hogy már akkor is éreztem: az

intézményrendszer vizsgálata önmagában nem elegendő. De kérdéseimre nem tudtam választ találni, amíg el nem kezdtem olvasni az antropológusokat, Durkheimet, aztán az angol antropológusnőt, Mary Douglast, majd Bourdieu-t, és ki nem alakult az az elképzelésem, hogy a durkheimi hagyatékot, vagyis a doxát, az implicit erkölcsi szabályrendszert tulajdonképpen bármilyen közösségre alkalmazni lehet, beleértve az etnikai, nemzeti közösséget is. Ebből kiindulva az identitáspolitikai legfontosabb mozgatóerejét a kulturális önújratermelésben láttam.

Idetartoznak a mítoszok, a szertartások, a szimbólumok. Ha az ember megnéz egy zászlót, az egy többszínű rongydarab. Persze nem az. De azért nem az, mert mi elfogadjuk szimbólumnak. Az ember tudatalattijában azonosul másokkal, akik elfogadják ezt a szimbólumot. A szimbolikus dimenzió ma már nem lehet meg pszichoanalitikus vizsgálat nélkül. Ez nem azt jelenti, hogy magamévá teszem Adler rendszerét, de el kell fogadni, hogy egyes dolgokat nem láthatunk, mert rejtve vannak. Ennek van társadalomtudományi és van pszichológiai oldala.

- *Az, hogy elkezdte a nemzeti identitás szimbolikus oldalát vizsgálni, az mennyiben vezethető vissza többféle identitására?*

- Közvetlenül nem tudom megmondani, az mindenesetre tény, hogy a szimbolikus politizálásnak sokkal nagyobb szerepe van a kelet-európai térségben, mint Nyugaton. Az angolok hajlamosak azt mondani, hogy a rengeteg szertartás, amivel találkozunk, óh, az csak turisztikai dolog, és nem akarják elfogadni, hogy ezeknek nagyon fontos jelképes szerepük van. A White Hall előtt ott áll a két lovas katona, és mindenki meg van győződve, hogy ez csak a turisták kedvéért van. És tényleg, nap mint nap jönnek a turisták lefényképezni saját magukat és a két lovas katonát. Az izgalmas az, hogy az egész második világháború folyamán, amikor potyogtak a bombák Londonra, a két lovas katona akkor is ott állt. Miért? Mert ezzel jelképesen kifejezték, hogy az angol állam fennáll és folytonos. Ha az ember képes ezeket a mozzanatokot megfelelő távlatba helyezni, akkor megvilágosul, hogy például miért történt '45-ben az a furcsa dolog Varsóban. Mert mi volt az első dolog, amit a lengyelek újraépítettek: III. Zsigmond lengyel király emlékoszlopa. Ez jelképezte a lengyel állam folytonosságát. Józan ésszel az ember azt mondaná, hogy kórházakat, iskolákat, gyárakat kellett volna építeni.

- *Úgy gondolja, hogy a szimbolikus „ön-állítás”; a folytonosság anticipációja határhelyzetben fontosabb lehet, mint a kórházépítés vagy a túlélés gazdasági biztosítékai?*

- Feltétlenül. A másik feladatot ugyan nem szabad elhanyagolni, de szimbólumrendszer nélkül nem lehet közösséget fenntartani.

- *De ez ellentmond azoknak a ma divatos nyugati és különösképpen amerikai konfliktusrendező elképzeléseknek, miszerint az etnikumközi feszültségeket elsősorban gazdasági szinten lehet kezelni.*

- Ez tévedés, egyszerűen rosszul látják. Van példa arra, hogy rengeteg pénzt pumpálnak egy térségbe, ahol etnikai feszültség alakult ki, de ez nem oldja meg a helyzetet. Ha valaki közelebbről, összehasonlító alapon vizsgálja a konkrét jelenségeket, akkor kiderül, hogy ez az elmélet nem ad magyarázatot például arra, amit a szaknyelv a „gazdagok lázadásának” nevez. Idetartozik többek között Katalónia, Észak-Olaszország, Szlovénia és Skócia is valamilyen módon. Egy közösség mindenre képes, hogy biztosítsa saját továbbélését. Nem akarom a boszniai szerbeket felmenteni, mert rettenetes, ami ott történt, de ha az ember ebbe a kontextusba helyezkedik, akkor meg lehet érteni, hogy

miért nem kapnak a pénzösszegeken, amelyek most Boszniába kerülnek. Mert itt nem egyszerűen gazdasági kérdésekről van szó. A jólét nem szünteti meg azt, amitől félnek talán tévesen - nevezetesen, hogy mint szerbek nem élnek túl a boszniai államot. Nem vagyok híve annak a manapság nagyon közkeletű felfogásnak, ami azt mondja: á!! ez irracionális, hagyjátok ezt abba, térjetelek észhez! Ha az ember megvizsgálja például a mai amerikai politikát Boszniában, az durván ezt jelenti : „majd rájöttök, hogy jobb pénzt csinálni, mint harcolni.” Lehet, hogy ideig-óráig ez működik, de abban a pillanatban, amikor úgy érzik, hogy „az a gaz szomszédom kiirtana”, akkor máris vége.

Azt akarom ezzel hangsúlyozni, hogy az egyén közösségben él, és ha ez a közösség felbomlik, akkor bekövetkezik az, amit az angol „crisis of meanings”-nek, a jelentések válságának nevez. Egyszóval: a koherencia felbomlásáról van szó. Nagy hatással volt rám Mircea Eliade-nak ez a mondata: az emberi lét abból áll, hogy az emberek kozmoszt akarnak építeni a káoszából.

Ha elfogadjuk, hogy a szimbolikus szférát lehet racionális eszközökkel vizsgálni, akkor valamennyire áthidaljuk azokat a nehézségeket, amelyeket az elfogadott politikai elméletekben észlelek. Van arra logikai magyarázat, hogy egyes dolgok miért nem úgy történnek, ahogy az ésszerűség diktálná, hanem másképpen; az emberek pedig nem annyira irracionálisak, mint ahogy azt az angolszász gondolkodás beállítja, mert mindezen jelenségekre van racionális magyarázat. De az nem anyagi racionalitás. Ez az alapvető mondanivalóm.

Az interjút készítette: Bíró Anna-Mária

MIRNICS KÁROLY

Asszimilációs tényezők és asszimilációs politika Jugoszláviában (Vajdaságban)

Az egykori Jugoszlávia térségében 1990-1996 között a délszláv népek egymás közötti balkáni háborújában genocídiumnak, a nemzetiségekkel szemben pedig etnocídiumnak voltunk tanúi, amelyet nagyon hosszú asszimilációs folyamat előzött meg. A demográfiai elméletek és megfigyelések egybehangzóak a tekintetben, hogy ha egy államalkotó nép területén a nemzeti kisebbségek (vagy etnikai csoportok) aránya folyamatosan csökken, és az össznépességen belül az ötszázalékos kritikus határ alá kerül, olyan nyomasztó és visszafordíthatatlan folyamatok indulnak meg, amelyeknek következtében - a mai nyitott globális társadalmi és gazdasági környezetben - eltűnésük megállíthatatlanná válik. Asszimilálódnak (beolvadnak) az államalkotó népbe, és bekövetkezik az addig féltve őrzött és nemzedékről nemzedékre továbbadott nemzeti azonosságtudat elhalása.

Az etnológiában, szociológiában és kulturális antropológiában állandó vita folyik arról, hogy mi mit idéz elő és előz meg: az asszimiláció okozza-e a nemzeti azonosságtudat elvesztését, vagy éppen fordítva történik: előbb meggyengül a nemzeti azonosságtudat, s ez indítja el és teszi folytonossá az asszimilációt. Ebből az következik, hogy két külön folyamatról van szó, amelyek semmiképpen sem azonosíthatók. Az államalkotó nemzetekkel is előfordul, hogy bizonyos esetekben egy ország népessége részlegesen elveszti identitástudatát. Ez általában tartós nemzetközi nyomásra (vagy elnyomásra) következik be, de nem követi más nemzetbe való beolvadás. Csupán arról van szó, hogy a nemzeti azonosságtudat latenssé válik, de nem tűnik el. A szocialista országok története 1945-1989 között azt példázza, hogy bár valamennyiben internacionalista, nemzetek fölötti vagy államnemzeti (Szovjetunió, Csehszlovákia, Jugoszlávia) eszmék uralkodtak, mégsem olvadt be egyik nemzet a másikba. A nemzeti nyelv kommunikációs eszköz maradt, még ha a nemzeti azonosságtudat meg is gyengült.

Az államalkotó nemzet területén élő nemzeti kisebbségek esetében azonban a fentebb említett két folyamat már jóval szorosabban (szinte elválaszthatatlanul) egymásba kapcsolódik. A nyelv nem tartható meg sokáig kommunikációs eszközként, ha nem kötődik a nemzeti azonosságtudat értékeihez. A nemzeti azonosságtudat elvesztésének folyamata (elsősorban az identitástudat nemzedékek közti továbbításának az akadályai miatt) beolvadáshoz, a hosszan tartó elnyomás végén az államalkotó nemzet azonosságtudatának elfogadásához vezet. A nemzeti kisebbség nem olvadhat be anélkül az államalkotó nemzetbe, hogy ne veszítené el azonosságtudatát. A nemzeti azonosságtudat elvesztésével visszafordíthatatlanul elvész a nemzeti nyelv is mint egyéni (családon belül használt) és mint közösségi kommunikációs eszköz.

Amíg az államalkotó nemzeteknél az ország nyelve képes viszonylagos kommunikációs függetlenséget és önállóságot mutatni a nemzeti értékekkel és tartalmakkal szemben (igaz, a nemzeti latens formában jelen van), addig az államalkotó nemzetek területén élő nemzeti kisebbségek esetében egymásba fonódásuk mindig asszimilációt indít el, és a nemzeti azonosságtudat teljes elvesztésével fenyeget.

Egy nemzedéken belül (az egyéni élet elejétől a végéig) általában nem vagy csak nagyon ritkán tapasztalhatjuk egyidejűleg a teljes asszimilációt és a nemzeti azonosságtudat teljes elvesztését - mindkettő az anyanyelvhez és a nemzeti közösséghez való kötődés megszűnésében és az államalkotó nemzet nyelvéhez és közösségéhez való kizárólagos ragaszkodásban nyilvánul meg. Egy-egy nemzedéken belül a nemzeti azonosságtudat részlegesen vagy teljesen meggyengülhet, az anyanyelv azonban továbbra is megmarad

egyéni és közösségi kommunikációs eszközként, még akkor is, ha egyéni és közösségi használatának elkerülése egyre gyakoribbá válik

Az utódnemzedéknél asszimiláció esetén általában bekövetkezik a szülő anyanyelvéről mint egyéni és közösségi kommunikációs eszközről, valamint a nemzeti azonosságtudatról való teljes lemondás, illetve az új anyanyelv és nemzeti azonosságtudat elfogadása. Amíg a nemzeti azonosságtudat elvesztése egy nemzedéken belül lehet részleges vagy teljes, állandó vagy nem állandó, gyenge vagy erős (például ugyanazok az egyének és csoportok egyik népszámlálástól a másikig ingadoznak, s hol jugoszlávnak, hol szerbnek, hol magyarnak vagy internacionalistának stb. tartják magukat, de magyar anyanyelvhasználatuk megmarad), addig két nemzedék után a nemzeti azonosságtudat-váltás általában visszafordíthatatlan folyamattá válik, és mindig végleges, teljes és állandó (például a magyar szülő gyermeke szerb azonosságtudatúvá és anyanyelvűvé lesz, még akkor is, ha új anyanyelvét az iskolában tanulta).

Az asszimiláció ott áll a depopuláció elején és végén. Az asszimiláció mint demográfiai jelenség mindig depopulációt vált ki a nemzeti kisebbségi közösségben. Mi több, gerjeszti és felgyorsítja azt. Ennek ellenére az asszimilációt nem szabad összetéveszteni sem a depopulációval, amelynek elsődleges kiváltó okai mindig vitális jellegűek, s mindig a vitális népmozgalmi folyamatokban keresendők; sem a migrációval, amely szintén a nemzeti kisebbség erejét gyengíti és lélekszámának a csökkenését eredményezi.

Az asszimiláció az etnikailag vegyes házasságokban és családokban lejátszódó nemzedékváltás, illetőleg a nemzeti kisebbségek anyanyelvi oktatásának szűkítése vagy az arról való önkéntes lemondás (amikor már nem látják benne az egyéni érvényesülés és a társadalmi felemelkedés lehetőségét) miatt következik be.

Az asszimiláció indikátorai:

1. az etnikai vegyes házasságban élő nemzetiségi szülő azonosságtudatának gyengülése és az utódnemzedék anyanyelvváltása az államalkotó nemzethez tartozó szülő javára;
2. a családon belüli azonosságtudathoz való ragaszkodás hagyományának a megváltozása;
3. a nemzeti kisebbségek anyanyelvi oktatásának romlása, megvonása vagy a hozzá való ragaszkodás megszűnése a kisebbségi szülők részéről;
4. a nemzeti hovatartozás kinyilvánítása és az anyanyelv ismerete közötti egyre növekvő eltávolodás;
5. az anyanyelvhasználat szűkítésének állandósított törvényes vagy a törvényeket megkerülő gyakorlata.

A titói Jugoszlávia különösen nagy eredményeket tudott felmutatni a nemzeti kisebbségek törvényes és adminisztratív eszközökkel elért asszimilációjában. Azáltal, hogy a kommunista párt ideológusai megfogalmazták és kidolgozták a jugoszláv államnemzet ideológiailag vonzó fogalmát, és a magukat jugoszlávnak vallókat kiváltságokban részesítették (elsősorban a foglalkoztatásban, az egyéni felemelkedés útjának egyengetésében és a társadalmi érvényesülésben, a polgári szabadságjogok „egyenlők között is egyenlőbbek” gyakorlatában), viszonylag türelmesebb és erőszakmentesebb asszimiláció alapjait rakták le. A világ közvéleményében az a benyomás keletkezett, hogy Jugoszláviában az asszimiláció teljesen erőszakmentesen, észrevétlenül, maximális türelemmel, mint természetes asszimiláció megy végbe.

A nemzeti kisebbségek asszimilációját nagymértékben elősegítette az a körülmény, hogy Jugoszlávia környezetéhez igazodva teljes egészében elfogadta a kommunista internacionalizmus gyakorlatát, még ha ezt a gyakorlatot a maga módján modernizálta és európaiasította is. A „testvériség-egység” gyakorlata semmiben sem különbözött a proletár internacionalizmus, a szocialista hazafiság, a „szovjetszkij grazsdanyin” vagy a „szovjetszkij cselovek” propagandájától, kötelező elfogadtatásától és erőltetett kínálásától. Az ideológiai

alap minden esetben az internacionalista tartalom és a nemzeti formalitás volt. Ugyanakkor a nemzetiségi kérdés belpolitikai kérdésként való kezelése és az egymás ügyeibe való kölcsönös be nem avatkozás elve, amely a szocialista tábor országainak egymás közti viszonyát jellemezte, és amelynek éppen Tito volt a legfőbb szószólója, kapóra jött Jugoszláviának. Ennek köszönhetően ugyanis Magyarország sohasem emelte fel szavát a Jugoszláviában élő magyarság asszimilálása ellen. A szerbek egymillió román nyelvű vlahot is asszimiláltak, de Románia sem tiltakozott.

Szociológiai szempontból vizsgálva a kérdést, a városiasodás és iparosodás elképesztően gyorsan véghezvitt és mindenképpen esztelen gyakorlata megfelelő ideológiára lelt a nemzetek és nemzetiségek elnemzetlenítésében: az államnemzetbe történő homogenizálásában. Jugoszláviának nagy nemzetközi tekintélye volt, a nemzeti kisebbségek anyaországainak viszont nagyon kicsi (szovjet elnyomatás és szolgálalkúság). Ez is nagymértékben befolyásolta minden nemzeti kisebbség ragaszkodását anyanemzetéhez, nemzeti kultúrájához és nyelvéhez. A Jugoszláviában élő nemzeti kisebbségek meggyengült közösségi és nemzettudatuk folytán - kevés kivétellel - úgyszólván semmilyen ellenállást nem tanúsítottak az asszimilációval szemben. Szinte valamennyien megfeledkeztek nemzeti történelmükről és értékeikről. A „jugoszlavizmus”, a jugoszlávvá válás különösen vonzó volt az ifjú nemzedékek számára. A szórványokban - ahol a nemzeti kisebbségek aránya már öt százalék alá csökkent; ahol különben is gyenge volt a közösség kohéziós ereje, mert a közösségi társasági kapcsolatoknak és a fiatalok szórakozási lehetőségeinek a megszervezése egyre nehezebben leküzdhető akadályokba ütközött; ahol a nemek egyensúlya is felborult a városokba és ipartelepekre költözés folytán; ahol ennek következtében előrehaladt a kultúravesztés folyamata - hódított leginkább a jugoszlavizmus, a jugoszlávvá válás eszméje (Szerémség, Újvidék, Zrenjanin ipari lakótelepei stb.). Nem sokkal maradt el ettől a nemzeti közösség többi része sem. A szülők hagyományos kultúrájának, eszmei értékeinek egyik napról a másikra történő elutasítása, az egyes korosztályok és nemzedékek közötti szolidaritás gyengülése, a nemzedékek kölcsönös ellenőrzésének, egymás iránti felelősségérzetének és az egymással való törődésnek az elvesztése, ugyanakkor a szerb nyelv egyre jobb elsajátítása az iskolarendszerben, mind olyan tényező, amely elősegítette az önkéntes asszimilációt.

Már a háború utáni első nemzedék elvesztette nemzeti tartását (a magyarok kerülték a magyar nemzettudatnak még a látszatát is). Minden újabb nemzedék, amely róla mintázta eszményképét, tőle kapta magatartásmintáit, sietett anyanyelvéről lemondani és vegyes házasságot kötni. A Kommunista Szövetség (párt) minden alkalmat megragadott, hogy a testvériség-egység eszméjét harsogja a leghatásosabb médiákban, ezzel itatta át az oktatást, az irodalmat és a mindennapi életet. A kommunista pártba milliós tömeget vontak be, szintén azzal a céllal, hogy minél sikeresebben befolyásolják és manipulálják az emberek tudatát.

A titói korszak a lehető legnagyobb privilégiumok juttatásával kinevelte a maga nemzetiségi politikai és értelmiségi elitjét. Ennek célja az volt, hogy még hatékonyabbá tegyék az asszimilációs politikát, és a nemzeti azonosságtudatot még jobban elhomályosítsák. Ez az elit jó példával járt elől a vegyes házasságok kötésében és propagálásában; s abban is, hogy a szerb nyelv használatát gyakran még a magyar társasági életben is bevezette; valamint abban, hogy gyermekeit szerb tanyelvű iskolákba íratta, és a családban sem tanította meg a második nyelvre.

Összegezve: a titói korszakban (1945-1989) nemcsak a nemzetiségek társadalomba való „beintegrálásán fáradoztak, hanem tudatos, ideológiai és manipulatív módszerekkel jól átgondolt és megalapozott asszimilációs politikát folytattak, és a nemzeti azonosságtudat elhomályosítását tűzték ki célul. Ugyanakkor az államnemzeti politika nem légtüres térben jött létre és érvényesült, hiszen a nemzetiségek egy államalkotó nemzet közegében éltek. A nagyszerb nemzettudat szüntelenül jelen volt a pártpolitikában, s csak időnként tudta háttérbe

szorítani vagy elkendőzni céljait. A nagyszerb indulatok és nemzeti törekvések 1987 után elszabadultak, és az addig elért eredményeket, a viszonylag türelmes asszimilációs politikát felszámolták. Ettől kezdve a nemzetiségi asszimilációs politika erőszakossá vált: a nemzetiségi intézmények nagy részét megszüntették, illetve finanszírozásukat jelképesé tették vagy teljesen leállították; a nemzetiségi oktatási rendszert törvényesen szűkös keretek közé szorították; a nemzetiségek számára megalázó tanterveket fogadtak el, amelyek a szerb nemzeti értékeket magasztalták; a szerb társadalom minden rétegét nemzeti gyűlöltre uszították; a nemzetiségi értelmiség jelentős részét elűdözték, illetve emigrációba kényszerítették azzal a céllal, hogy többé ne térjen vissza; a délszláv népek balkáni háborújában a nemzetiségeket ágyútölteléknek használták, hogy fogyásukat meggyorsítsák, illetve menekülésre kényszerítsék őket, hogy többé ne térjenek vissza szülőföldjükre (etnocídium); a nemzetiségeket nacionalista, sovinszta, fasiszta nagyszerb terrornak vetették alá, hogy megfélemlítsék őket, és nemzeti hovatartozásukat megmásítsassák; számos más anyanyelvű jugoszlávot szellemi terrorral rávettek, hogy szerbeknek vallja magát; a nemzeti kisebbségek vagyont a szerb menekülteknek ígérték, hogy elűdözzék őket; szándékosan nemzeti bizalmatlanságot és türelmetlenséget szítottak a nemzetiségekkel szemben a médiákon keresztül és még inkább a mindennapi életben; állami (belső) utasításra a más nemzetiségűeket tömegesen bocsátották el az állami vállalatoktól, közintézményektől, a közigazgatásból, megélhetési lehetőség nélkül hagyva őket; a nemzetiségi jelképek használatát mindenütt megtiltották, helyüket a nagyszerb jelképek foglalták el; bevezették az államnyelvet; eltörölték a kétnyelvűséget a közigazgatásban, a bíróságokon, a képviselő-testületekben, közintézményekben, közhivatalokban és vállalatoknál.

Az etnocídiumnak ezen legerőszakosabb módszerei sokáig rejtve maradtak az európai közvélemény előtt. A becslések szerint mintegy kétszáz-kétszázötvenezer jugoszláv és nemzetiségi lakos, illetve velük rokoni vagy baráti kapcsolatban levő szerb hagyta el a jelenlegi Jugoszlávia területét. Mivel a jugoszláv térség helyzete továbbra is rendezetlen, az országból való elvándorlás folyamatossá vált. Mindez a nemzetiségi népesség jövőbeni reprodukcióját kérdőjelezi meg. A nemzetközi közvélemény számtalanszor elmarasztalta Jugoszlávia etnocid nemzetiségi politikáját, s követeli annak gyökeres megváltoztatását.

Várhatóan a balkáni háborút katonailag és gazdaságilag elvesztett Szerbia új (rég) politikai vezetősége mindent el fog követni, hogy a nagyszerb nemzeti törekvések békésebb eszközökkel ugyan, de megvalósuljanak, és amelyet igyekszik elfogadhatóvá tenni a nemzetközi közvélemény számára. Ezért a nagyszerb nemzeti törekvéseket hamarosan ismét a jugoszlavizmus köntösében fogja kínálni. Az asszimilációs politika nem hagy kibúvót: aki nem akar közvetlenül szerbbé asszimilálódni, ideiglenesen megmaradhat jugoszlávnak.

A továbbiakban vizsgáljuk meg Jugoszláviának az asszimilációs politikában elért „eredményeit” mindenekelőtt a Vajdaságban. A tartományban ugyanis jelentős számú nemzeti kisebbség él és él, amelyek közösséggé szerveződtek. Közép-Szerbiának és Belgrádnak is vannak nemzetiségi lakosai, életük azonban nem közösségileg szervezett, hanem egyénileg, ezért tanulmányomban velük nem foglalkozom. A tíz-tizenötezer albán kivételével - akik olcsó munkaerőként, „vendégmunkásként” tartózkodnak Belgrádban - a nemzeti kisebbségek mindegyike nemzeti azonosságtudata elvesztésének előrehaladott szakaszában van, és asszimilációja is szinte teljesen befejeződött.

Első indikátor: vegyes házasságok (etnikai heterogámia)

Az etnikai endogámia (homogámia) és az etnikai heterogámia emberi jogi és erkölcsi szempontból teljesen azonos értékű. A házasságkötés a mai kor követelményeihez igazodva a házastársak szabad választásán és akaratán alapul. Szabad választásukat és akaratukat azonban behatárolják bizonyos objektív tényezők. Az etnikai homogámia (az azonos

nemzetiségük között kötött házasság) nemcsak az egynemzetiségű, hanem a soknemzetiségű országokban is jóval gyakoribb, mint az etnikai heterogámia (a különböző nemzetiségek között létrejött házasság). Ez az a tény, amely az etnikai közösségeket reprodukálja. Ugyanakkor viszont elkerülhetetlen az etnikai heterogámia is, mivel a mai világban az etnikai közösségek sohasem önmagukba zártak. Ellenkezőleg: a kor követelményeinek megfelelően egyre nyitottabbak és kooperatívabbak iparban, kereskedelemben, turizmusban, a városi és társadalmi élet minden megnyilvánulásában egyaránt. A gazdasági élet egyenetlen fejlődése vagy fejlesztése következtében a népesség vándorlása és költözése egyik térségből a másikba jelentős. Ennek szemmel látható következménye az etnikai heterogámia. Ugyanakkor etnikai heterogámiára ösztönzött mindenekelőtt az, hogy a soknemzetiségű Szerbiában - népességének 35-40 százaléka nem szerb - a homogámia feltételei nem minden esetben adóttak: különbözik a házastársak iskolázottsági és szakképzettségi szintje, szakmai és tevékenységi lehetőségei, anyagi jóléte, mindenekelőtt pedig a társadalmi felemelkedés és érvényesülés esélyei stb.

Szerbiában, illetve a Vajdaságban heterogámiára ösztönzött az is, hogy a nők, illetve a férfiak házassági kapcsolataik révén igyekeztek javítani előnytelen társadalmi és gazdasági, valamint anyagi helyzetükön, érvényesülési lehetőségeiken, megbecsültségükön, alacsonyabb iskolázottsági szintjükből származó hátrányukon stb. A magyar, szlovák, román és ruszin nők esetében kifejezettebb volt a felfelé házasodás jelensége, mint a férfiaknál. A Vajdaságban az etnikai heterogámiának a felsoroltakon kívül számos más oka is volt, ezek még jobban megvilágítják a jelenséget. A társadalmi-gazdasági okok közül kiemelhetők az urbanizációt kísérő jelenségek, a gazdaság fejlesztésének visszafogása a nemzetiségek lakta területeken, a nemzetiségek (akta helységek tervszerű betelepítése szerb és montenegrói népességgel már 1945-ben megkezdődött, a többségi szerb népesség számarányánál nagyobb részvétele a társadalmi és állami szervezetekben, a szerb nép hegemoniája és hegemon tudata, a nemek közötti egyensúly megbomlása mindegyik nemzeti kisebbség esetében, a nemzetiségi szórványok teljes elszigeteltsége. (Minél kisebb az etnikai csoport egy településen, annál gyakoribb és sokszorozódik a heterogámia eshetősége.)

A szerb nép dominanciája a társadalom és az állam minden sejtjében, az államhatalom kisajátítása, a gazdasági lehetőségek elosztásával való manipulálás a szerb nép részéről, mindez üres formalitássá tette a meghirdetett, törvényekbe és jogszabályokba foglalt egyenjogúságot. Ebből kifolyólag sokan tudatosan és még többen tudat alatt törekedtek egyéni érvényesülésük útját úgy egyengetni, hogy a szerb dominancia elfogadásában keresték és találták meg a kibontakozás könnyebben elérhető esélyeit. Lényegében elmondható, hogy a nemzetiségek túlnyomórészt önként vállalták az asszimilációnak ezt a formáját. Az asszimiláció legerőszakosabb kényszerítő Formáit nem alkalmazták (kivéve a kommunista párt vezető kádereit, akiktől már 1945-től kezdve elvárták, hogy vegyes házasságot kössenek).

A nemzeti agresszivitás kizárólag ideológiai síkon jelentkezett, itt azonban nyomasztó hatása volt. Arcátlanul hirdették és nagy hangerővel propagálták az etnikai vegyes házasságok nagyobb erkölcsi értékeit és kívánatos voltát. Hiába leplezték a szerb dominancia céljait. Mivel tagadták, hogy az etnikai homogámia teljesen egyenértékű az etnikai heterogámiával, ezzel éppen nemzetiségi politikájuk képmutatását igazolták, és a szerb hegemonia céljait bújtatták kommunista frázisok mögé. A társadalom és az állam etnikai homogenizálása szerb nemzeti és nacionalista indíttatású volt. A vegyes házasságokban majdnem minden esetben megszűnt a házastársak kétnyelvűsége, hogy helyet adjon a szerb egynyelvűségnek. Éppen ebben van a propaganda romboló hatása. A szerb házastárs vagy szülő dominanciája határozta meg az utód anyanyelvét és nemzeti azonosságtudatát. A család körüli atmoszféra is ezt a döntést sugallta és szorgalmazta. Ennek hatására dinamikusan nőtt a vegyes házasságok száma a Vajdaságban, ami jól látható az alábbi áttekintésből.

Az etnikailag vegyes házasságok száma és aránya a Vajdaságban

	1956	1960	1965	1970	1975	1980	1988	1993
Számuk az összes házasság arányában	2551	4212	4067	4442	4309	4288	4577	2844
Százalék	17,3	20,2	23,3	24,0	25,5	27,2	33,7	24,8

A vegyes házasságok abszolút száma és aránya az összes házasságkötésen belül egészen 1988-ig nőtt. Ugrásszerű az emelkedés 1960-tól, amikor elkezdtek a vegyes házasságok erőszakos „népszerűsítését”, és a vegyes házasságban élő párokat előnyhöz juttatták munkahelyükön, pályázatokon, a lakásigénylésnél stb. A vegyes házasságok hetven százaléka 1988-ig délszlávok egymás közti házasságára korlátozódott, s 30 százaléka kötött délszláv és nem délszláv felek között. Mintegy ötvenszázalékos arányban a szerbekkel kötött vegyes házasságok dominálnak. A délszláv népek között kiobbant háború kezdete óta azonban az arányok jelentősen eltolódtak: csökkent a szerbek és horvátok közti házasságok száma; miközben a többi nemzetiségek közti változatlan maradt. Ugyanakkor jelentősen növekedett a szerbek és a nemzetiségek közti házasságok száma, mintegy hetven százalékot tesz ki.

A vizsgálat kimutatja a nem délszláv nemzetiségek vegyes házasságkötéseiben mutatkozó különbségeket. Hovatovább kiemelkedő a ruszinok vegyes házasságainak az aránya, amely 1988-ban már meghaladta összes Házasságkötéseik ötven százalékat. A szlovákok és ruszinok vegyes házassága ugyanebben az évben harminc, a magyaroké 25 százalékot tett ki az összes házassághoz viszonyítva. Ahogyan csökken a nemzetiségek lélekszáma egyes körzetekben és településeken, úgy növekszik a szórvánnyá váló közösségekben a vegyes házasságok száma és aránya.

A következő táblázatból kiderül, hogy a ruszin és a román nemzeti kisebbség a végleges asszimiláció szakaszába jutott, amikor a folyamat már visszafordíthatatlan. Ezeknek a nemzeti kisebbségeknek a népessége öregedett el a legjobban, s ebből kifolyólag a házasságkötések száma is vészesen megfogyatkozott. A szlovák nemzeti kisebbség sem képez többé olyan zárt közösséget, mint harminc évvel ezelőtt, és szintén az asszimiláció útjára lépett. A magyar nemzeti kisebbség a legnyitottabb, részben tömbben, szigeteken, másrészt szórványokban élő népesség. Nagy területen lakik, és szinte minden településen állandó érintkezésben és szoros kapcsolatban áll a szerbekkel. (A horvátokkal Szabadka egyes kerületeiben szinte kétnyelvű közösséget képez.) Ehhez képest asszimilációs mutatója nem olyan rossz.

A vegyes házasságok aránya az összes házasságokhoz viszonyítva

Nemzetiség	1950-53	1960-62	1962-70	1979-81	1988	1993
Magyar	19,9	23,6	28,2	26,6	24,7	25,0
Férfi	17,1	20,4	26,7	19,5	23,0	22,6
Nő	22,7	26,6	29,6	32,5	26,3	27,4
Román	28,9	24,0	27,8	42,6	35,6	36,0
Férfi	20,4	24,6	28,8	43,2	35,5	30,1
Nő	17,3	23,8	26,8	41,9	35,8	41,9
Ruszin	36,5	50,4	59,6	60,6	58,6	55,2
Férfi	35,0	49,7	61,9	60,6	57,9	53,1
Nő	37,8	61,1	67,3	60,6	59,3	58,3
Szlovák	19,8	27,9	32,1	32,7	31,4	25,4
Férfi	17,3	24,4	26,6	27,6	30,0	24,2
Nő	21,1	31,0	36,8	37,1	32,7	26,6

Mind a négy nemzeti kisebbségnél csökken a házasságkötések száma, ami szintén fogyásukat jelzi (hiszen a gyermekek túlnyomó része házasságban születik). Például a magyar nemzetiségű nők esetében az összes házasságkötések száma a következőképpen

alakult: 1956-ban 4088 (ebből magyar férfival 3361); 1970-ben 3941 (ebből magyar férfival 3009); 1981-ben 2908 (ebből magyar férfival 2110); 1993-ban 1904 (ebből magyar férfival 1361). Az elmúlt 37 évben a magyarok házasságkötési indexe mínusz 46,5 volt, az etnikai endogámiáé pedig mínusz 40,4.

Ha ezek után abból a szerény és alábecsült feltevésből indulunk ki, hogy az 1956-1996 közötti időszakban (40 év) átlagosan csupán 1,5 gyermek született a vegyes házasságokban (holott tudjuk, hogy az időszak elején még két gyermeknél is több, de az időszak végén még mindig 1,6 - 1,7 gyermek született), akkor arra a következtetésre jutunk, hogy mind a négy nemzetiség esetében nagyszámú utód vált közvetlenül szerbbé vagy szerb anyanyelvű jugoszlávvá. (Ehhez a bizonyítékot azok az iskolai statisztikák szolgáltatják, amelyekből látszik, hogy sem a szerb nemzetiségű, sem a jugoszláv, de a magyar anyanyelvű gyermekek sem iratkoznak magyar tannyelvű tagozatokba.) A becslés (körülbelül ötszázalékos eltéréssel) a következőt mutatja az 1956-1996-os időszakra.

A vegyes házasságok száma és a közvetlen asszimilációs veszteség

Nemzetiség	Összesen	Férfi	Nő	Veszteség
Magyar	72 400	31 400	41 000	54 300
Román	8 700	4 400	4 300	6 525
Ruszin	9 200	4 200	5 000	6 900
Szlovák	14 300	6 200	8 100	10 725

A közvetlen asszimilációs veszteség a magyaroknál eléri az 1991-ben összeírt össznépeesség 16 százalékát, a románoknál 22 százalékát, a ruszinoknál 38 százalékát, a szlovákoknál 22 százalékát. A közvetett demográfiai veszteség azonban szinte fölbecsülhetetlen, hiszen például a magyarok esetében a családalapító és népeességet megújító korcsoportnál (nullától 29 év) az ötven százalék felé közelít.

A ruszinok összes vegyes házassága 50, a szlovákoké 51, a románoké 70 és a magyaroké 51 százalékban szerbvel kötött. A vegyes házasságban élő magyar férfiak 36, a nők 29 százalékának házastársa horvát nemzetiségű. A szerbekre és a horvátokra jutott tehát a vegyes házasságok 82 százaléka, a többi vegyes házasságkötés arányos, egy-két százalékos szóródást mutat a többi nagyszámú nemzetiség, illetve etnikum között. A ruszinok és szlovákok magyarokkal kötött házassága összes vegyes házasságkötéseik 8 százalékát, illetve 13 százalékát tett ki; valamivel ritkább a románok magyarokkal kötött vegyes házassága (7 százalék). Általánosságban megállapítható, hogy nagy tarkaság mutatkozik a vegyes házasságok területén.

Második indikátor: a nemzetiségi családok helyzete

Az 1981-1991 közötti időszakban a nemzetiségi népeességcsökkenés indexe a következő: a magyaroknál 88,0; a románoknál 82,2; a ruszinoknál 91,1; a szlovákoknál 91,4.

A gyermektelen és a gyermekes családok száma és aránya

Nemzetiség	Gyermektelen családok			Gyermekes családok (anya szerint)		
	1981	1991	Index	1981	1991	Index
Magyar	44 635	41020	91,9	65 968	56 246	84,5
Román	6 490	5 622	86,6	7 026	5 602	79,7
Ruszin	2 059	3 148
Szlovák	7 453	7 026	94,2	12 570	11213	89,2

Minden nemzet esetében gyorsabban csökken a gyermekes, mint a gyermektelen családok egymáshoz viszonyított aránya, valamint az össznépeség csökkenéséhez viszonyított aránya is.

Minden nemzet esetében gyorsabban csökken a gyermekes, mint a gyermektelen családok egymáshoz viszonyított aránya, valamint az össznépeség csökkenéséhez viszonyított aránya is.

Az 1981-1991-es időszakban, mint az adatokból nyilvánvaló, csökkent az etnikai endogámia a gyermektelen és különösen a gyermekes családokban valamennyi tárgyalt nemzetiségnél. Az etnikai endogámia (homogámia) jóval gyorsabban csökkent a gyermekes családoknál, mint a tárgyalt nemzetiségek össznépesége. A gyermekes magyar családok húsz százalékában más nemzetiségű volt az egyik házastárs; a szlovákoknál ugyanígy. A román családok közel 25 százalékában ugyanez volt a helyzet. Az etnikai heterogámiában a szerb, a jugoszláv és a montenegrói egyértelműen dominált (hetven százalék körül) valamennyi nemzetiség esetében. (Az itt nem tárgyalt etnikai kiscsoportokban ennél is nagyobb mértékben.)

<i>A gyermektelen és gyermekes családok etnikai endogámiája (homogámiája)</i>					
	1981	1991	Az összes házasságok arányában 1981-1991		Növekedési-csökkenési index 1981-1991
Gyermektelen családok	Szám		Százalék		
Magyar	39 107	35 026	87,6	85,4	89,5
Román	5 932	4 986	91,4	88,7	84,0
Ruszin	1667	...	80,9
Szlovák	6 547	6 002	87,8	85,4	91,7
Gyermekes családok (anya szerint)					
Magyar	54 158	44 224	82,1	78,6	81,6
Román	5 774	4 167	82,2	74,4	72,2
Ruszin	2105	...	66,9
Szlovák	10 277	8 505	81,8	75,8	82,7

<i>A gyermekek nemzetisége az etnikailag homogén családokban</i>				
	Azonos nemzetisége apa és anya		Azonos nemzetiségű gyerekek	
	1981	1991	1981	1991
Magyar	54158	44 224	53 380	43 355
Román	5 774	4 167	5 689	4 081
Ruszin	2 105	...	2 073	...
Szlovák	12 277	8 505	10169	8 323

Nem lehet azt állítani, hogy egy közösség megtartó ereje kizárólag a szülők és gyermekeik azonos nemzetiségén múlik. Ha azonban szilárd egyirányú asszimilációs erők hatnak a társadalomban, a közösség megtartó erejét mégis ezekben a családokban, azaz az ilyen homogámiában kell látni.

1991-ben 7466 magyar, 1084 román és 1758 szlovák anya élt etnikailag heterogén családban, gyermekeik nemzetisége megegyezett az apáéval (hetven százalékarányban szerb, montenegrói és jugoszláv). Ugyanakkor 6345 magyar, 1251 román, 1386 szlovák apa gyermekeinek nemzetisége az anyáéval egyezett meg. A gyerekek mindkét csoportban szerb anyanyelvűvé váltak az iskolai statisztika adatai szerint.

Magyar anya szerint 2883, magyar apa szerint 1978 olyan családvolt, amelyben egy vagy több gyermek jugoszlávnak vallotta magát; a románoknál 192, illetve 31; a szlovákoknál 655, illetve 56 ugyanez az adat. A románok és szlovákok tehát közvetlenebb módon

asszimilálódtak a szerb társadalomba, mint a magyarok. A magyarok szemében, jugoszlávnak lenni” sokkal nagyobb értéket képviselt, és ezért többen éltek a lehetőséggel.

A fenti áttekintésből kiviláglik, hogy a nemzeti kisebbségek, illetve a nemzetiségi szülők ellenállása igen gyenge az asszimilációval szemben. Az 1246 magyar anya szerinti és 1115 magyar apa szerinti családban, amelyekben két vagy több gyermek volt, csupán 536 esetben tartotta magát az egyik gyermek magyarnak. Ilyen esetek elhanyagolható számban fordultak elő a szlovák és román családokban. Ezekben a családokban arról van szó, hogy az előző házasságokból hozott gyermek vagy gyermekek válás után új családba kerültek, amelyben a féltestvérük szerb, montenegrói vagy jugoszláv volt. Az elvált vagy megözvegyült 8529 magyar anya gyermekei közül azok, akik vegyes házasságban születtek (ilyen 1524 volt), továbbra is megmaradtak szerbnek, jugoszlávnak stb. Ha a gyerekek az apával maradtak, igen gyakran igazodtak az apjuk nemzetiségéhez, még akkor is, ha más nemzetiségű anyától származtak. Ha feltesszük azt a kérdést, hogy hová tűnt például a magyarok 54 ezerre tehető asszimilációs vesztesége, megállapíthatjuk, hogy 1. a gyermektelen szerb, jugoszláv, horvát stb. családokban (házasságokban) jelentkezik; 2. megtalálható a szerb, jugoszláv, horvát stb. gyermekes családokban; 3. jelen van a kivándoroltak és a vendégmunkások körében; 4. az elhunytak között. Az asszimilánsok pontosabb helyét meghatározni és további sorsát figyelemmel kísérni nem könnyű feladat.

Harmadik indikátor: a nemzetiségi hovatartozás és az anyanyelv távolodása (alterofónia)

A nemzetiségi hovatartozás a jugoszláv népszámlálásokon és statisztikákban az egyén azon szubjektív kijelentésén alapul, hogy minek érzi vagy tekinti magát. Anyanyelvként azt a nyelvet jelöli meg, melyet kora gyermekkorában megtanult (több nyelv esetén az elsőt, amelyet megjelöl vagy bejegyeztet). A Vajdaságban szinte minden etnikai csoportban, illetve nemzetiségi közösségben akad bizonyos számú egyén, akinek nemzetisége és anyanyelve más. Ezt az etnogenezisben ismert jelenséget nevezik alterofóniának, amely nem más, mint az asszimilációs folyamat következménye. Az alábbi táblázat ezt a jelenséget a magyarok példáján mutatja be.

A vajdasági magyarok számának alakulása az 1981-es és az 1991-es népszámlálás idején

	1981	1991	A csökkenés százaléka
Nemzetiségi hovatartozás szerint	385 356	339 491	- 12,0
Anyanyelv szerint	369 965	344 667	- 6,8
Nemzetiségi hovatartozás és anyanyelv szerint is magyar	350 403	325 396	- 7,1
Szerb anyanyelvű, de magyarnak tartotta magát	33 625	11 941	- 64,5
Jugoszlávnak vallotta magát, de magyar anyanyelvű	12 272	14 789	+ 17,1

Az alterofónia jelensége a régi Jugoszláviában egyre terjedt: 1961-ben még csak 0,3 millió embert érintett, de 1981-ben már 0,7 milliót. Nem szerb anyanyelvűnek, de szerbnek, horvátnak, montenegróinak vagy etnikai muzulmánként tartotta magát 1953-ban 229 241, 1961-ben 196 996, 1981-ben 204 811 jugoszláv állampolgár. A magát nem délszlávnak valló, de anyanyelvük szerint szerb lakosok száma lassabban növekedett: 1953-ban 123 561, 1961-ben 104 817 és 1981-ben 141 473 volt. Jugoszlávia akkori nemzetiségi politikája szorgalmazta az integrációt. Nem folytatott olyan politikát, hogy a nemzetiségi hovatartozás és az anyanyelv azonos maradjon.

Az 1981-es népszámlálás szerint Jugoszlávia 21,2 millió lakosából 1,1 millió (az akkori megfogalmazás szerint) szerbhorvát nyelvű jugoszlávnak, 15 559 szerbhorvát nyelvű szlovénnek, 14 658 szerbhorvát nyelvű jugoszláv magyarnak tartotta magát: Volt még 9442 macedón, 7434 bolgár, 6000 albán, 2260 roma is, aki szerbhorvát nyelvű jugoszlávnak tartotta magát. Mintegy százezer vlah anyanyelvű viszont szerbnek vallotta magát. Kimutattak még 39 665 magyart, 25 166 macedónt, 20 649 romát, 14 080 szlovént, 10 443 albánt, akinek szerb az anyanyelve. Sok töröknek (16 703), etnikai muzulmánnak (16 475), albánnak (17 094) macedón az anyanyelve. Ugyanakkor albán anyanyelvű 17 094 etnikai muzulmán és 8866 roma; szlovén anyanyelvű 3533 horvát; 2129 horvát magyar, 3425 horvát pedig olasz anyanyelvű stb.

A Vajdaságban 1981-ben hasonló a helyzet. A 385 356 magyar nemzetiségű állampolgár közül 33 625-nek, a 47 282 román közül 4143-nak, a 69 549 szlovák közül 5781-nek, a 19 305 ruszin közül 4146-nak szerb az anyanyelve. Természetesen minél kisebb egy etnikai csoport, annál jobban ki van szolgáltatva az uralkodó állami vagy hivatalos nyelv kényszerítő hatásának. A bolgárok majdnem felének, a csehek és törökök ötven százalékának, az ukránok, zsidók, oroszok, lengyelek, olaszok, görögök kétharmadának anyanyelve ekkor már a szerb.

A 369 965 magyar anyanyelvű közül 350 403-nak a nemzetisége is magyar; a 44 960 román anyanyelvű közül 42 955-nek román, a 15 702 ruszin anyanyelvű közül 14 960-nak ruszin, a 64 042 szlovák anyanyelvű közül 62 411-nek szlovák a nemzetisége. A 167 215 jugoszláv közül viszont 12 272-nek magyar, 735-nek román, 304-nek német, 211-nek ruszin, 855-nek szlovák az anyanyelve. Az 1991-es népszámlálás szerint 339 491 magyar közül 11 941-nek szerb az anyanyelve. Csak első pillantásra tűnik ellentmondásosnak, hogy a szerb anyanyelvű magyarok száma az 1981-ben bejegyzett 33 625-ről 11 941 főre esett vissza. A magyar nemzetiségűek száma 12 százalékkal, a szerb anyanyelvű magyaroké pedig 64,8 százalékkal csökkent. Mivel a teljes asszimiláció folyamata a nyelvi asszimilációval kezdődik és a nemzetiség elvesztésével zárul, megállapítható, hogy csupán ebben a tízéves időszakban mintegy húszezren mondtak le magyar anyanyelvükön kívül magyar nemzetiségükről is. A románok esetében csökkenés mutatkozott 4143-ról 1644-re, a ruszinoknál 4146-ról 2269-re, a szlovákoknál 5781-ről 2063-ra. A románoknál és a ruszinoknál valamivel lassabban, a szlovákoknál ugyanolyan gyorsan ment végbe a teljes asszimiláció, mint a magyaroknál. Ennek végeredményeként 1991-ben csupán 325 396 magyarnál (1981-ben még 350 043-nál), 36 890 románál (1981-ben még 42 955-nél); 15 148 ruszinnál (1981-ben még 14 960-nál) és 60 796 szlováknál (1981-ben még 62 911-nél) egyezett meg a nemzetiségi hovatartozás és az anyanyelv.

A főbb jugoszláv nemzetiségek anyanyelv szerinti megoszlása

	Magyar		Román		Ruszin		Szlovák	
	1981	1991	1981	1991	1981	1991	1981	1991
Összesen	369 965	344 667	44 960	39 137	15 702	15 800	64 042	63 105
Ebből az anyanyelvvél megegyező nemzetiség	350 403	325 396	42 955	36 890	14 960	15 148	62 411	60 796
Jugoszláv	12 272	14 789	735	1 835	211	326	855	1 687

Ebben az időszakban hét százalékkal csökkent a magyar anyanyelvűek száma, a román anyanyelvűeké 8,6 százalékkal. A szlovák anyanyelvűeké 1,6 százalékkal, a ruszinoknál ukrán gyarapodás történt. Viszont tovább növekedett a magyar, román, ruszin és szlovák anyanyelvű jugoszlávok száma. Ez a növekedés azonban a magyarok esetében már közel sem olyan dinamikus, mint amilyen 1971-1981 között volt, s amilyen a románoknál, ruszinoknál

és szlovákoknál maradt. A magyarok 1991-ig teljesen elveszítették minden visszaasszimiláló erejüket. Ugyanis a szerbek között már csak 75-nek, a horvátok között csak 691-nek volt magyar az anyanyelve, holott 1981-ben még 1073 szerbnek és 2535 horvátnak volt magyar az anyanyelve. Igaz, az 513 zsidóból 272 ismét a magyart tartotta anyanyelvének. (Ez 1981-ben még nem volt tapasztalható.) A 3873 német közül 242 a magyart vallotta anyanyelvének. Emellett 213 ruszin, 265 szlovák és 292 cigány magyar anyanyelvűnek nevezte magát. (A cigányok integrálódnak a legközvetlenebbül a szerb nemzetiségbe és anyanyelvhez.) Mindez azonban nem változtat azon a megállapításon, hogy a magyarok elvesztették visszaasszimiláló erejüket. Az el nem üldözött és életben hagyott németek nemzeti és etnikai azonosságtudata és anyanyelvhez való ragaszkodása viszont ismét feltámadt.

4. indikátor: az anyanyelvi oktatás és a nemzeti azonosságtudat megvonása

A nemzetiségek megmaradását a szervezethez (irányításában) viszonylag autonóm, az óvodától az egyetemi oktatásig terjedő önálló iskolarendszer és az oktatás tartalmában (tantervek, tankönyvek és anyanyelven oktató tanárok által), kötöttségek nélkül kinyilvánított és gyakorolt nemzeti és etnikai azonosságtudat nagyon hosszú időre biztosíthatná. Éppen ezért tűzi ki célul a nemzetiségek asszimilálására törekvő politika az iskoláztatás, oktatás és nevelés teljes vagy részleges leépítését. A nemzetközi közvélemény, alszent magatartása ellenére is, a második világháború befejezése óta megbélyegzi a teljes körű anyanyelvi oktatás megvonását a nemzetiségektől. A törvényi és jogi keretek általában megvoltak Jugoszláviában az elemi és részben a középiskolai anyanyelvi oktatáshoz, de az állam nem tett semmit - vagy csak keveset - a szervezeti, anyagi és szubjektív feltételek biztosításáért.

Tekintettel rendkívül bonyolult és szerteágazó felépítésére, a nemzetiségi tannyelvű iskolarendszert kiépíteni és működtetni állami segítség nélkül lehetetlen. A nemzetiségi tannyelvű iskolahálózat és oktatási rendszer nem tartható fenn és nem működtethető csak önszerveződéssel vagy anyaországi segítséggel. Az állami támogatás megtagadása vagy elmaradása általában a következőképpen történik (tekintsük át a szerb nemzetiségi tanügyi politika jellegzetességeit).

A törvény engedélyezi ugyan az anyanyelvi oktatást, de a kiegészítő jogszabályok kidolgozatlanok maradnak, és ebből kifolyólag lehetlenné válik a törvény végrehajtása. Az óvodai hálózat szervezetlen és elégtelen. Az önálló nemzetiség tannyelvű iskolákat megszüntetik, vagyonukat kisajátítják, majd szerb tannyelvű iskolákkal egyesítik. Területi iskolahálózatot hoznak létre azzal a céllal, hogy lehetlenné tegyék a nemzetiségi tanulók szabad tevékenységének megszervezését és nemzeti azonosságtudatra nevelését. Nemzetiségi tannyelvű tagozatokat alakítanak ki általában távol a nemzetiséglakta városrészekről. Az anyanyelvi tanterv, tankönyv és tanfelügyelet hármából az egyik fejlesztését mindig tudatosan hátráltatják, a célból, hogy alapot szolgáltasson a nemzetiségi tannyelvű oktatás korlátozásához. A lejáratos eredményeként a nemzetiségi szülöket kételyeik arra ösztönzik, hogy gyermekeiket szerb tannyelvű tagozatra írassák át. Állami sugallatra, de nem állami intézkedésként, hanem tömegszervezetek által szünet nélkül ellenpropaganda folyik a nemzetiségi tannyelvű iskoláztatás és oktatás ellen: drága, nem teszi lehetővé az államnyelv „tökéletes” elsajátítását, korlátozza a szakmai érvényesülést stb. A beiratkozás megszigorítása, különösen középiskolai szinten: elsősorban ott nyitnak nemzetiségi tagozatot, ahol nincs elég végzős kisebbségi általános iskola, s ahol létszámuk indokolná, ott nem nyitnak. Az anyanyelvi felvételi rendszer korlátozása középiskolai és megszüntetése főiskolai és egyetemi szinten azzal a céllal, hogy lelassítsák az értelmiségiképzést. A nemzeti azonosságtudatra nevelő tantárgyakból (anyanyelv, nemzeti irodalom és történelem, társadalmi alapismeretek, művelődéstörténet, zenei és képzőművészeti oktatás és nevelés) megalázóan hiányoznak a nemzeti tartalmak, értékek és ismeretanyag; amit nyújtanak, azt is

meghamisítják. A tanárképzést még azokból a tantárgyakból is korlátozzák, amelyek anyanyelvi és irodalmi ismereteket nyújtanak. (A magyar nyelvű tanítóképzést Zomborba - idegen nyelvi közegbe - helyezték át, s ez lehetlenné teszi a teljes nyelvi és szakmai felkészítést.) A nemzetiségi tannyelvű iskola- és oktatási rendszer gyakori átszervezése azzal a céllal történik, hogy tájékoztatlanná tegye és elrettentse a szülőket és gyermekeiket az anyanyelvi oktatástól, és átirányítsa őket szerb tannyelvű tagozatokra. A tantárgyak felét, sőt újabban már kétharmadát szerb nyelven oktatják még az úgynevezett magyar tannyelvű iskolákban is. És még nagyon sok más, igen jelentős erő hat a tanügyi asszimiláció területén. Ezekre azonban most nincs mód kitérni.

Vizsgáljuk meg röviden a fent említett korlátozó intézkedések néhány konkrét hatását az iskolarendszerben és az oktatásban. A szerb tanügyi törvények a második világháború után a nemzetiségi tagozatok megnyitását általános és középiskolai szinten 15 tanulóhoz, illetve azonos foglalkozást választó 15 tanulóhoz kötötték. Ugyanakkor a szerb tagozatok megnyitását nem korlátozza törvény. A szerb és a nemzetiségi gyermekek születési ezreléke ma már megközelítőleg azonos. Ez azt jelenti, hogy nem lehet többé törvényes kéretek között megszervezni a nemzetiségi oktatást egy 1500 lélekszámú nemzetiségi településen, de meg lehet szervezni akár egy 500 lakosú szerb településen.

A tanügyi asszimiláció stratégiája és taktikája az, hogy még mielőtt a nemzetiségi tanulók száma 15-re csökken, általában átszervezik az iskolát, hogy éppen ezzel idézzék elő a fogyást. Ennek tudható be, hogy már az 1961-62-es tanévben; bár 410 helységben éltek magyarok, csupán 188-ban szervezték meg a magyar tannyelvű oktatást; nyolcosztályos általános iskolát 67 helységben tartottak fenn. Habár 148 településen éltek szlovákok, csupán 26 helységben folyt szlovák tannyelvű oktatás, és tíz helységben működött nyolcosztályos szlovák tannyelvű általános iskola. S noha kilencven helységben éltek románok, mindössze 33-ban volt román tannyelvű oktatás és 13-ban nyolcosztályos általános iskola. Ruszinok 72 helységben éltek, kilencben folyt ruszin tannyelvű oktatás, de csak háromban működött teljes, nyolcosztályos általános iskola. Ugyanakkor összevont és kombinált tagozatok megnyitására szinte mindenütt meglelt volna a lehetőség, tanuló volt elég, de itt a tanerő felkészítése és munkába állítása maradt el. Hat helységben lehetőség nyílt teljes, nyolcosztályos magyar tannyelvű általános iskola, egyben szlovák és három helységben ruszin tannyelvű nyolcosztályos iskola létesítésére. Intézkedés azonban nem történt. Éppen az ellenkezője fordult elő, és ennek következtében az 1996-97-es tanévig jelentős mértékben zsugorodott a nemzetiségi tannyelvű oktatási hálózat.

A nemzetiségi általános iskolai tanulók száma és tannyelvek szerinti megoszlása

	Tanulók száma		Tannyelv szerinti megoszlás	
	1961-62	1996-97	1961-62	1996-97
Magyar	54 763	27 584	45 127	21 848
Román	6 244	2 859	5 405	1 627
Ruszin	2 987	1 523	1 462	766
Szlovák	10 654	5 378	8 594	3 892

Ezek szerint az 1961-62-es tanévben a magyar általános iskolások 17,6, a szlovákok 19, a románok 13, a ruszinok 51 százaléka szerb tagozatra járt. Mintegy negyedszázaddal később, az 1996-97-es tanévben ugyanez az adat így fest: magyarok 20,8, szlovákok 27,6, románok 43,2, ruszinok 50,3 százalék. S az arány úgyszólván évről évre növekszik.

A középiskolai hálózat egészen az 1963-64-es tanévig fejletlen volt, jelentősen azóta sem változott. Az 1996-97-es tanévben a magyar középiskolások 67,2, a szlovákok 79,7, a románok 27,9 és a ruszinok 14,9 százaléka tanult anyanyelvén. Lényegében ezek az arányok nem javultak, inkább romlottak. Ugyanis a beiratkozási politika a szerb tannyelvű

középiskolákba való átáramlást szorgalmazza. Ha a több évtizedes átlagot vizsgáljuk, a magyar tannyelvű középiskolák tanulóinak több mint fele szakmunkásképzőbe járt (az 1996-97-es tanévben 45,5 százalékuk, és ez jelentős javulás az előző évtizedekhez képest), a szerb tannyelvű középiskolásoknak azonban mindig csak a harmada (az 1996-97-es tanévben is csak 38 százalékuk) járt szakmunkásképzőbe.

A szerbek meghatározó szerepet játszanak az értelmiségiképzésben, nemcsak létszámuk szerint, hanem nyomasztó arányuk által is. A nemzetiségi főiskolások aránya az összes főiskolához viszonyítva az 1996-97-es tanévben a következő volt: magyar 10,8, szlovák 1,4, román 0,7, ruszin 0,6 százalék.

A nemzetiségi egyetemista hallgatók aránya az 1996-97-es tanévben: magyar 5,7, szlovák 1,1, román 0,2 és ruszin 0,6 százalék. Számukhoz képest a szerbek értelmiségiképzése csaknem kétszer gyorsabb ütemben nő, mint a magyaroké. A magyarok értelmiségiképzésének növekedése egyetemi szinten két és félszer-háromszor lassúbb ütemben történt a szükségesnél, mind a szerbekhez, mind pedig a magyarság összlétszámához viszonyítva. Ennek következménye, hogy a 15 éves és annál idősebb magyar népességben az egyetemi végzettségűek aránya 1991-ben 2,5, a szerbeknél viszont 4,2 százalékot tett ki.

Az anyanyelvi és irodalmi tanszékeket kivéve az egyetemeken és főiskolákon az oktatás államnyelven történik. Rövid ideig az egyetemeken nemzetiségi nyelvű szaklektorátusok működtek, ezeket azonban megszüntették. A nemzetiségi főiskolai és egyetemi hallgatók száma az ösztöndíjasok között a nemzetiségek arányához viszonyítva még az ötven százalékot sem közelíti meg.

Az általános és középiskolai tankönyvek behozatalát az anyaországokból jogszabályok tiltják. Az anyanyelv- és irodalomtankönyveket - az általános iskolákban használatosak kivételével - szerb nyelvről és szerb szerzőktől fordították. Kiadásuk mindig akadozik és késik. Megszüntették a középiskolák számára az anyanyelvi tankönyvkiadást - a nyelvtan- és irodalomtankönyvek kivételével. A nemzeti azonosságtudatra nevelő tankönyvek és tantervek (irodalom, történelem, zene, képzőművészet) 1945-től napjainkig nem töltötték be hivatásukat. Ellenkezőleg, nemzetiségi nyelven népszerűsítik a szerb hegemoniát, a szerb államalkotó készséget és tehetséget, feltétlen behódolásra nevelnek és oktatnak.

Ha egy nemzetiségi nyelven oktató tanár nyugdíjba vonul, 1989 óta általában szerb pedagógussal töltik be a helyét. Ezzel mintegy előkészítik a nemzetiségi tannyelvű oktatás felszámolását.

Az 1989 után bekövetkezett úgynevezett rendszerváltás következményeivel nem foglalkozom. Ugyanis ez az időszak már nem tekinthető nemzetiségi szempontból asszimilációnak, hanem etnocídiumnak.

KÁROLY MIRNICS

Factors of Assimilation and Assimilation Policy in Yugoslavia (the Region of Voivodina)

According to the author's analysis, natural assimilation is a universal phenomenon which always occurs where peoples meet. Today it occurs at the various levels of democratic development of states and societies, within the framework of economic life and as an unavoidable accompaniment to the aspirations toward globalisation. Attempts are made towards positive discrimination as regards natural assimilation, in the interests of assisting the survival of the minority community.

Forced assimilation of minority communities occurs in those totalitarian states where one witnesses denationalising, oppressive policies which negate established rights, executed through the use of extreme (military, police) or milder means (administration and ideology).

Yugoslavia was just such a state, a country created in 1918 as a fascist-monarchy. In 1945 a communist dictatorship was introduced to the country, whilst in 1989 it became the stage for an ethnic civil war, a hinterland. In Yugoslavia, the state always played an active part in the oppression of national minorities, in the destruction of communities. The author uses demographic material to examine and discuss the particularities of forced assimilation, such as: 1.) the distribution of generations within the work-force and forced emigration with the aim of damaging minority growth. 2.) The dislocation of mother-tongue usage and national belonging whilst forcing the concept of so-called "Yugoslav identity". 3.) Supporting density reductions. 4.) Obstructing schooling in the mother-tongue. Behind all the various forms of forced assimilation there lies a direct refusal of positive discrimination for national ethnic communities. The paper contains much statistical data with which the arguments are underpinned.

OLÁH SÁNDOR

Románok asszimilációja a Székelyföldön

(Esettanulmány)

Asszimiláción többnyire a nyelv váltás bekövetkeztét értik: azt a társadalmi jelenséget, amikor egy közösség nyelvileg azonosul a környező többségi társadalommal. Az asszimiláció azonosítása a nyelv váltás folyamatával, valamint a nyelv szerepének túlhangsúlyozása az etnikai azonosság ismérveként a XIX. századi kultúrnacionalizmus eszmei terméke. Az interetnikus kapcsolatok kutatói szerint az asszimiláció összetett folyamat, számos egymást követő, egymásra épülő szakaszból áll. Szemléletükben a nyelv váltás korántsem jelent etnikai integrációt. Az etnikai identitásnak a nyelv csak egyik eleme, az asszimilálódást a nyelv váltással azonosítani és ennek mértéke szerint megítélni a problémakörnek csak egyik szeletét jelenti. Egy etnikai közösség asszimilációja kulturális adaptáció, olyan több szakaszból álló folyamat, amelyben a kulturális kódok, társadalmi szerkezeti jellemzők, érzelmi sajátosságok keveredése, bonyolult egymáshoz idomulása megtörténik. A többlépcsős folyamat nem is mindig egyirányú, visszalépések is előfordulhatnak, sok esetben külső behatások következményeként. A befogadó társadalom informális szerveződéseiben való teljes elvegyülést, láthatatlanná válást úgynevezett akkulturációs szakasz, a befogadó közösség nyelvének átvétele, az alapvető kulturális kódok elsajátítása előzi meg, majd szerkezeti, társadalmi integráció követi, amikor a nyilvános kapcsolatrendszerekben túlsúlyba kerülnek az integráló mechanizmusok a szembenállók ellenében (Gyáni 195_105.; Pázmándy 1992:39.).

A román eredetű népesség jelenlétét a Székelyföldön már a XVI-XVII. század fordulójáról fennmaradt történeti források bizonyítják. A Székely Oklevéltár köteteiben ebből az időszakból falvakban, jobbágytelken élő vagy állattenyésztéssel foglalkozó román származású lakosságról, illetve a székelyek és a fogarasi románság gazdasági kapcsolattartásáról vannak adatok.¹ A megtelepülő és a feudalizmus évszázadaiban a többségi magyar környezetbe asszimilálódó román lakosság nyelv váltásának időbeni folyamatáról csak adalékokat ismerünk, mint ahogy feltáratlanok azok a hatásmechanizmusok is, amelyek a helyi magyar többségi környezet és a betelepülő más etnikumú népesség között az utóbbiak beolvadásánál működtek.² Jobbára csak a végeredmény ismert: a XIX. század második felében a székely székekben jelentős volt a nyelvileg asszimilált, román származású lakosság aránya. Orbán Balázs a román eredetűnek tartott görög katolikus és görögkeleti vallású népességet „keleti székelyeknek” minősíti, „mivel ők magukat is annak tartják, mivel egy árva szót sem tudnak oláhuul” (Orbán 1868:15.). A Habsburgok magyarellenes beolvasztási politikájával vitatkozó Orbán elveti a felekezeti hovatartozást alapul vevő nemzetiségi besorolást, és a népszámlálásokban „magyarsikkasztást” mutat ki.

Az interetnikus kapcsolatok kutatói ma az etnicitást a társadalmi viszonyokban kimutatható jellegzetességként értelmezik. Az etnikus identitás tartalmának valamely népesség esetében a közös származástudatot, a szociokulturális kölcsönösségeket, az öndefiníciót és a másoktól való meghatározásra épülő kollektív azonosságtudatot tekintik (Heckmann 1992:18.). E megfontolásokat figyelembe véve ma fenntartásokkal kezelendő az anyanyelvet az etnicitás kizárólagos ismérveinek tartó szemlélet. Esetünkben felvetődik a kérdés, hogy a XIX. század közepén a székely többségi lakosság a falvak helyi társadalmában hogyan viszonyult a nyelvileg nemzedékek óta beolvadt, de felekezeti különállását tömegesen megtartó és a helyi történeti

hagyomány szerint román eredetű népességhez. Megkülönböztetés nélkül „sorozta-e” maga közé az idegen eredetű, de magyarul beszélő családokat - mint azt akkor a kívülálló értelmiségi állította -, vagy a származás befolyásolta a lokalitás társadalmi színterein az egyének és mikrocsoportok közötti kapcsolattartást is? Dolgozatunk ezt vizsgálja - mikroszinten - egyetlen, vegyes származású lakosságot magába foglaló udvarhelyszéki település, Homoródalmás példáján, ahol a múlt századi népszámlálások adatai szerint a széki falfak közül a legnagyobb lélekszámú görög katolikus népesség élt.

A katolikus vallást államvallássá fejleszteni kívánó új politikai irányzat a XVII-XVIII. század fordulóján életre hívta a görögkeleti vallású románság egy részének egyesülését a római egyházal. Az unió megosztotta az erdélyi románok különböző rétegeit, az egyházi javak elosztása hosszú időre viszályokat, feszültségeket szült. A bécsi kormány végül 1761-ben elrendelte a görög egyesült és nem egyesült valláson lévők összeírását és az egyházi javak tulajdonjogának rendezését. Ez az összeírás tájékoztat először a megelőző időkben Udvarhelyszék területére betelepült román eredetű lakosság számbeli arányairól: a szék „102 községének (három falu: Kisfalud, Szent Tamás, Lókod kivételével) mindenikében találtak 1-2, néhol 10-20, 8 faluban 20-nál több” román családot (Jakab-Szádeczky 1901:479.), összesítve az adatokat 378 görög egyesült vallású család és 405 nem egyesült élt ekkor a székben. Százegynéhány év múlva Orbán Balázs is ezeken a településeken találja a legnépesebb, felekezeti hovatartozása alapján román eredetűnek tartott lakosságot (Orbán 1868:15-17.). A vizsgálat terepén folytatott eddigi kutatásaink alapján (Oláh 1993) a következő társadalomtörténeti tényekkel számolhatunk:

- A faluba valamikor, a feudalizmus évszázadaiban jelentékeny román származású népesség költözött be, melynek a különböző népszámlálások adatai alapján az összlakosságon belüli legmagasabb aránya körülbelül 20 százalék lehetett.
- A beköltöző népesség helyben maradt, beolvadt és integrálódott a falu társadalmába. A nyelvváltás folyamatáról a ma élő legidősebb emberek történeti emlékezete nem őrzött meg semmiféle adalékot. A századelőn születettek sem hallottak elődeiktől arról, hogy azok a román nyelvet használták, ismerték volna. Írásos források hiányában a nyelvváltás folyamata vizsgálatunk színhelyén rekonstruálhatatlan.

Az etnikai származástudatot századunk első feléig a helyi szóbeli történeti hagyomány és a román származásúnak tartott lakosság felekezeti különállása - a görög katolikus vallás - őrizte meg. A század első évtizedeiben a különböző eredetű etnikai népesség közötti határ lebomlóban lévő mentális-szimbolikus konstrukcióként élt a helyi társadalomban. Ezt a még létező mentális konstrukciót lehetett külső - politikai célokat követő beavatkozással aktivizálni századunk harmincas éveiben; helyi feszültségeket gerjesztve.³

Demográfiai tényezők

A hivatalos népszámlálásokat megelőző időszakból a faluban élő román eredetű családokról csak jelzéseink vannak. Először 1600-ból maradtak fenn erre utaló adalékok. A helyi írásbeliségben is fellelhető néhány, a XVIII. század közepéről származó adat, a korábban letelepült román származású családokról. „Buni Pal olanak it laktaban adtam egj veka buzát költsön maga embersegere” - jegyzi fel 1750-ben Gothárd Péter almási „nemes személy”, ugyanő a család birtokában lévő szénafüvek határainak leírásánál említi 1755-ben „őz eresztőbe az Jonas Andras helyin alol” levő kaszálóját (az almási Juon családok a mai napig ezen a határrészen birtokolnak kaszálókat).⁴ 1774-ben a Gothárd család Ráduly Jánosnál zálogban lévő

földet vált vissza. Ilyen adatok vannak még 1775-ből és 1797-ből, és arra utalnak, hogy a román eredetű családok ekkor már hosszabb ideje éltek itt, nyelvileg beolvadtak a többségi környezetbe (vagy még két nyelvet használtak?):

A település népességi és társadalmi viszonyairól a XVIII. század első felében a katonai lustrák adatai és az egyházi feljegyzések tájékoztatnak. „Az 1721-ben készült összeírás tanúsága szerint a faluban 12 nemesi, 37 jobbágy, hét zsellér, 105 taksás-szabados és 36 egyéb, összesen 197 háztartás volt” (Hermann 1993:17.). Az unitárius egyháznál fennmaradt *Libellus*, a püspöki visitációk jegyzőkönyveiben a XVIII. század végétől kezdik feljegyezni az eklézsia híveinek létszámát, nemét és társadalmi jellemzőit:

Év	1789	1790	1791	1792	1793	1794	1795	1797
Fő	909	913	920	945	884	907	931	913

Ha összevetjük az unitárius hívek 1789-ben feljegyzett létszámát a falura vonatkozó 1784-1787-es népszámlálási⁵ adatokkal, a különbség 80 háztartásban körülbelül 230-240 személy, vagyis az összlakosság körülbelül 20 százaléka - az itt élő más vallásúak hozzávetőleges létszámáról tájékoztat. A más vallásúak nagy többsége a faluban a tárgyalt időszakban végig görög katolikus volt. A következő néhány évtizedben, a XIX. század közepéig jelentős népességyarapodás mutatkozik.

Az 1850-es népszámlálás első alkalommal vette számba az erdélyi lakosság nemzetiségi és felekezeti megoszlását. A falura vonatkozó adatokból kitűnik, hogy a többségi unitárius lakosság 1789-1850 közötti gyarapodása messze elmarad a más vallásúak létszámának növekedésétől:

Év	Unitárius	Más vallású
1784-1787	-	246
1789	909	-
1850	1191	523
Növekedés százalékban	31,0	112,6

A különböző felekezetűek szaporulatában mutatkozó jelentős különbséget, véleményünk szerint, két körülmény is magyarázza. Egyrészt az 1850-es népszámláláskor rögzítették először a faluban élő cigányok (144 fő) és németek (10 fő) létszámát, másrészt a két népszámlálás között eltelt emberöltőnyi időszakban feltehetően folytatódott a betelepülés (ennek társadalmi hátterét főként a XIX. század elején, a faluhatáron földdel rendelkező úgynevezett külsőbirtokosok jelentették, akik földjeikre jobbágyokat is telepítettek). 1850 után már pontosan nyomon követhető a település demográfiai és felekezeti viszonyainak alakulása.⁶

Anyanyelvi és nemzetiségi megoszlás

Év	Román	Magyar	Német	Egyéb	Zsidó	Cigány	Összesen
1850	291	1269	10	0	0	144	1714**
1880	67	1764	8	82	0	0	1921*
1890	0	2041	0	0	0	178	2041*
1900	1	2214	2	0	0	0	2217*
1910	0	2379	2	0	0	0	2381*
1920	274	2131	0	31	31	0	2436**
1930	42	2097	0	10	10	0	2149*
1930	444	1646	7	52	14	38	2149**
1941	0	2671	0	1	0	1	2672*
1941	1	2661	0	10	5		2672**

Regio . Kisebbség, politika, társadalom 1998. 9. évf. 2.sz.

1956							2490*
1966	70	2117	0	15	0	15	2202*
1966	74	2113	0	15	0	15	2202**
1977	11	1712	0	58	0	58	1781**
1992	1	1533	0	0	0	0	1534**

* anyanyelv szerint; ** nemzetiség szerint

Felekezeti megoszlás

Év	Ortodox	Görög katolikus	Római katolikus	Református	Evangelikus	Unitárius	Összesen
1850	0	431	82	10	0	1191	1714
1880	1	394	85	12	1	1416	1921
1890	0	332	52	8	0	1636	2041
1900	0	363	100	11	9	1715	2217
1910	0	344	101	13	3	1884	2381
1930	1	292	86	25	2	1663	2149
1941	0	30	195	47	1	2351	2672
1992	1	0	194	19	1	1313	1534

A nemzetiségi hovatartozást jelző adatok rapszodikus változásait a mindenkor hatalom politikai szándékai alakították. A szakemberek kimutatták a Bach-korszakban végrehajtott népszámlálás magyarellenességét (1850. évi 1994:16.). Ez a tendencia jó néhány udvarhelyszéki település esetében is megállapítható, ahol a görög katolikus híveket az összeírók akik között jelen volt minden felekezet lelkésze - teljes létszámban beírták a román nemzetiségűek rovatába. A felekezeti és nemzetiségi hovatartozás hajszálpontos egybeeséséből arra következtetünk, hogy a nemzetiséget az összeírók az említett településeken egyházi nyilvántartások alapján rögzítették, a hovatartozás egyéni kinyilvánítására nem került sor. Másfelől viszont vizsgálatunk színhelyén bizonyítható tény - a XIX. század első Felének adóösszeírásaiból és az egyházi anyakönyvek névanyagából -, hogy a görög katolikus hívek nagy többségének családneve román származásra utal. Ugyanakkor közülük egyesek mára XVIII. század végén beolvadtak a többségi társadalomba. Nemcsak nyelvi azonosultak, hanem társadalmi integrációjuk is olyan mértékű volt, hogy áttértek a többségi unitárius vallásra. A más felekezetűek és a különböző etnikai származású csoportok közötti határok azonban távolról sem bizonyulnak olyan élesnek és átjárhatatlannak, hogy például a felekezeti hovatartozást teljes mértékben azonosítani lehetett volna a nemzetiséggel.

A vizsgált folyamat rekonstruálásakor a különböző etnikumok számarányának becslésénél azonban más nyilvántartások hiánya, illetve a tendenciózus összeírások pontatlansága miatt támaszkodnunk kell a népszámlálás felekezeti adataira is.

Az 1850-től rendszeresített népszámlálások azt mutatják, hogy a faluban 1850-1910 között 25 százalékról 14,4 százalékra csökkent a görög katolikus lakosság aránya. Ugyanebben az időszakban a falu 28 százalékos népességszaporulata mellett az unitáriusok 36,7 százalékos gyarapodása konstatálható. Ez a különbség részben már a görög katolikusok és házassággal a faluba kerülő más vallásúak felekezetváltásának mértékét jelzi.

A település határában található természeti-gazdasági erőforrások és a folytatott termelési mód sajátosságai kedvező feltételeket teremtettek hipotézisünk szerint - a főleg gazdasági indítékú bevándorláshoz a feudalizmus évszázadaiban. A Kishomoród menti falvak közül a múlt századi nyilvántartások szerint Almásnak volt a legkiterjedtebb művelés alatt álló területe (szántó- és kaszálóbirtoka), valamint legelője és erdeje (Zepeczánér 1993:12.), és itt volt a legmagasabb az egy családi gazdaságra számított átlagos birtoknagyság (25,63 hold).

Regio . Kisebbség, politika, társadalom 1998. 9. évf. 2.sz.

A havasokig felnyúló legelőkön kialakítható erdei, szállásoló életforma kedvezett az állattenyésztő - főleg juhtartó- román eredetű népesség megtelepedésének is. A XIX. századi adótabellák adatai alapján megállapítható; hogy a jobbágycsaládok gazdaságaiban átlagosan jóval több juhot tartottak, mint a szabadok (nemesek, lófők, gyalogok és libertinusok) gazdaságaiban- 1818ban például a következő volt a juh- és kecskeállomány megoszlása:

	Gazdaságok száma	Szám		Egy gazdaságra jut	
		Juh	Kecske	Juh	Kecske -
Szabadok	212	399	60	1,8	0,28
Jobbágyok	41	221	57	5,4	1,4

Az említett adótabellákon a különböző társadalmi kategóriák családnévanyagát vizsgálva megállapítható, hogy a nevük alapján román eredetűnek tartható családok csaknem kivétel nélkül jobbágyok. Figyelembe véve a XVIII. század elején kialakuló társadalomszerkezetet, feltételezzük, hogy a pásztorkodó-állattartó román eredetű etnikum kedvező, letelepedésre alkalmas gazdasági környezetet talált legkésőbb a XVI-XVII. század fordulójától a faluhatáron. A viszonylag nagyszámú aprójószágot tartó gazdálkodásmód ezekben a családokban nemzedékeken keresztül, mondhatni, napjainkig a környékbeli falvakhoz viszonyítva a legmagasabb maradt (Zepeczánér 1993:15.).

Az állattenyésztés kedvező feltételei mellett a kiterjedt erdőségeknek is szerepe volt a birtoktalan betelepülők létfenntartásában. A XVIII. század végétől a hamuzsírkészítés folyamatos tevékenységnek számított. Az egyházi jövedelmek nyilvántartásánál rendszeresen feljegyezték a „hammasoktól” bevételezett járadékokat. Nem találtunk adalékokat arra nézve, hogy ezt a foglalkozást a helyi birtokosok is folytatták volna.

Egy másik, betelepülést elősegítő tényező a falun kívül élő, külsőbirtokosok növekvő száma. 1818-ban 26, 1828-ban 30, 1846-ban 62 külsőbirtokos volt, a tulajdonukban lévő szántók és kaszálók területe is fokozatosan növekedett: 1846-ban 22,35 százalék szántó és 22,03 százalék kaszáló volt a kezükön (Hermann 1993:34.). A nagyobb birtokkal rendelkező külsőbirtokosok földjeikre jobbágyokat is telepítettek, sok esetben román származásúakat. A faluban fennmaradt írásos anyagban a külsőbirtokosról és telepített jobbágyairól gyakran együtt esik szó (például a már említett *Libellus*, 1789-ben „Galambfalvi Sándor József colonnusa Flora János”; „Ugron Pál ur colonnusa Sztojka János”). Azonban a XIX. századra nem koncentráldott nagyobb földbirtok egy tulajdonos kezében, a külsőbirtokosok nagy része a szomszéd falvakban élt, a tehetősebbek, ha nem maguk művelték az almási határon lévő földjeiket egy-két jobbágycsaládot telepítettek ide.

A szabad és jobbágycsaládok társadalmi helyzetéből következő vagyoni különbségeket a XIX. század elején a szántó- és kaszálóbirtok megoszlása a következőképp tükrözte:

	Gazdaságok száma	Egy gazdaságra jut összesen			
		Szántó	Kaszáló	Köböl	
				Szántó	Kaszáló
Szabad	212	1049,5	810,25	4,93	3,82
Jobbágy	41	162,5	100,75	3,96	2,45

Hermann 1993 i. m. adatai nyomán

A nem túl jelentős különbségek a két társadalmi réteg (és ezen belül az eltérő etnikai eredetű népesség) életvitelének közeledését, életformabeli hasonlóságát jelzik, előrevetítve azt a szociális állapotot, amelyben az elkülönülést jelző határok nem a társadalmi rétegződés és a birtokolható

anyagi javak mentén, hanem szimbolikus-mentális konstrukcióként élnek majd tovább a XX. század első felében.

Társadalmi környezet

Az 1614-es lustra alapján (Imreh-Pataki közlését használtuk 1979:180.) a falu társadalmi differenciáltsága a következő volt:

Családok száma	Főember	Szabad	Jobbágy	Zsellér
	1	55	34	3

Az említett forrásban összeírták a különböző jobbágykategóriákat: a faluban öt ősjobbágy, tíz konfiskált, tizenegy konfiskálás előtti, három konfiskálás utáni, öt külsőjobbágycsalád volt. A Mihály vajda bejövetele előtti ősjobbágyok, valamint a Báthori Gábor fejedelem idején konfiskáltak és a külsőjobbágyok jelenléte e függőségben élő népesség eltérő társadalmi-földrajzi eredetére utal. A lustra alapján összehasonlítva a szabad státusúak és a jobbágyok, zsellérek létszámát, azt tapasztaljuk, hogy a feudális kötöttségben élők aránya a két Homoród mentén jóval magasabb az udvarhelyszéki átlagnál.

Hangsúlyozva, hogy a társadalmi helyzet és az etnikai eredet két külön kategória, feltételezzük: nem véletlen egybeesés az, hogy azokban a falvakban volt a legtöbb jobbágya XVII. században, ahol a legtöbb görög katolikust írták össze a XIX. század közepén. Almáson ekkor a román eredetű családnevűek közül csak a Boérokot és a Rádulyokat találjuk a szabadok és az unitáriusok között, a más, román eredetre utaló nevűeket a „colonorum” kategóriába veszik nyilvántartásba az összeírók. Természetesen nemcsak ők vannak ekkor már a jobbágyrendűek között, hanem több, ide süllyedt közsékely család is.

Ma már csak töredékesen rekonstruálható az a társadalompszichológiai környezet, amellyel a faluba beköltöző idegen egyén vagy család találkozott. A fennmaradt írásos anyag - egyházi anyakönyvek - kevés közvetlen információt tartalmaz a különböző etnikai eredetű lakosság hétköznapi együttéléséről és a köztük levő kapcsolatokról. Az unitárius eklézsián a XVIII. század második felétől vezetett *Libellus*ban néhány utalást találunk a különböző felekezetűek közötti kölcsönösségekre. Az almási görög katolikusok- ebben az időben még nem lévén templomuk a faluban - az unitárius templomban harangoztattak halottaikért. A harangozásért fizetők neve szintén román eredetre utal.

Az egyháznak mint gazdasági intézménynek is szerepe volt a falu mindennapi életében. Így például pénzt kölcsönzött a rászorulóknak. Az adósok között rendszeresen szerepeltek olyan román származású családok is, amelyek nem voltak unitárius vallásúak. A XVIII. század végén épült új unitáriustemplomban a más valláson lévőknek is ülőhelyet jelöltek ki.

A házasságkötés első feltétele - ezt sose mulasztották el feljegyezni az egyházi anyakönyvvezetők -, hogy a házassági szándékukat az egyházi emberek előtt bejelentő fiatalok „vallást tesznek” arra nézve, hogy a „házassági szövetségek önkéntes s eröltetés nélkül való”. Különböző felekezetű házasságra lépők esetében a mindkét felet kielégítő eljárás az volt, ha „háromszor mindkét hitvallású felekezet gyűlésébe isteni tisztelet alkalmával ki hirdettettek és semmi akadály elő nem állván” megköthető volt a házasság (anyakönyvi bejegyzés 1860-ból, unitárius férfi és görög katolikus nő házasságkötésekor).

A felekezetváltás feltételeit csak az unitárius hitre áttérők esetében ismerjük anyakönyvi bejegyzések alapján. Házasságkötéskor a más vallású, de „mostan unitariava let” hívek a felekezetváltást „az uri szent vacsora vétel” rituális aktusával pecsételték meg. 1891-94 között az

unitárius pap öt esetben kereszteli más vallású - köztük görög katolikus - szülők gyermekeit, majd átíratot küld „anyakönyvelés végett az érintett lelkészi hivataloknak

A fentiek alapján tévedés kockázata nélkül elmondható, hogy a többségi felekezet *elkülönült a kisebbségitől, de nem volt ellenséges*: a mindennapi életben teret engedett a kölcsönösségeknek úgy intézményes síkon, mint a személyközi kapcsolatok szférájában.

A két Homoród mentén élő görög katolikus híveket összefogó abásfalvi anyaegyház belső életéről a XIX. századból kevés adatot ismerünk. A csíkszeredai levéltárban csak az 1886-87-es valamint 1891-es, 1893-as évekből maradtak fenn a keresztelési, esketési és halálozási anyakönyvi bejegyzések. 1887-ben román nyelvű volt az anyakönyvvezetés, más években magyar. A születési és esketési bejegyzések közötti jelentékeny számbeli eltérések, valamint a házasságon kívül született gyermekek viszonylag magas száma arra utal, hogy ebben az időben még sokan éltek együtt egyházi áldás nélkül. Például az 1886-87-ben megkeresztelt 16 görög katolikus gyermekből öt törvénytelen születésű volt. Az 1887-es, 1891-es, 1893-as évben viszont csak két-két házasságot kötöttek a faluban a görög katolikus lelkész előtt. Az említett 16 gyermek szülei a következő társadalmi kategóriákba tartoztak: kilenc birtokos, három napszámos, két kalányos, egy-egy kovács és pásztor. 1887-ben elhalálozott 12 görög katolikus, köztük nyolc pásztor, két napszámos, egy-egy kovács és kalányos, az utóbbi kettő foglalkozásából ítélve -, több mint valószínű, cigány etnikumú volt.

Az abásfalvi anyaegyházhoz tartozó, több faluban szétszórta élő görög katolikusok saját településeiken temetkeztek. Az egyházi szertartást Almáson vasárnaponként a híveit látogató lelkész két tekintélyesebb lakóházban magyar nyelven végezte, amíg az 1910-es évek elején a görög katolikusok - a helyi unitáriusok és római katolikusok önkéntes segítségével - templomot nem építettek maguknak a faluban. Több évtizeden át Boér István volt az abásfalvi anyaegyház lelkésze. (Az abásfalvi anyaegyház a fogarasi egyházmegyéhez tartozott.) Alakja a legidősebb volt görög katolikusok emlékezetében máig él. (Először 1877-ben találkozunk a nevével, tanúként szerepel egy unitárius férfi és egy görög katolikus nő esketésén, az unitárius parókián. A helyi szóbeli hagyományban fennmaradt, hogy vasárnaponként szekéren a faluba érkező görög katolikus lelkész fogatával az unitárius parókia udvarára „állott be” lovait pihentetni.⁷ Ezek az apró epizódok jelzésértékűek a két egyház közötti viszony természetére vonatkozóan.)

Más források hiányában a XIX. század végéig az unitáriusok és görög katolikusok egymás mellett éléséről a fentebb említettek mellett csak az 1830-1892 között vezetett unitárius egyházi anyakönyvek kutatására szorítkozhattunk. Ebben a felekezeti vegyes házasságkötések számának időbeni alakulását vizsgáltuk. Az alábbi táblázat a házasságok felekezeti megoszlását foglalja össze 1830-1892 között:

	A házasságot kötők vallása	
	Szám	Százalék
Összes házasság	857	100
Unitárius-unitárius	814	95
Unitárius-görög katolikus	13	1,51
Unitárius-római katolikus	20	2,33
Unitárius-református	10	1,16

Szembetűnő a vallásilag endogám házasságok magas aránya. Ezek az adatok nemcsak felekezeti zártságot, hanem mobilitáshiányt, társadalomszerkezeti merevséget, regionális elszigeteltséget is jeleznek. Az állami anyakönyvvel bevezetése utáni időszakra vonatkozóan (a faluban 1895. október elsejétől kezdődően) már egészen pontos kép rajzolható a vegyes

felekezetű házasságok számának alakulásáról. A továbbiakban főleg a falu görög katolikusainak felekezeti mobilitására figyelünk. A felekezeti vegyes házasságokat az alábbiakban mint a többségi társadalomba való integrálódás mértékét jelző társadalmi kapcsolatot értelmezzük.

A házasságok felekezeti megoszlása 1895-1920 között

	Szám	Százalék
Összes házasság	596	100
Unitárius-unitárius	457	76,6
Unitárius-görög katolikus	42	7,0
Görög katolikus-görög katolikus	28	4,7
Unitárius-római katolikus	20	3,35
Unitárius-református	20	3,35
Görög katolikus-római katolikus	7	1,17

Az 1895-1920 közötti időszakban kötött házasságokban a felekezeti hovatartozást mint párválasztási kritériumot vizsgáltuk. A görög katolikusok megközelítőleg egyenlő arányban (56:49) választottak házastársat felekezeten belül, illetve felekezeten kívül. Következésképp a jelzett időszakban egyik felekezet esetében sem beszélhetünk a korábbi idősakra jellemző merev felekezeti zártságról, éles csoporthatárokról a felekezeti hovatartozás mentén. (Nem tartozik szorosan a témánkhoz, de megemlítjük, hogy ugyanebben az időszakban a vizsgált településen élő néhány zsidó család teljes felekezeti zártságban élt. A házasság előtt álló fiatalok olykor nagyon távoli vidékeken kerestek maguknak élettársat.)

A továbbiakban a fentebb felvetett problémakör árnyalására a felekezeti vegyes házasságokban született gyermekek vallási hovatartozását vizsgáljuk, arra a problémára is keresve a választ, hogy a helyi többségi egyház milyen asszimilációs környezetet jelentett a kisebbségben lévő görög katolikusok számára. Általánosan érvényes magatartásmódként körvonalazódott, hogy, a felekezeti tiszta (görög katolikus vagy más vallású) házasságokban a gyermekek minden esetben a szülők vallását követték. Ahol a szülők különböző vallásfelekezetek hívei voltak, és házasság után megtartották eredeti vallásukat, ott a családon belüli személyközi viszonyulásokban húzódtak a felekezeti határvonalak. 1895-1920 között a vizsgált településen összesen 169 gyermek született felekezeti vegyes házasságban. Megvizsgáltuk, hogy az utódok-természetesen a szülők által eldöntött - valláskövetését befolyásolta-e, hogy a szülők a helyi társadalom „felekezeti térképén” a többségi vagy kisebbségi valláshoz tartoztak-e.

A fiúgyermekek felekezeti hovatartozása a következő képet mutatja: vegyes házasságban 86 fiú született, ebből az apa vallását 73-an (84,9 százalék), az anyáét 13-an (15,1 százalék) örökölték. A valláskövetés megoszlása a fenti szempontok szerint a következő volt: az apa többségi vallású 29, kisebbségi vallású 44 esetben; az anya többségi vallású 6, kisebbségi vallású 7 esetben. Ugyanezen időhatárok között 83 leánygyermek született vegyes felekezetű családban - az anya vallását 77-en, azaz 92,8 százalék örökölte. Az összes esetben a valláskövetés a következő: az anya többségi vallású 43, kisebbségi vallású 34 esetben; az apa többségi vallású egy, kisebbségi vallású öt esetben.

A fenti adatokból nyilvánvaló, hogy a felekezeti vegyes házasságokban az esetek döntő többségében az *utódok az azonos nemű szülő vallását örökölték*. Valószínű, hogy ebben a magatartásmódban világosan rögzített informális társadalmi szabályozás érvényesült. Nem mutatható ki tehát egyik felekezet dominanciája se a valláskövetésben. A vegyes házasságban élők nemcsak megtarthatták vallásukat, de át is örökíthették utódaikra. Ez nem jelenti azt, hogy minden esetben megtartották a különböző felekezetű házaspárok a vallásukat: átállásokra is

találunk példákat, különösen a századforduló után. A valláskövetési szokásokból következett az is, hogy hosszabb időhatárok között nem mutatható ki jelentős változás a görög katolikus felekezeti lakosság létszámában. (Más volt a helyzet a két világháború között, amikor a felekezetválasztás politikai befolyásolás tárgya lett.)

A vallási élet mellett az iskola a helyi társadalom másik formális intézménye, amelynek falai között a különböző etnikumok tagjai találkozhattak. A XIX. század végéig egyházi keretek között működő intézményben az oktatás nyelve - a latin kiszorulása után - a magyar volt. A volt görög katolikus emlékezők szerint a századforduló körül az iskolai oktatást heti egyszeri alkalommal kiegészítő hittanítás nyelve is magyar volt, sőt a görög katolikus lelkész is a magyar identitástudatot közvetítette híveinek (vesd össze a következő fejezet személyes emlékezetanyagával). A falusi iskola a vizsgált időszakban - néhány ritka kivételtől eltekintve - még nem volt a társadalmi felemelkedés eszköze. Néhány elemi elvégzése után különösen az év nagy részében erdei életmódot folytató családok gyermekei maradoztak el fokozatosan a tanításról.

Személyes emlékezések

A mindenkori társadalmi valóság a társadalom szereplőinek interakcióiban konstruálódik. Az alábbi emlékezések az egykori származási és felekezeti különbségeket jelző tudati határok lecsapódásai. Az elkülönülés örökölt, hagyományos formáit átszövő spontán kölcsönösségeket az együttélésben a két világháború közötti külső, politikai indíttatású beavatkozás új tartalmakkal töltötte meg. Ekkor „a román egyházi és állami kimutatások a görög katolikus magyarok létezését egyáltalán nem ismerték el. A román görög katolikus egyház a nacionalizmus úttörőjének bizonyult.” (Pirigyí 1991:66.) vizsgálatunk színhelyén is: névelemzés alapján erőszakkal, a korábbi időkben - családi, személyközi kötelékekben született egyéni döntések következtében - unitáriussá lett híveket visszatérítették a görög katolikus vallásra. A karhatalmi segédlettel, fenyegetésekkel, illetve kecsgető társadalmi előnyökkel megtámogatott felekezetváltás (lásd részletesebben Oláh 1993) eredményeképpen megnövekedett a görög katolikus hívek létszáma: így például Almáson 1913-1929 között 344-ről 672-re, Abásfalván ugyanebben az időszakban 46-ról 76-ra emelkedett (Pirigyí 1991:66.).

A felekezeti és származási különbségek hangsúlyozottan hierarchikus értelmezése a politikai indítékú befolyásolás következményeként a szembenállás mechanizmusainak felerősödését, az agresszivitás fokozódását, a kirekesztés gesztusainak eluralkodását jelentette a mindennapi kapcsolattartásban.

„Mű otthon a faluba görög katolikusok vótunk, mármint apámék, de hát nem tudtak, apám nem tudott egy szót sem románul, az ő apja sem tudott románul, de a nevünk ilyen vót. A szomszédoságon csak mű, a nagybácsink s a Flóra család vót görög katolikus, s még vót egy az utcában, Csiki Mihály, azok es olyan vallásúak vótak. Na, de ott nem vót különbség, ezök csak olyan románok vótak, hogy nem tudott senki egy szót sem románul. A vallás különbözött. A katolikus pap jött fel örökké Karácsonyfalváról nekünk hittant tartani. Azelőtt vót egy vén pap, de magyar embör vót, görög katolikus pap vót, születésileg magyar vót, az sem tudott románul, az öreg vót, s meghalt, osztán többet ne vót más, a katolikus pap jött fel, s az tartott istentisztötletöt.

Az megvót a szomszédok között, hogy karácsony egyszerre vót, de húsvét nem egyszerre vót, az unitáriusoknak hamarább vót egy héttel, s azok örökké küldtek kalácsot az ök

húsvétjokkor, s anyám es igen, mikor a miénk vót. De mü es süttünk, mikor az unitáriusok tartották a húsvétot, mert sokan vótunk gyermekök, nagy család vót, s a gyermek milyen. Nem vót soha semmi nézeteltérés, apámnak olyan jó kollégái s komái vótak, szerették apámat erősen, alkalmas embör vót. Ott, ahol laknak a testvérömék, mellettök lakott Csiki Mihály bácsi, s ott lakott egy vén-vén embör, már csak kicsi gyermek koromtól emlékszöm, ennek a román vallásúaknak, a görög katolikusoknak vót a mestöre, úgy mondták, az oláh mestör, annak a felesége es rokona vót az én anyámnak, az oláh mestörné, de hát azok es magyarok vótak, met nem tudtak egy szót sem románul. én úgy mondom, ahogy van, azt mondták (a faluban), hogy mü románok vagyunk ugye, de nem tudtunk egy szót se románul. akkor nem vót soha különbség, nem vót veszekedés, vallási dologba, vagy csúfolódás sohasem, senkivel az utcába, de a faluba sem, mert akkor nem vótak olyanok az embörök. Nem tettek különbségöt, nem egyáltalán!”

(Sándor Mihályné, Vaszi Róza született 1903)

„A pap Abásfalváról járt átal, amíg élt, azt mondta, magyar görög katolikusok vagyunk, mondta a hittanórán a gyermeköknek. Így mondta ő, Boér István vót a neve, vasárnaponként jövogetött ide, amíg templom nem vót, azt mondta bácsim, hogy itt tartották a háznál az istentiszteletöt. Na, de osztán ő meghalt, s jött az új világ, hogy románok lettünk a tizennégyes háború után. Akkor jött vót ide Teodorán pap, egyszer elment, itthagytott, mert Dicsőszentmárton mellett egy faluban, úgy hívták Sütötélke - ő odavaló vót -, s ott kihalt a pap, s vót az egyháznak, ő úgy akarta, hogy kaparintsa meg ott a szülőfalujába. Osztán nem sikerült, mást tettek oda, nem tudta azt a posztot elfoglalni, s akkor visszajött-közbe jött vót ide egy más pap, de addig kérvényözte magát, hogy visszatették-, s osztán akkor fogott neki az új templom építésének. A régít elbontották, s az újat a helyibe kezdték építeni, a pénz az államtól vót, de vót segítség es, mert a lövétei népek es jöttek követ hordani, s közmunka es vót, kötelező közmunka mindenkinek, az unitáriusoknak es. A régi templom nem vót kicsike, ott elfértek a görög katolikusok jól, azt nem kellett vóna elbontani, nem lett vóna annyi bosszúság.

Osztán negyvenbe jött a magyar világ, münköt es odahívtak az unitárius egyházhoz, azt mondta a pap, hogy előbb át kell állni unitáriusnak, s azután mehet más vallásra, aki akar. Én azt mondtam, hogy a római katolikus vallást gyakoroltam, odajártam a római katolikusokhoz, miután a vén pap, Boér István elhalt vót, s mondtam, állok vissza a római katolikus vallásra, mert azt tanóltuk. Osztán apósom utánam római katolikusnak maradt, a többiek maradtak az unitárius valláson. Csak annyi vót a különbség, hogy a római katolikus mondta a Szentmisét latinul s a görög katolikus magyarul.”

(Vaszi István született 1905)

„Mielőtt Teodorán lett vóna a pap, azelőtt vót egy vén pap, Boér István vót a neve. Mikor azt az első kicsi templomot megépítötték, akkor jött vasárnaponként, szekérrel hozatta magát s vitette haza. Mikor én megnősültem, huszonhétbe, akkor nekünk békét hagytak, hogy menjünk, amerre akarunk. anyám unitárius vót, apám már akkor nem élt, én unitárius leánt vettem el, s én es unitáriusnak állottam. osztán engömöt téröngettek vissza. Teodorán pap, az csak az urakkal tárgyalt, a cerán embörrel nem foglalkozott, ő már mindenkiből románt akart csinálni, pedig románul senki nem tudott a faluba, csak a cigányok közül vaj egy. Szedték ki mindenkinek a származását, s ha valamelyik ága román vót, akkor állítani akarták oda a görög katolikusokhoz.

Harmincöttől a községi irodán vótam mint pénztárnok. Egy hónapi gyakorlatot csináltunk, egy hónapot vótunk Oklándon, az iskolába, tanítottak ilyen községi ügyekre, a községvezetés dolgaira. S akkor, amikor végeztünk, csináltak egy bált, s akkor román viseletbe öltöztettek, bocskorba s hosszú ingbe, de én nem vettem fel. Én nem vállaltam az egyháznál soha semmiféle hivatalt. Ez a második nagy templom vót, sok pénzt belé raktak, úgy lehet, két esztendő alatt épült fel, már

lehetött benne szertatást tartani, annyira vót, még a vértanúk es ki vótak benne téve. Az építés, az mindenféleképpen ment: segétött az állam, a község, még a lövéteiek es. Osztán negyvenbe nekimentek, s lebontották, de a hasznot nem tették az államnak, hanem elhordták, zsebre tették, abban sok minden vót. A bontásnál nem vótam ott, nem es mentem arrafelé sohasem. Én azt sohase hallottam azelőtt, hogy ellentét lett vóna a nép között a vallás miatt, mindenki barát vót a másikkal. De osztán meglett az ellentét. Az a templom, ha megmaradt vóna, eddig úgyes tönkrement vóna. Nem lett vóna híve, aki fenntartsa. Itt míg Teodorán nem csinálta a valláskülönbségöt, addig nem vót baj. Hát ha ő itt maradt vóna, s a helyzet olyan lett vóna, itt lett vóna románság elég. A román egyháznak vót valamennyi birtoka es, de hát a szegény embör szegény embör vót akkor es.”

(Vaszi Miklós született 1905)

Összefoglalás

A feudalizmus évszázadaiban a faluba beköltöző román családok a többségi magyar környezetben, a hosszú együttélés folyamatában integrálódtak a helyi társadalomba. A nyelvváltás és az életformabeli azonosulás, a teljes beilleszkedés az akkulturációs folyamat állomásait jelentették, ennek során a szembenállás, elhatárolódás mechanizmusai a nyilvános társadalmi kapcsolatrendszerben fokozatosan teret veszítettek az integráló mechanizmusokkal szemben. A társadalmi együttélésben, életmódbeli egységesülésben, a vagyoni különbségek csökkenésében megnyilvánuló spontán - lefolyásában hosszas, konfliktusmentes - asszimiláció a helyi gazdasági-társadalmi tényezők összhatásának eredménye volt. A többség formális társadalmi szerveződései (egyház, iskola) integráló intézményekként is működtek, a beolvadásban a magyarok számbeli fölénye döntő tényező volt. Véleményünk szerint a lokális feltételrendszer kizárólagos hatása az asszimilációban egyértelmű.

Századunk tízes éveire az etnikai származástudatot a felekezeti különállás őrizte meg. A görög katolikus vallásnak és a hozzá kapcsolódó kulturális hagyománynak fontos szerepe volt a román eredetű családok önmeghatározásában, szimbolikus összetartozás-tudatában. Elkülönböződésük a többségi magyaroktól az említett időszakban a vallási kulturális formák gyakorlására és a másoktól való különbségtételre épülő kollektív azonosságtudatra korlátozódott. Az elkülönülés nem etnikai, hanem szociális határok mentén történt. Ezeket a határokat a két világháború közötti politikai beavatkozás aktivizálta, és megpróbálta - sikertelenül - visszafordítani a már befejezett asszimilációs folyamatot, konfliktusokkal, agresszivitással, feszültségekkel terhelve meg a helyi mikrotársadalmi kapcsolatrendszert.

* A tanulmány a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Kulturális Egyesület támogatásával készült.

JEGYZETEK

- 1 A *Székely Oklevéltár I.* kötetének (Bukarest, Kriterion Könyvkiadó 1983) 59., 81., 118., 207. és 228. lapján adatok találhatóak a székelyek és a román vagy román eredetű lakosság közötti gazdasági cserékről. Ezekből a forrásokból az „oláh” kifejezés szociális tartalma értelmezhető.
- 2 A fentebb idézett munkában a kevert nyelvhasználatra is találunk adalékokat egy szentegyházasoláhfalvi periratban 1590-ből (i.m. 126.).
- 3 „Magyar görög katolikus románok (Vallási-etnikai feszültségek egy székely faluban a két világháború között)” címmel tanulmányt közölt a jelen folyóirat 1993/2-es száma, amelyben az itt elemzett székely község nemzetiségi összetételét, sorsát vizsgálta a két világháború közti időszakban. A betetőző esemény a hivatalos nyomásra 1940-ben felépült görög katolikus templom lebontása volt a falu lakói által 1941-ben. A magyar agresszió példájaként gyakran felhozott esemény végül nem bontotta meg a faluban élő különböző eredetű lakosok összhangját.
- 4 Ezeket az adalékokat egy Homoródalmáson fennmaradt kéziratos füzetből idézzük. A szerző birtokában.
- 5 Az adatok forrása: *Az első magyarországi népszámlálás 1784-1787.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal 1960.
- 6 A falura vonatkozó demográfiai adatokért Varga E. Árpádnak mondunk köszönetet.
- 7 Bencző Dénes (született 1929) homoródalmási unitárius lelkész szóbeli közlése.

IRODALOM

- Jakab Elek-Szádeczky Lajos: *Udvarhely vármegye története a legrégibb időtől 1849-ig.* Csíkszereda, Pallas-Akadémia 1994.
- Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár II.* Bukarest, Kriterion Könyvkiadó 1978. 1054.
- Duby, Georges-Lardreau, Guy: *Párbeszéd a történelemről.* Budapest, Akadémiai Kiadó 1993.
- Gyáni Gábor: Asszimiláció és akkulturáció a századfordulós Budapesten. *Regio* 1995.1 2. 101-113.
- I-Ieclanann, Friedrich: Emicitás, modern nemzetállam és etnikai kisebbségek. *Regio* 1992. 1. 18-21.
- Hermann Gusztáv Mihály: *Kishomoródmente.* Kézirat. 1993.
- Imreh István-Patak József A székely falu gazdasági-társadalmi szerkezete a XVI. század végén és a XVII. század elején. In: *Székely felkelés 1595-1596.* Előzményei, lefolyása, következményei. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó 1979.
- Oláh Sándor: Magyar görög katolikus „románok”. *Regio.* 1993. 2.
- Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása. I.* Pest 1868.
- Pázmándy Zsuzsa: Az urbanizáció hatása a szlovákiai, illetve vajdasági magyar és német kisebbségek asszimilációjára. *Regio* 1992. 1. 32-47.
- Dr. Pirigy István: *A görög katolikus magyarság története. Ikva.* Budapest 1991.
- R. Várkonyi Ágnes: Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei (1660-1711). In: *Erdély története II.* Budapest, Akadémiai Kiadó 1986.
- Zepezárter Jenő: *A Kishomoród mente gazdaságtörténeti vázlata Udvarhely vármegyében.* Kézirat. 1993.

SÁNDOR OLÁH

Rumanian Assimilation in Szeklerland (Case Study)

The study examines the historic background to an ethnic conflict in a Szekler village - the forced construction of a Greek Catholic church and its destruction in 1940-1 - in the light of the development of ethnic composition of the population. On the basis of historic sources, documents and personal memories the author describes how the Orthodox (later Greek Catholic) community, which arrived in the 16th century, lived with the majority Unitarian Hungarian

population. Using detailed registry data the author describes the whole process by which these people are gradually assimilated whilst being aware of their origins but losing their mother-tongue. Within this slow and peaceful process, the forced re-Rumanisation of the interwar period appears as but a brief episode.

As to what this all means in the lives of the village people, one can deduce a subtle picture from the interviews found at the end of the piece, interviews with Rumanian descendants whose mother-tongue is Hungarian and who have memories covering almost the whole era of the century part.

SZILÁGYI IMRE

A szlovén-német asszimilációs folyamatok

A szlovénok múltja és jelene igen gazdag tárházat nyújtja a különböző irányú asszimilációs folyamatoknak. Bár ebben az összefüggésben az Olaszországban, Magyarországon és Horvátországban élő szlovén kisebbség problémáiról éppúgy lehetne szólni, mint a szlovéniai olaszok, magyarok és délszlávok helyzetéről, ezúttal csupán a szlovénok és a németek történelmi viszonyát mutatom be. E külön tárgyalás alapját nemcsak az képezi, hogy a szlovén-német együttélésnek igen hosszú előtörténete van, azaz hogy a szlovénok túlnyomó többsége 1918-ig német fennhatóság alatt élt, nemzeti önazonosságát a németek ellenében kellett kivívnia, hanem az is, hogy az asszimiláció is a németek irányából fenyegette a legerőteljesebben. Előre kell bocsátani, hogy ebben a témakörben rendkívül eltérő népmozgalmi adatok és értelmezések olvashatók. Ez az írás nem vállalkozhat kritikai elemzésükre, csupán a probléma lényegét kívánja felvillantani.

A német-szlovén viszony¹

A VI. század végén a szlovénok elődei a Duna ausztriai szakasza és az Adriai-tenger közötti területen, keleten pedig a Balatonig terjedő sávban éltek. A gyéren lakott szlovén etnikai terület ebben az időben mintegy 70 ezer négyzetkilométert tett ki. A VI. századtól a XV. századig terjedő időszakban a német kolonizáció következtében az északi 36 ezer négyzetkilométernyi területről a szlovén etnikum eltűnt, s a németek és szlovénok között kialakult az a - Šmohortól (Hermagor) Marija na Ziljin (Maria Gail), Gospa Svetán (Maria Saal), valamint Djekšén (Dieux) át Labotig (Lavamünd) húzódó - nyelvi-etnikai határ, amely a XIX. század közepéig nagyjából változatlan maradt.² Ugyanakkor az 1200-as évektől kezdve az ettől a nyelvhatártól délre fekvő területekre betelepült németek többsége - a Szlovénia déli részén lévő Kočevje kivételével - lassanként asszimilálódott a szláv lakossághoz. A szlovénok lakta területek legnagyobb része a XIII-XV. század folyamán a Habsburgok örökös tartományává vált.

A szlovénok és németek közötti viszonya XIX. század közepétől 1918-ig tartó, egyre erőteljesebb német asszimiláció, illetve a szlovén nemzeti ébredés következtében kiéleződött. A XV. században megszilárdult szlovén-német nyelvhatára XIX. század második felétől a betelepítések és a németesítés következtében egyre délebbre húzódott. A maribori (marburgi) körzetben például 1846 és 1910 között a szlovénok lélekszáma tíz százalékkal, a németeké viszont 23,9 százalékkal nőtt. Hasonló volt a helyzet Dél-Karintiában, a jelenlegi szlovén-osztrák határ és az 1846-os szlovén etnikai határ közötti területen: a szlovénok létszáma az 1880-as 84 673-ról 1910-re 65 661-re csökkent, miközben az összlakosságé nőtt. Szlovén megítélés szerint ezt a népességfogyást nem lehet természetes asszimilációnak tekinteni, hanem az agitatív és erőszakos nyomás következményeként kell felfogni. A mindenekelőtt paraszti jellegű szlovén társadalmat, amelyből hiányzott a nemesség, és melyben a polgárság csak lassan fejlődött ki, a németek általában lenézték, asszimilálni kívánták, sőt egyesek még a létezését is kétségbe vonták.

Friedrich Engels például, aki haladásnak tartotta volna, ha egy eljövendő háborúban úgy megsemmisítik a szláv szövetségbe tömörült „csökönyös kis nációkat, hogy a nevük sem marad fenn”³, brutális nyíltsággal kimondta: „A szlovénok meg a horvátok elzárják Németországot meg Magyarországot az Adriai-tengertől; de Németország meg Magyarország nem engedheti elzárni magát az Adriai-tengertől... S ahol a nagy nemzetek létezéséről, valamennyi erőforrásaiknak szabad kibontakoztatásáról van szó, ott csak nem fog az olyan szentimentalizmus, mint néhány elszórt német vagy szláv iránti kímélet, bármit is

eldönteni!”⁴ Nem sokkal később így vélekedett a „haldokló nemzetiségek, a csehek, a karintiaiak, dalmátok stb. asszimilációjáról: „ha az Elbától és Saalétól keletre fekvő egész területet egykor vérrokon szlávok lakták, ez a tény csak a történelmi tendenciákat bizonyítja, és egyszersmind a német nemzetnek a fizikai és szellemi képességét arra, hogy régi keleti szomszédait leigázza, felszívja és asszimilálja; hogy a németeknek ez a felszívó tendenciája mindig egyike volt és ma is egyike a leghatalmasabb eszközöknek, amelyeknek segítségével a nyugat-európai civilizáció Kelet-Európában elterjedt; ... s hogy e haldokló nemzeteknek természetes és elkerülhetetlen sorsa az volt, hogy az erősebb szomszédai okozta bomlásnak és felszívódásnak ez a folyamata rajtuk beteljesüljön.”⁵

Igaz ugyan, hogy voltak olyan németek - Auersperg gróf 1848-ban, Richard Foregger parlamenti képviselő 1873-ban -, akik felismerték, hogy egyszer majd a szlovénok is eljutnak arra a szintre, amikor megkövetelik és el is érik az önállóság valamilyen fokát, azonban Hegelnek és Engelsnek a történelem nélküli nemzetekről és az asszimilációról szóló elmélete termékeny talajra talált az ausztriai németiség körében. Ezt visszhangozta a teljei *Cillier Zeitung*, amikor 1881 novemberében feltette a kérdést, hogy „Hol van tehát a szlovén nemzet?”, s meg is adta a választ: „Sehol. Egyszerűen nem létezik.” S ez nem csupán egy vidéki lap véleménye. Rudolf Hans Bartsch osztrák író *Zwölf aus der Steiermark* című, 1912-ben megjelent regényében hasonlóképpen vélekedett: „És a szlovén nemzet? Nincs múltja, és nincsenek emlékművei.” A példákat még sorolhatnánk. Említett írásaiban Engels hosszan elmélkedett arról, hogy a szlovénok történelmi fejlődésük során félig németekké váltak. Ez az elképzelés a németek körében meglehetősen általános volt, s ezért a XIX. század második felében arra törekedtek, hogy befejezzék a németesítést. De egy 1894-ben megjelent kötet tanúsága szerint „ma már nem lehet brutálisan asszimilálni”, hanem a német kultúra segítségével kell ezt megtenni. „Legerősebb fegyverünk a német faj felsőbbrendűsége, a német kultúra...”⁶ Azért a brutális megoldás ötlete sem tűnt el: 1917-ben, amikor a bécsi parlamentben a szlovén képviselők a Monarchia keretén belül létrehozandó délszláv állami egység kialakítását követelték,⁷ a *Marburger Zeitung* cikkírója azt javasolta, hogy a szlovénokat telepítsék át Oroszországba, az ottani németeket pedig költöztessék Szlovénia területére.⁸

A németesítésnek három fő eszköze volt: 1. Az iskoláztatás: 1848 és 1918 között a szlovén nyelvű iskoláztatás csak lassan és rendkívül kemény küzdelmek árán fejlődött. Előfordult, hogy a már elért eredményeket is visszavonták, az úgynevezett utraquista (kelyhes) iskolákban pedig szlovénul csak addig tanítottak, amíg el nem érték, hogy a tanítás végül németül folyhasson. A szlovének, különösen a vegyes lakosságú Karintiában, nem zárkoztak el attól, hogy gyermekeiket az iskolában németre tanítsák, de azt szerették volna, ha a tanítási nyelv - amiről a fenntartó, a városok legtöbbszörében a németek vagy olaszok kezén lévő önkormányzat döntött - a szlovén lett volna. Az első teljesen szlovén nyelvű nyilvános gimnázium csak közvetlenül az első világháború előtt nyílt meg Görzben (Gorica).⁹ 2. A XIX. század végétől egyre erősödött a politikai és adminisztratív nyomás.¹⁰ 3. A windisch (vend) elmélet, amely ugyan csak az első világháború után vált határozottá, de gyökerei a korábbi időszakra nyúlnak vissza (lásd lejjebb).

Az említett három eljárásban nyomon követhető az, amit Skuntnabb- Kangas így ír le: „Az esetek többségében az asszimiláció kényszerasszimilációt jelent. A kisebbségeket a szokásos hatalmi eszközökkel kényszerítik: »bunkósbottal« (fizikai erőszakkal, kényszerrel), »mézesmadzaggal« (megvesztegetéssel, aprópénzzel) és eszmékkel (rábeszéléssel).”¹¹ A fizikai erőszak - amelyet Engels oly büszkén hirdetett, csak a XX. század bizonyos éveire volt jellemző, de a nyelvi kényszer az iskolákban és a hivatalokban (különösen a századforduló után) eléggé nyilvánvaló. A mézesmadzag a XIX. század második felétől hatott a szlovén lakosság egy részére (akiket a szlovénok nemškutarnak, németeskedőknek neveznek), akik bár szlovénységüket nem adták fel, a németekhez való nyelvi, kulturális

közeledésben (asszimilációban?) a társadalmi felemelkedés útját látták. Hozzá kell persze tenni, hogy ebben a folyamatban jelen van a természetesnek tekinthető asszimiláció is.¹² A rábeszélés a vendekről szóló eszmék terjesztésében érhető tetten. A bonyolult vend teóriáról itt most csak annyit, hogy az irodalmi nyelvtől távol álló szlovén nyelvjárások beszélőit, mindenekelőtt a karintiaiakat, akiknek nyelvére erősen hatott a német, nem szlovénnak, hanem windischnek nevezték (az elnevezés korábban az összes ausztriai szlovénra vonatkozott), s azt szuggerálták, hogy a szlovén és a windisch nem azonos, az utóbbi valójában a német nyelvhez és kultúrához áll közel. Ezzel a németeskedők magatartását is szem előtt tartó elmélettel igyekeztek a szlovénokat az asszimilálódásra rávenni.¹³

Az 1920-ban megtartott karintiai népszavazáson - bár 1910-ben az adott terület lakosságának 69,2 százaléka a szlovént jelölte meg a köznapi érintkezés nyelvének - csupán 40,96 százalék szavazott a Jugoszláviához tartozásra. Számokban megfogalmazva 22 025-en szavaztak az Ausztriához, 15 279-en a Jugoszláviához tartozásra. Becslések szerint mintegy tízezer szlovén is Ausztria mellett tette le a voksát.¹⁴ Sokan abban reménykedtek, hogy osztrák fennhatóság alatt jobban megőrizhetik szlovén identitásukat, mint az ortodox szerbek vezetése alá került Jugoszláviában. De nem így történt. Alig másfél hónappal a népszavazás után az osztrák parlamentben a tartományi kormányzó bejelentette a szlovénok germanizálásának szándékát.¹⁵ Az elhatározás „eredményességét” mutatja, hogy azon a területen, amelyen az 1945-ben kiadott rendelet szerint kétnyelvű iskolákat hoztak létre, a szlovénok aránya (a lakosság szinte azonos lélekszáma mellett) az 1910-es 67,7 százalékról 1939-re 42 százalékra esett vissza. Számokban kifejezve: míg 1910-ben 74 210-en vallották magukat szlovénnak, 1939-ben már csak 43 179 olyan személy volt, aki a különböző megnevezések szerint (lásd lejjebb) szlovénnak tekinthető.¹⁶ A második világháború idején a megszálló németek célja az volt, hogy valóra váltsák Hitler jelszavát: „Tegyétek nekem ismét németté ezt a tartományt.” Ennek érdekében az iskolákban erőteljes németesítési program kezdődött.¹⁷ A németek ekkor arra törekedtek, hogy akiket lehet, asszimiláljanak, akiket nem lehet, azokat kitelepítsék Szlovéniából Bulgáriába, Szerbiába, Horvátországba. Samo Kristen szerint a Száva mentéről 35 ezer szlovént űztek el.¹⁸

A második világháború után egész más alapon kellett rendezni az Ausztriában élő szlovén kisebbség helyzetét. Az 1945 októberében kiadott iskolaügyi rendelet értelmében Dél-Karintia területén 107 kétnyelvű iskola jött létre. Az 1955-ben megkötött osztrák államszerződés hetedik pontja rendezte a kisebbségek helyzetét.

1953-ban az osztrák hatóságok elfogadták, hogy azok is a szlovén népcsoporthoz tartoznak, akiket a különböző vend megnevezések alapján tartanak számon, s így az akkori népszámlálás szerint a következő eredmények születtek:

Német-szlovén	8 617
Szlovén	7 707
Német vend	10 944
Szlovén-német	5 888
Szlovén vend	117
Vend	3 454
Vend-német	5 330
Vend-szlovén	38
Összesen	42 095

Az önkéntes és erőszakos asszimiláció „eredményei” ennek ellenére hamar megmutatkoztak. Az 1961-es népszámláláskor már csupán 25 472 lakos volt besorolható a szlovénok valamelyik csoportjába.¹⁹ Az 1945-ben létesített kétnyelvű iskolák ellen számos támadást indítottak. A szlovénok elleni leglátványosabb fellépés 1972-ben történt, amikor a törvényesen kihelyezett kétnyelvű helységnevtáblákat a német nacionalisták eltávolították.²⁰ A szlovénok harca az utóbbi tíz évben eredményesebb volt - így az 1988-ban elfogadott

osztrák kisebbségi iskolatörvény a szlovén iskoláztatás területén komolyabb fejlődést hozott.²¹ Az 1991-es népszámláláson a szlovénok száma 14 069, a vendéké pedig 888 volt,²² azaz folyamatosan csökken. Tekintettel azonban arra, hogy egy friss közvélemény-kutatás szerint, mintegy 30-35 ezer karintiai állítja, hogy tud szlovénül,²³ úgy tűnik, a népszámlálások adatai nem valósak, és mintha a karintiai szlovénok asszimilálódása erősen lelassult volna az utóbbi időben.

A szlovén-német viszony

A délszláv állam megalakulásával a szlovéniai németek kisebbségi helyzetbe kerültek. Mivel a német nyelvű oktatást és bürokráciát felváltotta a szlovén, valamint más megfontolásokból, sok német elhagyta az országot. Az 1921-es népszámlálás szerint a mai Szlovénia területén 41 514 magát német anyanyelvűnek valló polgár élt (a *Mladina* című hetilap egyik cikke szerint mintegy 50 ezer németről kell beszélni). Az 1931-es népszámlálás már csak 28 999 német anyanyelvű lakosról szól. Az általam ismert szakirodalom nem foglalkozik e jelentős csökkenés okaival. Azt azonban tudjuk, hogy nem csupán a szlovén többség által lakott területeken szlovenizálták a német nyelvű iskolák és egyesület többségét, s bocsátották el a német érzelmű tanárokat, de a mintegy tízezer német által lakott Kočevje területén is. Az 1937-38-as tanévben 1238 gyerek tanult német tannyelvű osztályokban, 1066 német tanuló pedig nem volt erre lehetősége. A Szlovéniában maradó németek a megváltozott körülmények között is megőrizték igen jelentős gazdasági erejüket.²⁴ A második világháború idején a megszálló német hatóságok az olasz fennhatóság alá kerülő Kočevjéből, valamint Ljubljánából a Száva mentéről kitelepített szlovénok helyére költöztették a németeket.²⁵ A háború végén a németek egy része önként távozott, mintegy tízezer embert pedig elűztek, összesen körülbelül 30 ezer német hagyta el Szlovéniát. A maradék többsége hamar táborban találta magát, holott köztük sokan teljesen ártatlanok voltak. Mindezek eredményeképpen 1948-ban 1824-en, 1953-ban 1906-an, 1961-ben 986-an, 1971-ben 700-an, 1981-ben 560-an, 1991-ben pedig 745-en vallották magukat (osztráknak) németnek. Amikor 1991-ben az anyanyelvre is rákérdeztek, 1543-an, majdnem annyian, mint 1948-ban válaszolták, hogy anyanyelvük német.²⁶

A nyolcvanas évek végén meginduló demokratizálódás eredményeképpen a német ajkúak is szervezkedni kezdtek. Az 1991. december 23.-án elfogadott új szlovén alkotmány vitájában hangoztatták, hogy azt szeretnék, ha őket is olyan jogok illemték meg, mint az autochtonnak elismert olasz és magyar kisebbséget. Ezt ugyan nem érték el, de Karintiában a szlovénellenességeről ismertté vált Heimatdienst és a Haider-féle Szabadság Párt, majd az osztrák kormány hamar felkarolta az ügyüket. 1991 és 1997 között az osztrák kormány több ízben is szóvá tette a német kisebbség jogainak kérdését, a probléma azonban 1997 őszén éleződött ki igazán. Haiderék ugyanis ekkor már nyíltan ennek rendezéséhez kezdték kötni Szlovénia európai uniós csatlakozásának támogatását.

A szlovén politikusok amellet kardoskodtak, hogy német ajkú kisebbség Szlovéniában nincs. Ezt egyrészt azzal indokolták, hogy a németek csak igen kis számban vannak jelen, másrészt azzal, hogy azok is szét vannak szóródva, a németek tehát nem képeznek kompakt egységet. A hivatalos szlovén politikát kritizáló értelmiségiek rámutattak, hogy mindez egyáltalán nem lehet oka annak, hogy ne ismerjék el a német kisebbséget. Samo Kristen úgy véli, igaz ugyan, hogy a nemzeti kisebbség létét a nemzetközi szakirodalom szerint nem lehet létszámhoz kötni, de azt a szakirodalom is szükségesnek tartja, „hogy ez a létszám elérjen egy bizonyos határt, amely lehetővé teszi egy ilyen közösség közös életét, kohézióját, konzisztens jellegét”. Szerinte ugyanis épp ezek hiánya miatt jelentette ki Johann Wutsch német kutató már 1970-ben, hogy Jugoszlávia területén német kisebbségről nem lehet beszélni. Az el nem ismerés egyik oka, hogy a szlovén politikusok attól tartanak, az elismerés

után további politikai nyomásra kell majd számítaniuk, illetve hogy a második világháború után elkobzott német vagyon visszaadásáról kell majd tárgyalniuk. Ezt a kérdés ugyan az Ausztria és a volt Jugoszlávia között megkötött egyezmények már rendezték, Ausztria azonban, amely nagymértékben támogatta Szlovénia önállóságát, eddig nem ismerte el Szlovéniát Jugoszlávia jogutódjának,²⁷ s Szlovéniában ez komoly aggodalmat kelt.

A vitában új fejlemény, hogy 1998 januárjában W. Schüssel kijelentette, hogy Ausztria sohasem követelte és a jövőben sem követeli majd a német ajkú kisebbség hivatalos elismerését, ugyanakkor a két kormány megállapodott arról, hogy a német kisebbség lehetőséget kap „kulturális és nyelvi igényeinek megfelelő kielégítésére.”²⁸ A szlovénok ezzel gyakorlatilag mégiscsak elismerték, hogy Szlovéniában létezik német kisebbség, de ennek hivatalos elismerésére továbbra sem hajlandók. A szlovén kormányfő így kommentálta a döntést: „A szlovéniai német nyelvű lakosság nem homogén autochton közösség, amely regionálisan koncentrált lenne, ezért nem hasonlítható az olasz és a magyar kisebbséghez. Ha az ilyen csoportokat kisebbségként elismernék, Szlovéniában azonnal tíz kisebbség jönne létre, Ausztriában pedig húsz. Ennek a csoportnak a különleges politikai státusát tehát nem lehet elismerni.”²⁹

Ez az idézet jól mutatja, hogy mitől tartanak valójában a szlovén politikusok: ha a szlovéniai németek elnyernék a kisebbségi státust, akkor nehezen lenne tartható az a mostani gyakorlat, hogy a korábban Jugoszlávia déli köztársaságaiból munkavállalóként Szlovéniába költözött mintegy 54 ezer horvát, 48 ezer szerb, 27 ezer muzulmán, valamint a többi nem szlovén lakos³⁰ rendelkezik ugyan szlovén állampolgársággal, de nincsenek kisebbségi jogai. Mindehhez persze több dolgot kellene tisztázni. Egyfelől azt, hogy a szakírók szerint, valamint a konkrét európai gyakorlat alapján mennyire tekinthető egyértelműnek, hogy a Szlovéniába beköltözött délszlávokat etnikai kisebbségként kell kezelni. Másrészt azt, hogy az egyébként toleránsnak tekinthető szlovén társadalom a nemzetállam építésének jelenlegi szakaszában képes-e szembenézni azzal a ténnyel, hogy valójában Szlovénia sem homogén etnikailag, mint ahogyan azt sokáig gondolták. Mindez azonban már túlmutat ezen az íráson.

JEGYZETEK

- 1 A téma egészét illetően összefoglaló jellegűek az alábbiak: Germanizacija. In: *Enciklopedija Slovenije* 3. Ljubljana, Mladinska knjiga 1989: 206-209.; Koroška (Karintia). In: *Enciklopedija Slovenije* 5. 1991. 275-278.; Koroški plebiscit (A karintiai népszavazás) és Koroški Slovenci (A karintiai szlovénok). Ugyanott 289-304.
- 2 *Lage und Perspektiven der Volksgruppen in Österreich. Bericht der Arbeitsgruppe.* Wien, Böhlau Verlag 1989. 62.
- 3 *Karl Marx és Friedrich Engels művei* 6. Budapest, Kossuth 1962. 167.
- 4 Ibid 266.
- 5 Ibid 8. Budapest, Kossuth 1963. 74.
- 6 Cvim, Janez: The Slovenes from the German Perspective. *Slovene Studies* 1993. 1-2. 512.
- 7 Prunk, Janko: *Slovenski narodni programi* (Szlovén nemzeti programok). Ljubljana, Društvo 2000 1987. 174.
- 8 Brez slabe vesti (Büntudat nélkül). *Mladina* 1997. december 2. 27.
- 9 Ciperle, Jože Vovko, Andrej: *Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja* (Az iskolaügy Szlovéniában évszázadokon keresztül). Ljubljana, Slovenski šolski muzej 1987. 62-67. (Bőséges magyar nyelvű rezümével: 150-168.); Burger, Hannelore: *Sprachenrecht und Sprachgerichtigkeit im österreichischen Unterrichtswesen 1867-1918.* Wien, Verlag de Österreichischen Akademie de Wissenschaften 1995. 117.; Malle, Avguštin: *Dvojezičnešole in pouk slovenščine ob koncu 19. stoletja na primeru Koroške s posebnim ozirom na razprave v koroškem deželnem zboru* (Kétnyelvű iskolák és a szlovén oktatás a XIX. század végén Karintia példáján, különös tekintettel a karintiai tartományi gyűlésben folytatott vitákra). *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino.* 1997: 45-101.

- 10 Vospernik, Reginald: Die Slowenen in Osterreich. In: *Handbuch der europäischen Volksgruppen*. Wien-Stuttgart, Wilhelm Baumüller 1970. 485.
- 11 Skuntnabb-Kangas, Tove: *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*. Budapest, Teleki László Alapítvány 1997. 20.
- 12 Nemškutar (Németeskedő). In: *Enciklopedija Slovenije* 7. 1993. 402.
- 13 Zwitter, Fran: *O slovenskem narodnem vprašanju* (A szlovén nemzeti kérdésről). Ljubljana, Slovenska matica 1990. 455-466.; 2. jegyzet 137.
- 14 Vospernik, Reginald: i.m. 485-486.; *Zgodovina koroških Slovencev* (A karintiai szlovénok története). Klagenfurt, Celovec 1985. 59-60.
- 15 *Lage und Perspektiven...* 64.
- 16 Vospernik, Reginald: i. m. 488.
- 17 Križnar, Ivan: *Nemško šolstvo na Gorenjskem v letih 1941-1945* (Német iskolaügy Gorenjksóban 1941-1945-ben). Ljubljana Šolska kronika 1995. 122-147.
- 18 *Zgodovina Slovencev* (A szlovénok története). Ljubljana, Cankarjeva Založ 1979. 739.; Kristen, Samo: *Nemci v Sloveniji po letu 1945* (A németek Szlovéniában 1945 után). Razprave in gradivo 26-27, Ljubljana, Inštitut za narodnotna vprašanja 1992. 276.
- 19 Vospetnik, Reginald: i. m. 488-489.
- 20 *Zgodovina koroških Slovencev. 154-156.*
- 21 Feinig, Anton: *Kratka zgodovina slovenskega šolstva na Koroškem* (A karintiai szlovén iskolaügy rövid története). In: Danilo Sedmak (szerk.): *Podoba našega otroka na Koroškem*. Ljubljana (?) 1995. 5-7.
- 22 Mekina, Igor: Slovenska nevamost (A szlovén veszély). *Mladina* 1998. január 27. 36-38.
- 23 Sturm, Marjan: Manjšinska politika na razpotju (Kisebbségi politika választúton). *Mladina* 1998. február 24. 27.
- 24 Kočevjarji (A kočevjeiek). In: *Enciklopedija Slovenije* 5. 1991. 180.; Dolenc, Ervin: *Kultumi boj. Slovenska kulturna politika v Kraljeviini SHS 1918-1929* (Kultúrharc. A szlovén kultúrpolitika az SZHSZ királyságban 1918-1929 között). Ljubljana, Cankarjeva Založba 1996. 25-35.
- 25 Kristen, Samo: i. m. 276.
- 26 Kristen, Samo: i. m. 277.; Nemška manjšina (Német kisebbség). In: *Enciklopedija Slovenije* 7. 1993. 356-357. Dr. Nečak, Dušan: Stigmatizirani „Nemci” (Stigmatizált „németek”). *Mladina* 1997. november 11. 31-34.
- 27 Kristen, Samo: I. m. 276.; Mekina, Igor: Preračunljivo prijateljstvo (Kiszámított barátság). Nemško govorečemanjšine ne poznam. *Mladina* 1997. október 28. 16-19.; uő: Staroavstrijski optanti (Ősi osztrák optánsok). *Mladina* 1997. november 4. 26-27.; Dr. Nečak, Duš: i. m.; Naši Nemci (Németjeink); Slovenija v veliki Evropi (Szlovénia a nagy Európában). *Mladina* 1997. december 2. 20-22; 25-26.
- 28 Osolnik, Marko: Dunaj ne zahteva uradnega priznanja nemške manjšine (Bécs nem követeli a német kisebbség hivatalos elismerését). *Delo* 1998. január 31.
- 29 Tedensk ogleдалo (Heti tükör). *Delo* 1998. február 2.
- 30 Statistični *Letopis Republike Slovenije 1993* (A Szlovén Köztársaság statisztikai évkönyve 1993). Ljubljana, Zavod Republike Slovenije za statistiko. 1993. 48.

IMRE SZILÁGYI

Slovenian-German Processes of Assimilation

During the millennium of Slovene and German cohabitation, the fight concerning the issue of assimilation took a radical turn from the 1850s onwards. The German aspirations to assimilate can be found in the area of schooling, exploiting administrative pressure and in using economic advantage. After the creation of the southern Slav state, tendencies to assimilate could be seen to be pressing against the Slovenes left in Austria and the Germans left in Slovenia. During WWII, the Germans hoped to rapidly assimilate the Slovenes with population exchanges. This was replied to on the part of the victorious Yugoslav states with

the Germans themselves being chased out of the country. After the war a significant proportion of the Slovenes in Austria assimilated, whilst the situation of the remainder progressively improved, slowly and at great cost. The small German community left on Slovene territory has not yet been recognised as a minority, even after pressure was exerted by Austria.

GEREBEN FERENC

Az anyanyelv az identitástudat szerkezetében¹

„Mir wölle bleiwe wat mir sin”

(XV. századi luxembourgi polgárház falfelirata)

Könnyen belátható, hogy egy emberi közösség öndefiniálása során, más jegyek mellett, szerepet kap (ha van ilyen!) a közös anyanyelv is. A kérdés igazából az, hogy ez a szerep milyen természetű és milyen intenzitású. Az alábbiakban e kérdésre *empirikus* alapon kívánok válaszolni,² mégpedig közel 2500 magyar ajkú, hét közép-európai országban élő felnőtt válaszadó megnyilatkozásai alapján.³

Mielőtt az anyanyelv és az azonosságtudat kapcsolatának vizsgálatában elmélyednék, szükségesnek látszik annak tisztázása, hogy a kutatás során hogyan értelmeztem az identitástudat fogalmát. A mottó, egy luxembourgi házfelirat - magyar fordításban annyit tesz, hogy „azok akarunk maradni, akik vagyunk” - jól ragadja meg az identitástudat egyik nagyon fontos sajátosságát, amelyre különösen a kis népek, az alávetettségben, veszélyeztetettségben és kisebbségben élő közösségek nagyon fogékonyak: *a fennmaradásra* való törekvést, a vágyat a lényegesnek ítélt jegyek, tulajdonságok megőrzésére, ami lehetővé teszi, hogy a személyek és közösségek tartósan azonosak maradhassanak önmagukkal. A tartósságérzet óhajta viszont feltételezi annak előzetes tisztázását, hogy *milyennek* kívánunk megmaradni, tehát hogy *kik vagyunk, mik vagyunk, honnan jövünk*. És persze további kérdések is válaszra várnak.

Az identitástudat összetett, „*vertikálisan*” és „*horizontálisan*” egyaránt rétegezett fogalom. Az önmeghatározás egyik - „*vertikális*” - mozzanataként az egyén elhelyezi magát a lépcsőzetes társadalmi erőterben, tisztázza, hogy milyen kapcsolatot, milyen kötődéseket épít ki (vagy fogad el) a *társadalmi közösségek különböző szintjeivel*, a családtól a lokális és szakmai csoportokon, valamint a felekezeti és nemzeti közösségen át egészen az emberiségig. Az identitás másik-„*horizontális*”-megközelítési módja arra törekszik, hogy a fenti közösségekhez való viszony egymás „*mellett*” elhelyezkedő különböző *színtereit* (a csoport-hovatartozás értelmi-érzelmi megélését, a csoportönképet, kulturális és vallási identitástudatot stb.) mutassa be. Az identitástudatnak a virtuális térbeliség mellett van *egy időbeli* dimenziója is, amely a (családi, nemzeti stb.) múlttal kapcsolatos tudati képektől - a jelenen át - a jövőről alkotott elképzelésekig (jövőkép) terjed.

Az alábbiakban a vertikális szintek közül *a nemzeti identitás* fogalmát emeljük ki, s nem csak azért, mert jó *köztes* - nem túl egyedi, de nem is túl általános kötődéseket kifejező - kategóriának ígérkezik. Választásunk indokaként megemlíthetjük azt a tényt is, hogy vizsgálatunk ugyan hét ország állampolgáira terjedt ki, de a megkérdezettek egyazon (magyar) nemzetiséghez tartoztak. Nagy többségük *kisebbségi* sorban él, s ez identitásuk megélésének olyan sajátossága, amely joggal kelti föl a kutatói kíváncsiságot.

Az azonosságtudat horizontális tagoltságú szempontjai közül az alábbiakban kettőt emelek ki: a nemzeti *hovatartozás-tudatot*, amelyet tetszőleges (emocionális és racionális) jegyekből maguk az interjúalanyok építettek fel, válaszolván arra a kérdésre, hogy „mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?”. A másik témakör pedig az

identitástudatot befolyásoló társadalmi tényezők szerepére vonatkozik, ennek részletesebb ismertetésére később visszatérünk.

Természetesen vizsgálódásunk az identitástudatnak elsősorban azokat az alkotóelemeit veszi górcső alá, amelyek a *nyelvi összetartozás-tudattal, az anyanyelvvvel* kapcsolatosak. Ahhoz azonban, hogy a nyelvhez való viszony szerepe és jelentősége az azonosságtudat szerkezetén belül kellően megvilágosodhassék, először a maga egészében kell szemügyre vennünk ezt a struktúrát.

„Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?”

Az alcímben feltett kérdés nyitott volt, tehát nem adtunk meg válaszlehetőségeket. A spontán válaszok gazdag választékát tartalomelemzéssel soroltuk be különböző típusokba. Az így létrejövő egységek részint az identitásvállalás különböző előjelű és intenzitású minőségeire utaltak, másrészt olyan tényezőkre (például anyanyelv, kulturális hagyomány stb.), amelyekhez kötődve az emberek a hovatartozás-tudatukat megélik, amelyekre támaszkodva önazonosságukat realizálják. Ezeket a válaszelemeket az első táblázat országonkénti bontásban mutatja be. A táblázat adatainak elemzését (a regionális eltérések és a rétegspecifikus vonások elemzésével együtt) már másutt elvégeztem (Gereben 1995; Gereben 1996/b). Ezért itt most csak arra utalnék, hogy a válaszok feltárt szerkezete azokat igazolja, akik úgy vélik, hogy a magyarsághoz való tartozást elsősorban nem a vérségi leszármazás, hanem jórészt az *anyanyelvhez, a kultúrához, a történelmi (és vallási) hagyományokhoz és szokásokhoz* fűződő vállalásos kötődés teszi. (Az első táblázat tanúsága szerint főleg kisebbségi helyzetben!)

Az Illyés Gyula-i virtuális haza (lásd a *Haza a magasban* című költeményét!) kohéziós energiáit - a nyelv, a kultúra, a hagyomány mellett - erős *érzelmi töltés* (főleg Kárpátalján), valamint *tevőleges elkötelezettség*, a fennmaradásért megpróbáltatásokat és küzdelmet is *vállaló erkölcsi tartás* (lásd elsősorban Erdélyben) szintén táplálja. A közép-európai magyar népcsoportok körében az azonosságtudat fogalmának tehát elsősorban *nem etnikai*, hanem *etikai*, valamint *kulturális* és *emocionális* jelentése van, vagyis bátran beszélhetünk - a ma oly divatos „etnikai” helyett - *nemzeti* identitástudatról.⁴

Ami az *anyanyelvet* illeti, Szlovákiában, Romániában, Kis Jugoszláviában és Szlovéniában az emberek 10-15 százaléka tartja identitása részének, Ukrajnában, Ausztriában és Magyarországon 5-10 százaléka. Általánosságban elmondhatjuk, hogy *az anyanyelv a kisebbségben (kétnyelvűségben) élő magyarok önazonosságának megfogalmazása során fontosabb szerepet játszik, mint az anyaországban*. Rétegspecifikus vonások nem mutathatók ki, legalábbis olyan módon nem, hogy azok minden vizsgált országban észlelhetők lennének, vagyis az anyanyelvet a kevésbé képzett és a tanultabb csoportok egyaránt fontosnak tekintik (kivéve egy-két országot, köztük Magyarországot, ahol ez elsősorban a magasabb végzettségűek sajátja). Több régióban viszont (Szlovákia, Kárpátalja, Erdély) elsősorban a *fiatal felnőttek* (18-30 évesek) hangsúlyozták az anyanyelv szerepét identitásukban, főként azok, akik *többségi nyelvű iskolába* jártak. Az anyanyelvnek az öndefiniálási folyamatban játszott fontos szerepe *hiányérzetet* is kifejezhet. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy többnyire olyan vidékeken nő a fontossága, ahol a magyarság nem tömbben, hanem (például Szlovákia bizonyos részein) szórványhelyzetben él.

1. sz. táblázat *Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni? (Tartalomelemzéssel feltárt választómotívumok előfordulása hét ország magyar nemzetiségének százalékában 1991-1995)*

Választómotívumok	(Dél-) Szlovákia	Ukrajna Kárpátalja	Románia Erdély	Kis-Jugoszlávia (Vajdaság)	Szlovénia (Muravidék)	Ausztria (főleg Bécs, Linz és Wels)	Magyarország (vidék)
Nincs semmilyen válasz	3,9	3,3	3,5	2,2	7,6	5,4	4,1
Nincs érdemi válasz (nem tudja stb.)	3,7	2,6	3,9	2,8	1,0	4,0	5,4
Rossz érzés, semmi jót nem jelent (elszenvedő attitűddel)	1,3	2,3	2,4	4,7	2,9	4,9	4,3
Közömbös, semmi különös („mindegy, mi vagyok” stb.)	5,0	2,3	7,6	10,9	6,7	9,4	5,6
Természetes adottság	16,8	17,2	6,7	20,6	26,7	9,4	17,2
Tartozni egy szűkebb közösséghez (családhoz, településhez, tájhoz stb.)	5,6	1,0	3,5	2,5	1,9	4,1	14,4
Tartozni egy tágabb közösséghez (etnikumhoz, nemzethez, hazához stb.)	4,3	3,0	3,9	4,1	11,4	14,4	15,7
Anyanyelv, nyelvi összetartozás	11,7	6,6	12,1	13,1	15,2	8,1	8,8
Kulturális, történelmi hagyomány, (vallási) szokások, sajátos gondolkodásmód	8,4	10,2	13,6	13,7	13,3	19,3	8,4
Büszkeség, önérzet	17,1	27,7	17,4	13,4	15,2	17,0	8,4
Egyéb pozitív jellegű érzés (öröm, boldogság, hazaszeretet stb.)	31,7	33,7	27,4	29,4	30,5	33,2	26,6
„Itt élned, halnod kell” („itt születtem, itt kell meghalnom” stb.)	7,6	6,6	5,2	7,5	1,9	2,2	14,0
Feladat, felelős cselekvés, az áthagyományozás kötelezettsége	8,0	12,3	21,1	8,8	17,1	12,6	8,4
Nehézségek, hátrányos helyzet vállalása, harc a fennmaradásért	7,3	12,2	23,3	15,0	3,8	4,1	5,2
Együtt	132,4	145,0	151,6	148,7	155,2	148,1	149,5
N =	463	303	536	320	105	223	464

Az anyanyelv pozitív és negatív holdudvara

Tartalomelemzéssel megismerhetjük az identitástudat főbb alkotóelemeit, összetételének arányait és minőségét, valamint kötődését más értékekhez. A struktúra belső szerkezete akkor válik nyilvánvalóvá, ha az egyes elemeket nem egymástól elszigetelten (mint az első táblázatban), hanem *egymáshoz való viszonyukban* vizsgáljuk meg. (Erre az ad lehetőséget, hogy az egyes elemeket általában nem önmagukban, hanem másokkal együtt említették meg a felmérések során.) Emeljük ki a számunkra most legfontosabbat, az „anyanyelv, nyelvi összetartozás” elemét, és a Yule-Kendall-féle asszociációs együttható (Q) segítségével nézzük meg, hogy milyen más elemekkel fordul elő a matematikai valószínűségeknél lényegesen nagyobb arányban, illetve melyeket *taszít* (közös előfordulásuk minimális). A vonzást a pozitív, a taszítást a negatív számok jelzik; a kapcsolat növekvő intenzitását a szám értékének növekedése, a +1 és -1 értékekhez való közelítése jelzi.⁵

Az „*anyanyelv, nyelvi összetartozás*” elem által erősen *vonzott*, illetve *taszított* identitáselemek a kapcsolat intenzitásának csökkenő sorrendjében a következők voltak (az összes határon túli megkérdezett - 1950 felnőtt személy-válasza alapján):

<i>Vonzott identitáselemek</i>	<i>Q</i>
Kulturális, történelmi hagyomány (vallási) szokások, sajátos gondolkodásmód:	+0,659
Feladat, felelős cselekvés, az áthagyományozás kötelezettsége:	+0,611
A tágabb közösséghez (etnikumhoz, nemzethez, hazához, stb.) tartozás:	+0,226
<i>Taszított identitáselemek</i>	<i>Q</i>
Rossz érzés, „semmi jót nem jelent” (elszenvedő attitűddel):	-1,0
Közömbös, semmi különös („mindegy, mi vagyok” stb.):	-0,911
Büszkeség, önérzet:	-0,600
Természetes adottság:	-0,555

Azok a kisebbségben élő magyarok tehát, akik magyarságuk meghatározása során önazonosságuk fontos részeként - spontán módon - anyanyelvüket is felsorolták, az átlagnál erősebb készletet éreztek a *kulturális és történelmi hagyományok, a sajátos mentalitás és szokásvilág, valamint a tevőleges, a sajátos értékek áthagyományozását is fontosnak tartó identitástudat* vállalására, illetve a közös kultúrájú nagyobb közösséghez (nemzethez) való tartozás tudatosítására. Miközben *erősen elhatárolódtak a negatív és közömbös identitástípusoktól, nemzeti büszkeségük* (sokak számára talán meglepő módon) mérsékeltebb (erre még visszatérünk), ugyanakkor az önazonosságot nem tekintik magától értetődő - különösebb önreflexió nélküli - *természetes adottságnak*.

Ezeket az összefüggéseket a Magyarországot körülvevő hat ország magyar nemzetiségű polgárainak összesített adatai alapján állapítottuk meg, de - némi hangsúlyeltolódással - országoként külön-külön is konstatáltuk. A kultúra, a hagyomány- és szokásvilág, valamint a cselekvő, feladatként megélt identitásvállalás mindenütt az anyanyelvhez erősen kötődő identitáselemnek bizonyult. A valahová (tágabb közösséghez) tartozás érzése már nem annyira: Kárpátalján inkább csak *a szűkebb körű* (családi, lokális) *közösségvállalás* mutatkozott anyanyelvfüggő elemnek, az ausztriai és a szlovákiai magyarok közösségérzete sem szűkebb, sem tágabb értelemben nem tartozott az anyanyelv szoros vonzáskörébe.

Ami a *taszított* identitáselemeket illeti (amelyektől az anyanyelv praktikusán elhatárolódik), a *negatív* és *közömbös* minden országban listavezető, és a délszláv térséget leszámítva *a természetes adottságként* megélt azonosságtudat is minden magyar ajkú csoportban erősen *taszított* minőségnek látszik (valószínűleg a benne kifejezett vállalás nagyon mérsékelt aktivitási szintje miatt).

Itt vissza kell térnünk a *nemzeti büszkeség és önérzet* érzésével jellemezhető identifikációs típusra, amely az anyanyelv által *taszított* kategóriaként szerepelt. A *taszítás* összesített értéke ($Q = -0,600$) a szlovákiai, kárpátaljai, vajdasági, szlovéniai magyarság körében tovább növekedett (Szlovákiában például $Q = -0,852$), sőt Szlovákiában és Erdélyben a *taszító hatás* átterjedt *a pozitív érzések* másik identifikációs kategóriájára (magyarnak lenni *jó érzés, öröm, boldogság* stb.) is. Ennek az a magyarázata, hogy akik önazonosságukat pozitív érzésként élték meg, azok általában megelégedtek az emocionalitás nyomatékos hangsúlyozásával, és ritkábban említettek meg más motívumot is. Vagyis *az erősen érzelmekre apelláló identitástípusoknak meglehetősen alacsony volt a társulási hajlandóságuk*, illetőleg meglehetősen egysíkúnak és differencialatlannak mutatkoztak. Ugyanez mondható el (fokozottabb ménékben) a

negatív és a közömbös típusról, és bizonyos mértékig arról is, aki *vállalja a* kisebbségi helyzetből adódó *nehézségeket* és *a fennmaradásért vívott harcot*. Ezek az identitáselemek általában csak taszító vagy közömbös kapcsolatokkal rendelkeznek, egy-egy markáns nézet hangsúlyos (esetleg elszánt) képviselővel hajlamosak *önmagukban betölteni* egy-egy válaszadó megfogalmazott azonosságtudatának közel teljes tartományát.

Nem így *a feladatban, felelős cselekvésben* gondolkodó identitástípus, amely ugyancsak meglehetősen markáns és eltökélt álláspontot tesz tanúbizonyságot, de ezt nem olyan emocionálisan és heroikusan teszi, mint az előbbiek, inkább *konstruktív* módon, e típus társulási hajlandósága is nagyobb, s ez - többek között - az anyanyelvhez mint identitáselemhez való vonzódásában is kifejeződik.

Az anyanyelvhez való viszony - mint tapasztaltuk - az identitástudat nyitott, más elemekkel összefonódni kész részei közé tartozik, amely a jelek szerint főként a- negatív és pozitív értelemben egyaránt- szélsőséges vagy éppen túl lagymatag („természetes adottság) elemektől különül el, és *leginkább az identitástudatnak a konstruktív, építő jellegű, a kultúrára, közösségre, az áthagyományozás feladatára koncentrálnak alkotóelemeihez vonzódik.*

Ezeket a következtetéseket kisebbségi helyzetben élő interjúalanyok válaszaiból vontuk le. Az identitástudat szerkezeti vizsgálatát azonban kontrollként - anyaországi mintán is elvégeztük. Az anyanyelv vonzási és taszítási erőtere nagyon hasonlított a határon túli magyarokéhoz (még a Q-értékek nagysága is hasonlatos volt). *Egyetlen* lényeges eltérésre bukkantunk: az identitást *feladatként, felelős cselekvésként* megélő, az értékek *áthagyományozását* vállaló magatartás, amely kisebbségi helyzetben az anyanyelvi kultúra szilárd támaszának bizonyult, az egynyelvű anyaországi körülmények között elvesztette anyanyelvet ápoló, védelmező hatását, miután nem tartozott az anyanyelv vonzáskörébe. (A meglehetősen erős vonzást szolid taszító kapcsolat [$Q = -0,326$] váltotta fel.) Természetesen joggal hiányolhatjuk vagy kevesellhetjük a magyarországi identitástudat anyanyelvőröző attitűdjét, meg kell azonban állapítanunk, hogy ahol a legnagyobb szükség van rá, *a kisebbségi helyzet* többnyelvű (és a kisebbségi nyelvekkel szemben korántsem mindig barátságos) közegében,⁶ ott az azonosságtudatnak ez az önvédelmi funkciója jó határfokkal működik.

Az identitástudat térszerkezete

Ahhoz, hogy szemléletes képet adjunk az identitástudat *tejes szerkezetéről*, a sokdimenziós skálázás MINISSA-eljárását hívtuk segítségül, amely térképszerűen képes bemutatni az identitáselemek egymáshoz viszonyított helyzetét (1. ábra). Attól függően, hogy a válaszadók az egyes elemeket a matematikai valószínűségnél nagyobb vagy kisebb mértékben említették együtt, az egyes elemek közelebb, illetve távolabb kerültek egymáshoz. A vonzási és taszítási kapcsolatok itt nemcsak bilaterálisan, hanem egyszerre minden irányban működnek, ezért indirekt módon a struktúra főbb erővonalairól, rendeződési elveiről is információkat kaphatunk. (Az 1. ábrán minden olyan identitáselem szerepel - rövidített leírásban -, amelyet részletesebben az első táblázat ismertet.) Emlékeztetésül megjegyzem, hogy ezek az elemek a „mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?” megfogalmazású, nyitott kérdésre adott spontán válaszok elemzése során különültek el egymástól.

Ha az első ábra identitásstruktúrájában az egyes dimenziókban megjelenő *rendező szempontokat* keressük, akkor - erős leegyszerűsítéssel és némi bizonytalansággal - a vízszintes tengelyt a „negatív” és a „pozitív” identitás, a függőlegest pedig az emocionalitás és a ráció dimenziójának nevezhetnénk.

Nézzük meg közelebbről az identitáselemek szóródását a *vízszintes tengely* mentén. A negatív tartomány szélén, a centrumtól legtávolabb a rossz érzésként megélt *negatív identitást* találjuk, s kissé föltebb, a centrumtól ugyancsak jó távol a *közömbös* típus helyezkedik el, tehát a koordináta-rendszer bal szélén az elutasított és hártott identitástudat látható. A pozitív tartomány felé haladva (de még az origó előtt) helyezkednek el az identitás elfogadásának tétova esetei: a nemzeti hovatartozást *természetes adottságként*, különösebb töprengést nem igénylő tényként elfogadó vélemény és az „*itt élned, halnod kell*”, amely-poétikus köntösben ugyan-de az „*itt születtem, itt fogok meghalni*” típusú, az előzőhöz hasonlóan ugyancsak meglehetősen reflektálatlan álláspontot fogalmazza meg.

Kép

1. ábra *A nemzeti hovatartozást befolyásoló tényezők térszerkezete hat közép-európai országban élő magyar nemzetiségű felnőtt népesség körében*

A nehézségeket és a fennmaradásért a küzdelmet is *vállaló* vélemény igazi helye a vízszintes tengely pozitív oldalán lenne, valószínű, hogy a benne rejlő (bár vállalt) negatív elemeknek a rossz érzéseiben megmaradó, negatív identitástípussal való távoli rokonsága vonzotta át a negatív oldalra. A pozitív oldalon a legszélső pontot meglehetősen logikusan a „*pozitív (jó) érzés*” kategóriája foglalja el, a többi választípus az identitás *vállalásának* és pozitív hangoltságának változatos gyűjteményét adja.

A *függőleges tengely* negatív előjelű (alsó) része az *emóciók* birodalma: az itt elhelyezkedő véleményeknek általában erős (pozitív vagy negatív) érzelmi töltése van. A tengely mínusz előjelű tartományának végpontját a *büszkeség és önérzet* jelöli ki, míg a pozitív előjelű (fenti) szakasz *racionálisabb, instrumentálisnak* is nevezhető elemekből építkezik. Itt az identitástudat nem annyira (vagy nem elsősorban) az érzelmekhez, hanem bizonyos társadalmi intézményekhez kötődik: közösségekhez, kulturális javakhoz, anyanyelvhez.

Az *anyanyelv, nyelvi összetartozás* mint identitáselem az önazonosságtudat struktúrájának „jobb felső” rekeszében, pontosabban a függőleges és vízszintes tengelyek pozitív előjelű szakaszainak *átlóvonalán* helyezkedik el, viszonylag közel az origóhoz, ami centrális szerepét hangsúlyozza. Közelében ott találjuk azon identitáselemeket, amelyeket már korábban is mint közeli rokonait ismertük meg: a (nyelvi) *közösséget*, a szellemi *kultúra* javait s a *tevékeny, feladatokban* gondolkodó identitástípust. Az anyanyelv az önazonosság-tudat struktúrájának olyan mezejében található, amely az identitás *vállalásának*, valamint (a túl markáns érzelmi attitűd helyett) elsősorban *racionális-konstruktív* megközelítésének lényére egyaránt utal.

A nemzeti hovatartozást befolyásoló tényezők

Megvizsgáltuk a nyelvhasználat, az anyanyelv szerepét az identitás kialakításában az interjúalanyok által különösen fontosnak tartott tényezők körében is. E témával

kapcsolatban nem kérdőíves felmérés készült, hanem 1995-96 telén kiegészítő *mélyinterjúkat* végeztünk.⁷ Az irányított beszélgetések során ugyanis vegyesen szerepeltek mélyebb beszélgetést inspiráló, valamint „szabályos” (kérdőívekben szokásos) kérdések. Ez utóbbiak közül az egyik így hangzott: „véleménye szerint az alábbi tényezők közül melyeknek van az identitás befolyásolásában különösen fontos szerepe?” A kérdés - ellentétben a fentebb tárgyalt identitáskérdéssel - zárt volt, a 15 előre megadott válaszlehetőségből tetszőlegesen számút lehetett megjelölni (2. sz. táblázat)⁸.

A nemzeti identitást befolyásoló tényezők fontossági sorrendje (az említések csökkenő arányában)	Az említők százalékos arány (N=60)
(Anya)nyelv, nyelvi összetartozás	82
Család, szülők, családi nevelés	81
Hagyományok és szokások (mentalitás)	77
Származás (születés, ősök)	77
Szülőföld (szűkebb környezet)	75
Kultúra, művészetek, tudományos ismeretek (népművészet, olvasáskultúra stb.)	72
Iskolai tanulmányok, nevelés	58
Vérségi kötelék (rokonok)	50
A valahová tartozás igénye	43
Sorsközösség	42
Erkölcsei értékek (helytállás, kiállás stb.)	37
Közös élményvilág	30
Érzelmi hangoltság	28
Vallásosság, felekezeti hovatartozás	27
(Nemzeti) történelem, történelmi tudat*	25
Állampolgári, állami keretek	13
Barátok*	13

* A megjelölt két kategória nem szerepelt az előre megadott válaszok között, így nem is indult azonos eséllyel a többiek versenyében. Ezek a válaszok az „egyéb” kategóriában spontán módon kerültek megfogalmazásra.

Az anyanyelv és a család bizonyult a nemzeti hovatartozás és identitásvállalás meghatározó tényezőjének. A hagyományok, a szülőföld, a szellemi kultúra ugyancsak kiemelt szerepet kapott a nem reprezentatív vélemények sorában. Az eddig említettek-a középmezőnyben szereplő *iskolával* együtt - közös jellemzője, hogy mind értékhorozók ugyan, de általában meglehetősen konkrét keretekkel rendelkeznek. Ismét igazolódott a magyar identitástudat inkább kulturális, mint etnikai természete: *a származás a* negyedik, *a vérségi összetartozás* csak a nyolcadik helyre került. A lista második felében kevésbé körvonalazott, nehezebben megragadható tényezők szerepelnek (*sorsközösség, közös élményvilág* stb.). Az *állampolgárságot* kisebbségi körülmények között feltűnően kevesen tekintették identitásukat meghatározó tényezőnek. A *nyelvet* viszont - nyomatékossítsuk! - a *legtöbben*. Hangsúlyoznunk kell: közép-európai kisebbségi körülmények között tapasztaltuk mindezt; és akik ismerik a helyzetet, azok számára ez nem különösebben meglepő.

Kétségtelenül igaz, hogy a kisebbség iskola céljai (a többségi iskolához képest) hangsúlyozottabban *nyelvi célok* (Lanstyák 1996:11.), de a jelek szerint ez a megállapítás magára a kisebbségi *társadalomra* is érvényes. A nyelv, a hétköznapi érintkezés eszköze, az információk és a kultúra hordozója - kisebbségi helyzetben - *identitást jelző szimbólummá válhat*. Mert szlovákiai, romániai, szerbiai stb. magyarnak ugyanolyan

joga, hogy megőrizhesse és használhassa a maga értékeit, mint amennyire joga volt ehhez a XV. századi luxembourgi polgárnak. Az állami keretek, az állampolgárság súlya az identifikációs folyamatban az állampolgári (beleértve: kisebbségi) jogok szélesedésével, a demokrácia *valós* kiteljesedésével nyilván Közép-Európában is növekedni fog. És lehet, hogy akkor csökken majd a nyelv ilyen mértékű szimbolikus töltése, még ha identitást hordozó jellege minden bizonnyal meg marad is.

Az identitást meghatározó tényezők erőtere

Az egyes identitást befolyásoló tényezők előfordulási arányában az interjúalanyok alacsony száma miatt lehetnek bizonytalanságaink, de egymás közötti vonzási és tasztítási kapcsolataik s az ezekből összeálló szerkezeti kép (2. ábra) már megbízhatóbbnak ígérkezik.⁹ A struktúra, amellyel most megismerkedtünk, az identitástudat kialakításában fontosabb szerepet játszó tényezők egymáshoz való viszonyát mutatja be (ráadásul ezek a tényezők egy zárt kérdés előre megadott szempontjai voltak); az első ábra segítségével magának az identitástudatnak a belső szerkezetét, illetve a válaszadó által spontán módon megnevezett „építőkövek” egymásra épülését tanulmányozhattuk. Tehát a két ábra több tekintetben másra és máshogy vállalkozott, de mind a kettő a kisebbségben élő magyarok válaszai alapján készült. (A 2. ábra kategóriáit részletesebb leírásban a 2. táblázat tartalmazza.¹⁰)

Kép

2. ábra *Az identitástudat alkotóelemeinek térszerkezete a határon túli - hat közép-európai országban élő - magyar nemzetiségű felnőtt népesség körében, 1991-1995. Háromdimenziós e járás*

Eddig az eltéréseket hangsúlyoztuk, most mégis egy hasonlóságra kell felhívnia figyelmet: az *anyanyelv* mindkét ábrán (különösen a 2. számún) közel helyezkedik el az origóhoz, vagyis kapcsolatai más elemekkel *centrális* helyzetet teremtenek a számára. A 2. ábra *vízszintes tengelye* (a negatív oldal) egyrészt az identitástudat *etnikai* meghatározóit gyűjti össze a tengely szélén (*származás, vérségi kötelék*), valamint a hozzájuk viszonylag közel álló tradicionális értékeket, mint *család, vallás, hagyomány*. (Egyelőre vonatkoztassunk el a függőleges irányú „kilengésektől”.) A vízszintes tengely pozitív oldala képlékenyebb: a tengely közelében (középtájt) a *közös élményvilág* és a *kultúra* helyezkedik el, az origóhoz viszonyított legtávolabbi pontját (erős függőleges elmozdulással) a *szülőföld* jelöli ki. (Szóval nincs olyan markáns és egyértelmű végpont, mint a másik oldalon a *származás*.) Ez a tengelyszakasz talán a *szellemi kultúra* értékeivel jellemezhető leginkább, beleértve a közös élmény- és érzélemvilág értékeit is. (A *szülőföld* említésének értelmezésére majd csak a függőleges tengely viszonylatában tudunk hipotetikus megállapításokat tenni.)

A *függőleges tengely* negatív szakaszát az *állampolgárság* nyomatékos pozíciója jellemzi, amelyre a „fenti oldalon a *sorsközösség* antipólusa válaszol. Ez jól értelmezhető dichotómia: az egyik (tegyük hozzá: elenyésző kisebbséget jelentő) oldal nemzeti hovatartozását, identitását hajlamos állampolgárságához, az állami keretekhez és normákhoz kötni; a másik (sokkal népesebb) oldal bizonytalanabb, okirattal kevésbé

alátámasztható kapaszkodó után néz, és a kisebbségi sorban osztozó közösség kohéziós energiáiban leli azt föl. Ehhez az ábra szerint még szükség van bizonyos - *érzelmi* szinten is megfogalmazódó - elkötelezettségre és a *valahová tartozás* igényére, valamint a szűkebb *szülőföldre* való kötődésre. No és természetesen az *anyanyelv vállalására*, amely szintén a tengely fenti, pozitív szakasza mellett helyezkedik el, de annyira közel az origóhoz, hogy mindegyik rekeszbe sugároz vonzási energiákat. Szűkebb (egyúttal többnyire erősen vonzott) környezetét a *közös élményvilág*, az *erkölcsi értékek*, a *szülőföld*, a *kultúra* és a *valahová tartozás* igénye, az *érzelem* és az *iskola* alkotja, de vonzása távolabbra is hat: a *vallás*, a *hagyomány* és a *család* pozíciójáig. (Vagyis akik a nemzeti hovatartozás szempontjából a nyelv szerepét nagyon fontosnak ítélték, azok általában az imént felsorolt tényezőket ugyancsak hangsúlyozzák.) Az anyanyelv gazdag kapcsolatrendszerében csak egy kifejezetten taszító jellegű akad: a *származás*.¹¹ (A származás - struktúráján belüli szélső helyzetéből adódóan is-lényegesen több negatív kapcsolattal rendelkezik, többek között a szellemi *kultúra* és a *közös élményvilág* vonatkozásában is.)

Tehát a közép-európai kisebbségi magyarok véleménye szerint abban, hogy az ember milyen nemzethez, néphez tartozónak érzi magát, az anyanyelv kiemelten fontos és centrális szerepet játszik, vagyis vonzáskörébe gyűjti a többi (különösen a nagyobb határfokú) meghatározó tényező jelentős többségét. A vizsgált csoport jól érzékelhető véleménye szerint nemcsak a nemzet él nyelvében, hanem a nemzet részét képező nemzeti kisebbség is. Ez a ragaszkodás az anyanyelvhez azonban korántsem jelenti a kétnyelvűség „Felmondását” (saját vizsgálatunk is minden régióban a kisebbség intenzív államnyelvhasználatát regisztrálta [Gereben 1996/a: 93-94.]), hanem csak a saját érték óvásának, védelmezésének „luxembourgi” gesztusát - vagyis épp a kétnyelvűség *fenntartásának* a szándékát.

JEGYZETEK

- 1 A fenti tanulmány a *Nyelvi érintkezések a Kárpát-medencében a honfoglalástól napjainkig, különös tekintettel a „magyar páru” kétnyelvűségre* címmel, 1996. nov. 4-5-én Pozsonyban, a Magyar Köztársaság Kulturális Intézetében rendezett konferencián elhangzott előadás írott változata. Az előadás alapját képező kutatást az *Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások* (OKTK) IX. főiránya; valamint a Nemzeti Kulturális Alap Könyvtári Kollégiuma támogatta.
- 2 Mivel e kérdésre - ha érintőlegesen is - más vizsgálat másféle válasza is született (Csepeli-Örkény 1996), mód nyílik az eredmények összevetésére.
- 3 Ugyanennek a felmérésnek az iskolai, illetve a hétköznapi nyelvválasztási-nyelvhasználati szokásokat érintő eredményeiről egy korábbi előadásban számoltam be (Gereben 1996/a). Ugyanott, valamint más helyütt (Gereben 1995) részletesen ismertettem a vizsgálat paramétereit is. Itt annyit említenék meg, hogy a kérdőíves felméréssorozat 1991 és 1995 között hét ország mintegy 120 települését érintette, összesen 2414 18 éven felüli, magyar nemzetiségű személyt. A felmérésbe a következő országokat (régiókat) vontuk be: (Dél-)Szlovákia, Ukrajna (Kárpátalja), Románia (Erdély), Kis Jugoszlávia (Vajdaság), Szlovénia (Muravidék), Ausztria (Bécsben, Linzben és Welsben élő emigráns magyarok; az utóbbi két helyszín vonatkozásában - szíves engedelmével - *Zelliger Erzsébet* felmérési adatait használtam). Kontrollként a felmérést Magyarországon is elvégeztük. A felmérések mintái a magyar nemzetiség részaránya tekintetében (a szórványhelyzettől a tömbmagyar szituációig) közel álltak a reprezentativitáshoz.

Regio . Kisebbség, politika, társadalom 1998. 9. évf. 2.sz.

- 4 Az etnikum szó mai társadalomtudományi használatának anomáliáiról: Szabó 1996.
- 5 A + 1 az abszolút egybeesést, a -1 az abszolút kizárást, a 0 pedig a teljesen közömbös kapcsolatot jelenti.
- 6 Péntek János nagyon fontos tényre hívja fel a figyelmünket: a kisebbségi kétnyelvűség Közép-Európában általában nem természetes, kölcsönös jelenség, hanem „egyoldalú, függő, aszimmetrikus kénszerkétnyelvűség”. (Péntek 1996: 36.)
- 7 Hatvan mélyinterjú készült azokban az országokban, ahol az anyaországot leszámítva - kérdőíves felmérést is végeztünk: Szlovákiában (S településen) 13; Kárpátalján (5 településen) 9; Erdélyben (7 településen) 20; Vajdaságban (6 településen) 10; Szlovéniában (2 településen) 3; Ausztriában (Bécsben) 5 interjú.
- 8 Arra törekedtünk, hogy az interjúalanyok minél változatosabb foglalkozásúak, lakhelyűek stb. legyenek, és hogy ne kapjunk túl idealizált képet, ezért az identitástudat ápolása, megtartása szempontjából „hátrányos helyzetűek” (szórványvidéken, illetve vegyes házasságban élők stb.) közül is többeket megkérdeztünk Mindezek ellenére 60 interjútól természetesen nem várhatunk reprezentatív eredményeket, csak tájékoztató jellegű, a főbb típusokról tudósító adatokat.
- 9 Ezt az is bizonyítja, hogy a 60 interjúalanyunk a korábban tárgyalt kérdést is feltettük („mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?”), és a válaszuk tartalomelemzését éppúgy elvégeztük, mint az 1950 határon túli (kérdőíves) kérdezettnél: a 60 és az 1950 interjúalany válasza alapján elkészített vonzási és taszítási szerkezetek-főbb vonásaikban - nagyon hasonlítottak egymásra.
- 10 A „barátok” és a „történelem” a többitől eltérő léptéke miatt csak a 2. táblázatban szerepel, a 2. ábrán nem.
- 11 Ez a tény viszont megkérdőjelezi azt a feltevést (Csepeli-Örkény 1996:274.), mely szerint a származás és az anyanyelv - így együtt - lenne az úgynevezett Gemeinschaft-típusú nemzeti identitás két tartópillére. Kételyeink csak fokozódnak ha visszaidézzük az első ábra képét, amely az identitásstruktúrának nem az érzelmet preferáló, hanem a csoporttudatot erősítő *racionális-instrumentális-konstruktív* mezejében jelölte ki az anyanyelv helyét.

IRODALOM

- Csepeli György-Örkény Antal 1996: A magyar nacionalizmus változó arca. In: *Társadalmi riport 1996*. Szerk: Andorka Rudolf, Kolosi Tamás, Vukovich György. Budapest, TÁRKI 272-295.
- Gereben Ferenc 1995: Nemzeti és vallási identitás kisebbségi és többségi helyzetben. *Protestáns Szemle* 3. 197-218.
- Gereben Ferenc 1996/a: Nyelvhasználati szokások kisebbségi helyzetben. In: *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*. Szerk.: Cserniczkó István és Várad Tamás. A 8. Élőnyelvi Konferencia előadásai. Budapest, Tinta Kiadó 91-97.
- Gereben Ferenc 1996/b: Az olvasáskultúra és az identitástudat kapcsolata. *Új Pedagógiai Szemle* 3. 82-91.
- Lanstyák István 1996: Anyanyelvi nevelés határon innen és túl. In: *Kisebbségi magyariskolai nyelvhasználat*. I. m. 11-15.
- Péntek János 1996: Szociolingvisztikai dilemmák. *Korunk* 9. 36-42.
- Szabó A Ferenc 1996: Angolnák a Balatonban. Az etnikum fogalom használatának ellentmondásai. *Hitel* 5. 78-84.

FERENC GEREKEN

Mother Tongue in the Structure of Identity

Empirical sociology has provided help in the examination of the role of the mother tongue in developing a sense of identity in minority groups that live in bilingual environment.

A questionnaire-based survey has been carried out on 2500 adult native speakers of Hungarian in seven Central European countries including Hungary. The results of the survey show that the role that people's attitude towards their mother tongue plays in forming their sense of identity is much more important in minority situation than where the speakers are in majority (e.g. in Hungary).

By applying statistical methods, it can be concluded that those interviewees who mention their mother tongue among the most important elements of their identity also mention, in an extent above average, about *cultural and historic traditions*, about *a characteristic mentality* and characteristic habits, about their acceptance of an identity that emphasizes the importance of *passing down* certain characteristic values, and about the significance of consciously developing a sense of belonging to a larger community with the same cultural background, which is the nation. At the same time, they firmly reject the *negative* and *indifferent* identity types and, though less firmly, the excessively emotional type of identity as well. If, with the so-called Minissa method, we project the structure of identity into three dimensions, the mother tongue will get transformed into such a field of the structure of conscious self identity which expresses both the *acceptance* of identity and a *rational* and *constructive* type of approach to it.

FARKAS GYÖRGY

Nyelvhatárváltozások és etnikai tömbök a Lévai járásban

Változatlanul érvényes az a csaknem unalomig hangoztatott tétel, hogy a nemzeti kisebbségek országok közötti közvetítő szerepük révén a nemzetközi kapcsolatok jellegét, esetleg egyes régiók stabilitását is jelentősen befolyásolhatják. Nyilvánvaló, hogy a nemzeti kisebbségként létező közösségek a tőlük elvárt szerepnek csak abban az esetben képesek megfelelni, ha a helyi társadalom belső életét nem terhelik súlyos problémák. Csak „egészségesen” fejlődő, kiegyensúlyozott társadalmi szerkezetű, gazdaságilag virágzó közösségek járulhatnak hozzá a határokon átnyúló együttműködés elmélyítéséhez. Ebben az összefüggésben nyilvánvaló jelentőséggel bír azoknak a kisebbségeknek az állapota, fejlődése, amelyeknek ilyen elvárásokkal kell szembenézniük. Sokféle tényező vizsgálata deríthet erre fényt. Mi egy objektív mutatón, az anyanyelvhasználat számszerűen kimutatható változásain keresztül próbálunk kitapintani bizonyos folyamatokat.

A nyelvhasználat mögött a csoportazonosság, a közös kulturális hagyomány áll, a nyelvhasználat változása viszont az asszimilációs jelenségekhez vezet el a kutatót. Más szóval a jelen kutatás tárgya ezen összefüggések tudatában éppen annak vizsgálata, hogy az asszimilációs folyamatok hogyan módosítják az egyes etnikai csoportok arányát, területi elhelyezkedését egy adott régióban. Ez a technikainak tűnő megközelítés azonban számos elvi-elméleti, esetenként csoportlélektani kérdést vet fel, amelyekre szeretnék röviden utalni.

Lévén szó kutatásomban hányatott történelmű, „vegyes lakosságú”, határ menti régióról, az asszimiláció gyakran volt az itt élő nemzetiségek, valamint a helyi kisebbségek és az államhatalom közti feszültségek (egyik) forrása. Jászi Oszkár egy - időben talán távolinak tűnő, ám máig aktuális megállapítását¹ szem előtt tartva úgy vélem, hogy a már szerinte is kiemelt jelentőséggel bíró nemzetiségi kérdés napjainkban lojalítások konfliktusaként jelenik meg a társadalmi élet jelenségei között, különböző kulturális, politikai identitástudatok szembenállásában gyökerezik, és az asszimiláció problémája körül bontakozik ki.

Véleményem szerint egyéni életünknek és közösségi kultúránknak egyaránt szerves része a társadalmi környezethez való hasonulás. Cselekedeteinkben, ítéleteinkben, választásainkban és döntéseinkben jól-rosszul elrejtve ugyan, de mindig ott bujkál valami tőlünk független, külső dologhoz, eszményhez, személyhez igazodás többé-kevésbé tudatosult indítéka. „Nemzetállami” vonzattal, a feltétlen hűség és odaadás kinyilvánításának követelményével együtt viszont ez a jelenség már nem ilyen természetes, belső és következésképpen külső konfliktusok forrása lehet. Asszimilálódni annyi, mint hasonulni, külső kényszer esetében pedig annyi, mint *(túl)élni*; a nemzetiségileg vegyes területek lakói számára az efféle, keserves tapasztalatokból leszűrt sommázatok hangsúlyozottan érvényesek lehetnek.

Százévnapi változás

Kutatásaim során a Lévai járás nemzetiségi megoszlásának változási tendenciáival foglalkozom. Feladatom - egyelőre a Lévai járás keretein belül - a dél-szlovákiai,

etnikailag vegyes népességű térségek kialakulásának vizsgálata. Elsősorban e területek magyar etnikumú közösségeinek jelenlegi helyzetét és a sorsuk jövőbeni alakulását leginkább meghatározó tényezőket szeretném föltárni. Írásom elején az 1880-as és az 1991-es népszámlálás adatait összevetve próbálom érzékeltetni százévnyi változás lényegét. Ez a megközelítés alkalmas módszernek tűnik épp csak megalapozódó kutatásaim ismertetésére. Az elemzés eredményei alkalmat adtak arra is, hogy megformáljam - mintegy a kutatás elméleti alapvetése-képpen - a vizsgálataim tárgyára vonatkozó hipotéziseimet. Végezetül a kirajzolódó feltevéseket szeretném néhány újabb kutatási eredmény fényében vizsgálat alá venni. A több lábon álló, etnikai földrajzi szintézissel lezárandó kutatás

kép

eredményei révén, reményeim szerint, lehetővé válik majd a vegyes és az etnikailag (különböző arányban) tiszta kistérségek elkülönítése, ismertetése, fejlődési tendenciáik előrejelzése.

Az Alsó-Garam mente vidéke, a részletesebb vizsgálódás számára kiszemelt térség már a honfoglalás kora óta a magyar és az ószláv-szlovák etnikumok közti határvonal(ak) változásainak színtere. A Lévai járást abban a formájában, ahogy jelenleg is létezik, az 1960-as csehszlovákiai közigazgatási reform során hozták létre.² Az egykori Bars, Hont és Esztergom megyéhez,³ majd később a Lévai, Zselízi, Verebélyi és Ipolysági járáshoz tartozó 83 község, köztük három városi jogállású település alkotja⁴. A járás területe 1551 négyzetkilométer.

Népessége az 1991. évi népszámlálás adatai szerint 120 703 fő volt. A népesség nemzetiségi megoszlása százalékban: szlovák 66,03; magyar 32,2; egyéb 1,78 (*Sčítanie...* 1992). A járás központja Léva városa (1991-ben 33 991 lakos, 15,2 százalékka [5165 fő] magyar nemzetiségű). A járás népességének egészére rendkívül kedvezőtlen demográfiai mutatók jellemzőek (korösszetétel, várható életkor, népességnövekedés, migrációs mérleg stb.), melyek infrastrukturális elmaradottsággal és kedvezőtlen közlekedésföldrajzi helyzettel párosulva egy évtizedek óta fejlődési zavarokkal küszködő, periferiális helyzetbe sodródó, egyre inkább gazdasági-társadalmi válsággóccá váló térség képét vetítik elénk (Gyurgyík 1994; *Sčítanie...* 1992; Bašovský et al. 1971). A járáson belül sajnos hatványozottan érvényesülnek mindezek a hátrányok a magyar népesség által lakott déli, délkeleti településeken.

Népszámlálási és „településkategóriák”. A statisztikai adatok elemzése során három népszámlálási kategória vizsgálatára szorítkoztam. A magyar és a szlovák anyanyelvű-nemzetiségű⁵ népesség kategóriája mellett valamennyi más anyanyelvűként-nemzetiségüként számon tartott személyt az egyéb kategóriában tüntettem fel.⁶ A településeket a nemzetiségi megoszlás adatai és egy adott etnikum alapján három csoportba soroltam. a) A község népességén belül egy etnikum tagjai dominánsak; számbeli túlsúlyuk, arányuk következtében döntő módon meghatározzák az adott közösség(ek) életét (itt újból hangsúlyozni kell az etnikumok „nyelvi környezet” jellegét). b) A községet több különböző etnikum lakja, de közülük egy sincs domináns helyzetben; a község e szempontból tehát vegyes; több különböző, egymás mellett élő-egymást átszövő nyelvi közösség is kimutatható. c) A községben az adott etnikum tagjai csak elenyésző számban és arányban vagy egyáltalán nincsenek jelen; elkülönülő

közösséget nem alkotnak; befolyásuk az adott községben kialakult nyelvi környezet alakulására nincs vagy jelentéktelen.

Az 1. számú táblázatban e csoportosítás eredményeit foglalom össze. „A” jelzésűek azok a községek, melyekben a magyar „B” jelzésűek, amelyekben a szlovák anyanyelvű-nemzetiségű népesség száma és aránya az a) csoportra jellemző helyzetet - azaz egyértelmű, bár különböző mértékű túlsúlyt - teremt. A „V” jelzésű településtípus a b) csoporthoz sorolható, vagyis a vegyes lakosságú községek alkotják.⁷

A szónak nem pusztán számtani, hanem átvitt értelmében is „többségi” helyzetben lévőnek tekintem legalább 65 százalék feletti részarány esetében az adott községben számbeli fölényben levő etnikumot. Eszerint 65 százaléknyi részarány alatt a szlovák-magyar számbéli többségű falu is vegyesnek minősül.

1. számú táblázat A községkategóriák

A község népességén belül számbeli többségben lévő etnikum aránya	Magyar	Szlovák
Százalékban	anyanyelvű-nemzetiségű népesség számbeli többségével bíró község jelzése	
90-	Ao	Bo
80-90	Aa	Bb
65-80	Aba	Bab
60-65	Va	Vb
55-60	Voa	Vob
45-55	Vo	

A Hoover-index „megoszlási viszonyszámokon alapuló, területi egyenlőtlenségi mutató” (Sikos szerk., 1984. 70.). A mutató többek között „természeti, gazdasági, társadalmi jelenségek területi differenciáltságának mérésére, a különböző társadalmi csoportok területi szegregációjának feltárására” is alkalmas. (I. m. 65-66.)

$$H = \frac{\sum |a_i - b_i|}{2}$$

$$0 \leq H \leq 100; \sum a_i = 100 \text{ és } \sum b_i = 100$$

a_i = a község magyar anyanyelvű-nemzetiségű lakosságának százalékos aránya a járás számba vett összes községének (81) magyar anyanyelvű-nemzetiségű lakosságából

b_i = a község szlovák anyanyelvű-nemzetiségű lakosságának százalékos aránya a járás összes számba vett (81) községének szlovák anyanyelvű-nemzetiségű lakosságából

A mutató maximális értéke (100) azt az állapotot jelzi, amikor két vizsgált és összehasonlított jelenség az adott térségen belül teljesen eltérő területegységekben koncentrálnak, vagyis térbeli elkülönülésük teljes. Ez a két összevetett etnikum éles, szigorú határokkal jellemezhető szegregációjával lenne egyenlő, ami másrészt azt is jelenti, hogy a vizsgált etnikumok térszerkezeti két elkülönülő tömbbe tömörültek; az úgynevezett „szórványhelyzetű közösségek részaránya és számbeli súlya mindkét részről elenyésző.

A Hoover-index (hosszabb távú alakulásának elemzése) az asszimiláció statisztikai vetületének egyik lehetséges, regionális szintű (térbeli) indikátoraként szolgálhat. Ebben

az esetben tehát az etnikai tömbösödés folyamatának egyes fázisait, illetve a szórványhelyzet állapotát megközelítőleg meghatározó jelzőszámként is értelmezhetjük.

1880-1980 között eltűnt a jellegzetesen kirajzolódó nyelvhatár, helyette egy kiterjedt sávon belül a járás két meghatározó nemzetiségének nyelve az egymás mellett élő, egymást átszövő közösségek mindennapi érintkezésének színterén keveredve jelent meg, sajátosan vegyes jellegűvé alakítva az itteni települések és az azokat benépesítő etnikumok arculatát. A száz év legfontosabb változásának - többek között - a(z) etnikai-nemzetiségi tömbök fellazulását, a területileg és népességszámban egyaránt jelentős, „vegyesen lakott” községek alkotta övezet kialakulását kell tartanunk. Szembetűnő vesztese ennek a folyamatnak a járás magyar nemzetiségű (anyanyelvű) lakossága.

Feltevésém szerint a történelmi időben egymástól jól megkülönböztethetően két, gyökeresen eltérő jellegű időszak váltakozik. A föltételezett szakaszok szorosan kapcsolódnak a helyi közösségeket körülölelő tágabb társadalmi struktúrában lezajló változásokhoz.⁸ *a)* Mobilitás, keveredés: a szoros kapcsolat legmarkánsabb megnyilvánulásai a háborús viszonyok idején, illetve azok nyomán („hatalmi vákuumban”) lezajló viharos változások; a nagy népességmozgások és a helyi közösségek életébe való erős (és erőszakos) külső beavatkozások. De egy-egy hosszan tartó békeidőszak során is felszínre bukkanhatnak hasonló állapotokat gerjesztve kisebb etnikai színezetű-konfliktusok. *b)* Homogenizáció, tömbösödés: a népességfejlődési folyamatok ezen időszak során erős külső hatásoknak nincsenek kitéve. Kialakulnak és fokozatosan megszilárdulnak a helyi közösségek. Létrejön sajátos belső hierarchikus tagozódásuk, melynek mentén nincsenek jelentősebb mozgások. Ez az asszimilációs folyamatok térnyerésének („valódi) ideje.

Párhuzam a török korszak és az 1945 utáni változások között

A felszabadító hadjáratok és az azt megelőző háborús cselekmények során elnéptelenedett, elhagyott, gazdaságilag leromlott területek újjáélesztése céljából 1668 után nagyarányú betelepítések zajlottak le a térségben. Feltehetően a korabeli Nyitra megyéből érkeztek nagyobb számban szlovák (tót) nyelvű telepeselek, de ugyanígy magyar, illetve német nyelvű népesség is jött ide máshonnan. Noha statisztikai adatok ebből az időből még nem állnak rendelkezésre, mégis okkal feltételezhető, hogy az egyes (főleg a korábbi nyelvhatár menti) községek népessége etnikai szempontból ekkortájt jobbra vegyes jellegű volt. A XVIII. század elején tehát csaknem az egész vizsgált térség vegyes jellegű. (Többek közt Acsády korszakos jelentőségű munkájából is ezt a következtetést kell levonnunk.) Az első hivatalos népszámlálások idejére ez a vegyes jelleg szinte tökéletesen eltűnt, mégpedig a tágabb állami kereteken belül „többségiként” szereplő magyar etnikum javára. Igaz ugyan, hogy a nyelvhatár immár visszafordíthatatlan folyamatok eredményeképpen délre tolódott és ott rögzült, a határ „magyar oldalán” azonban a magyarság megőrizte és megerősítette korábbi pozícióit.

A török korban lepusztult térség XVII. századi „benépesítését” követően a következő „földindulásszerű népességmozgás a második világháború nyomán zajlott le.⁹ 1945-49 között kialakult a térség nemzetiségi megoszlásának napjainkra is jellemző területi struktúrája. Az ekkor létrejött vegyes lakosságú községek sávja az azóta eltelt négy évtized alatt némileg átalakult. A változások csaknem mindenütt a szlovák etnikum „javára” alakították át a nemzetiségi viszonyokat.

Kiinduló feltételezésem lényege, hogy a XVII. század vége és 1880 közti nagy átalakuláshoz hasonlóan, hosszabb-rövidebb időtávon belül ilyen átrendeződés napjainkban is „folyamatban van”. Ennek eredményeképpen pedig a most még vegyes jellegű sáv, vélhetően a helyi „többségi nemzethez tartozó etnikumok javára, ismét felszívódik majd. Így újra szilárd alakot öltenek az etnikai tömbök, és kiélesednek a - most még elmosódott nyelvhatárok; természetesen a kiindulópontnak tekintett 1880-as évekből újra csak több kilométerrel délebbre.

A kibontakozó kép

A népszámlálások. Ebben a tanulmányban az 1880-as és 1980-as népszámlálás eredményeinek bemutatása mellett az idáig feldolgozott 1890.,¹⁰ 1900.,¹¹ 1910.,¹² és 1991.¹³ évi népszámlálás adataival foglalkozom.¹⁴ A népszámlálásokat érintő problémák egy részét a (4. számú) lábjegyzetben vázoltam. Felvetődik azonban az adatok hitelességének kérdése is. A szlovák tudományos élet képviselői különösen az 1910-es adatokkal nem tudnak „megbékélni, lévén hogy nagy többségük a korabeli, központilag irányított „magyarosító” politika helyi aktivistái működésének produktumait látja bennük. A hivatalos adatok elvetésével azonban nagyon veszélyes területre sodródna a vita, mert feladnánk mindenféle ésszerű érvelés alapjait. Kétségbevonhatatlan tény viszont, hogy a kételkedés ezúttal jogos.

Mindenesetre a - vélt vagy valós - elvárásokhoz igazodás kényszere utólag már nehezen hámozható ki az adatokból. Azért az olyan fontos körülményeket, mint például az 1991-es fölmérések idején a magyar nemzetiségű értelmiségiek részéről a népszámlálás „pozitív eredményei iránt táplált várakozást, a „felfokozott szlovákiai magyar közhangulat hatását az eseményekre, föltétlenül meg kell említenünk mint a népszámlálás eredményeit befolyásoló fontos tényezőket (Gyurgyík, 1994). Ezek nyilvánvalóan az 1989-es fordulat nyomán kialakult oldottabb légkör következményei.

2. számú táblázat *A vizsgált mutató (Hoover-index) értékei*

1880	1890	1900	1910	1980	1991
77,36	79,29	79,64	81,85	59,13	58,97

Megállapítható, hogy 1880 és 1910 között a Hoover-mutató alakulása megfelel a feltevésnek. A közbeeső népszámlálások eredményeinek elemzése azt mutatja, hogy a járás nemzetiségi megoszlásának Hoover-indexe az első világháborúig terjedő időszak során fokozatosan növekszik. A jelzett időszak elején 1,93 pontnyit nő; aztán 0,35 pontos növekedéssel lényegében stagnál; majd megint 2,21 ponttal megugrik, a maximumhoz közelítve. E növekvő mutató a tömbök megszilárdulására és belső egyneműsödésére utal. A községenkénti adatsorok alakulásának vizsgálata nyomán viszont feltáruznak más fontos körülmények is.

A szlovák (és egyéb) anyanyelvűek száma a járásban összességében csökkent. Szembetűnő azonban, hogy nemcsak a magyar tömbön belül jellemző ez idő tájt a kisebbségi - ez esetben a szórványban élő szlovák etnikumok fogyatkozása (ahol mindenesetre ez a felvázolt hipotézisnek egyébként megfelelne), hanem magán a szlovák tömbön belül is. Ott a legtöbb községben a magyar anyanyelvűek aránya 1880-1910 között nem kis mértékben növekszik. Ezért a korabeli szlovák tömb inkább lazul, hiszen

ezen időszak folyamán bizonyos szlovák többségű községek magyar szórványok feltűnése következtében - a egyes kategóriák felé csúsznak.

1910-re az adatok szerint eltűnnek a tisztán szlovák anyanyelvű lakosságot kimutató községek, mindenütt regisztrálnak legalább néhány főnyi magyar anyanyelvű csoportot. E változás hátterében szlovák kutatók szerint (Sveton 1942; újabban Zudel 1993 és 1994) egyértelműen a magyarosítás központilag erőltetett politikája s feltevésük szerint különösen a statisztikai adatok „kozmetikázása” áll. Nem vitatva ezt a - sajnos részben megalapozott-álláspontot, mindenképpen megemlítendő, hogy a (statisztikai dimenziót leszámítva) nehezen megfogható és a későbbi fejlemények ismeretében gyaníthatóan csupán felszínes „magyarosodás” nem kizárólagosan a szlovák etnikum „kárára” történt. Számtalanszor rámutattak már arra a népszámlálási adatokból is kikövetkeztethető tényre, hogy különösen a német anyanyelvűek, illetve a német anyanyelvű zsidóság hajlottak leginkább az asszimilációra. Az általam egyéb kategóriába sorolt nemzetiségek szembetűnő fogyása 1880-1910 között erre a jelenségre utal.

A szlovák etnikum negatív népességfejlődési egyenlege ebben az időszakban nyilvánvaló tény. Mögötte viszont a magyarosítás sajnos elterjedt gyakorlata mellett a korabeli szlovák többségű falvak rosszabb szociális viszonyait, életkörülményeit, továbbá hátrányos természetföldrajzi adottságait, lecsökkent népességeltartó képességét; egyszóval perifériára szorultságát s ebből törvényszerűen következő vándorlási veszteségét is látni kell.

A nemzetiségi viszonyok alakulásában a második világháborút követő, úgynevezett lakosságcsere révén - tehát külső beavatkozás eredményeképpen-bekövetkezett jól érzékelhető törés utáni időszakból egyelőre csupán két népszámlálás elemzésének eredményei állnak rendelkezésre. Az 1910-es és az 1980-as Hoover-index értékét összevetve a mutató 22,72 pontnyi zuhanása mögött a hipotézisben már jelzett földindulásszerű népességmozgás és az annak nyomán létrejött etnikailag vegyes községek sávja áll.¹⁵ A múlt századi, század eleji állapotokkal szemben napjainkban már egyik tömbön belül sem a tiszta, 90 százalék fölötti helyi többséget kimutató községek dominálnak.

1980 és 1991 között a Lévai járás magyarsága tovább fogyott (38 53938161 fő), mint ahogy csökkent a járás össznépessége is (119 619 → 118 525 fő). A szlovák nemzetiségű lakosság száma viszont a tíz év alatt tovább nőtt (75 141 → 78 260 fő). Az 1991. évi Hoover-index értékét összevetve az 1980. évi mutató értékével 0,16 pontos csökkenést találunk. A feltevések szerint itt legalábbis szerény növekedésre számíthatnánk, a jóindulattal is csupán stagnálásként felfogható állapot helyett. Ugyanakkor községenként elemezve a fejleményeket, kitűnik, hogy a jelzett időszakban a járás össznépességén belül valóban a tömbökben élő népesség részaránya növekedett, miközben a vegyes térséghez tartozó községek lakosságának részaránya 32,5 százalékról 20,86 százalékra csökkent (magyar tömb: 15,13-ről → 21,24 százalékra; szlovák tömb: 52,37-ről → 57,9 százalékra). Az árnyaltabb közelítés kimutatja, hogy például a magyar tömbön belül nem a tisztán magyar többségű községek lélekszáma növekedett a legnagyobb mértékben, hanem azoké, amelyekben a (magyar) többség részaránya 65-80 százalék között mozog, azaz a vegyes kategóriákból idekerült községek egyúttal jelentős számú helyi szlovák kisebbséget vittek be a (magyar) tömbbe. Emellett a vegyes községekben alig csökkent a népesség száma, a magyar nemzetiségűeké pedig éppenséggel nőtt. Tovább növekedett a szórványban, azaz a szlovák tömbhöz tartozó

községekben élő magyar nemzetiségűek száma is. (De ugyanígy megnövekedett a szlovák nemzetiségű szórványoké is.) Ez kisebb részt annak tudható be, hogy az 1991-es népszámlálás idején az enyhült légkör hatására egyesek újra magyar nemzetiségűnek vallották magukat. Főként azonban a Lévába áramló vidékiek idézték elő ezt a növekedést.

Az egyik legfontosabb változás azonban az, hogy a saját tömbjükben élők részaránya jelentősen megnőtt mind a magyarok, mind a szlovákok oldalán. 1980-ban a járás összes magyar nemzetiségű népességének csupán 36,73 százaléka élt a magyar tömbhöz sorolható községekben, 1991-re azonban ezek aránya 49,43 százalékra ugrott. A vegyes lakosságú községekben élő magyarok részaránya ugyanakkor 49,25-ről 32,36 százalékra csökkent. Szlovák részről ezek az adatok: 72,6→77,19 százalék, illetve 23,25→ 15,12 százalék

Következtetések

A Hoover-index értékeinek alakulása csak részben támasztja alá hipotézisemet, illetve az eddig feldolgozott hat népszámlálás eredményei - úgy tűnik - még nem elegendők a felvetődő kérdések egyértelmű megválaszolásához. 1880-tól 1910-ig a Hoover-index értékének alakulása alátámasztja a hipotézis állításait, azzal a megkötéssel, hogy azokon a településeken, ahol az adott időszakban a kisebbségi helyzetű etnikumok számbeli többséggel bírtak, a tömbösödés folyamata nem mutatható ki egyértelműen. Az adott korszakban a többségi helyzetű etnikumok nem csupán saját tömbjükön belül növelik az egyes községekben a részarányukat, hanem a kisebbség tömbjét fellazítva - a nyelvhatáron túl is terjeszkednek, bár éppen ennek a térhódításnak az értelmezése rendkívül problematikus.

Nem igazolódott viszont minden kétséget kizáróan a hipotézis sarkalatos pontja: a XVII. század vége és 1880 közötti, valamint a második világháborút követő fejlemények párhuzamba állításának lehetősége. A Hoover-index értékének alakulása 1980-1991 között inkább stagnálásként értelmezhető, nem pedig egy beindult, folyamatban lévő tömbösödés jelének. A községkategóriák szerint elemzett adatok változásai azonban mégiscsak alátámasztják azt a feltételezést, miszerint a népességfejlődési folyamatok a térség településein belül az újfent megszilárduló nyelvhatárok kialakulásának irányába mozdultak el. Erre utal a saját tömbjükben élők növekvő részaránya mind a magyarok, mind a szlovákok között. A magyar nemzetiségűket bevallók számának további fogyása viszont azt látszik jelezni, hogy a feltételezhetően újonnan kialakuló nyelvhatár a térségbeli magyarság számára sokkal borúsabb jövőképet sejtet, mint amelyet a hipotézisben felvázoltam.

Egyelőre tehát csak azzal zárhatom vizsgálódásomat, hogy ebben a kérdéskörben perdöntő bizonyítékkal majd csak az ezredforduló tájékán várható újabb, ezúttal - történelmünk folyamán először - szlovák népszámlálás eredményei szolgálhatnak.

FÜGGELÉK

A településkategóriák adatai 1880

Q	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J
Ao	40	49,38	41 861	50,13	39 976	95,50	1 284	3,07	69,74	5,30
Aa	9	11,11	7 875	9,43	6 799	86,34	827	10,50	11,86	3,42

Regio . Kisebbség, politika, társadalom 1998. 9. évf. 2.sz.

Aba	7	8,64	10 558	12,64	7 779	73,68	2 227	21,09	13,57	9,20
Va	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0,00	0,00
Voa	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0,00	0,00
V	1	1,23	691	0,83	340	49,20	335	48,48	0,59	1,38
Vob	1	1,23	1 641	1,97	682	41,56	913	55,64	1,19	3,77
Vb	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0,00	0,00
Bab	3	3,70	3 112	3,73	817	26,25	2 210	71,02	1,43	9,13
Bb	8	9,88	5 605	6,71	618	11,03	4 784	85,35	1,08	19,76
Bo	12	14,81	12 156	14,56	311	2,56	11 636	95,72	0,54	48,05
SUM	81	100,00	83 499	100,00	57 322	68,65	24 216	29,00	100,00	100,00

A településkategóriák adatai 1980

Q	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J
Ao	4	4,94	2 185	1,83	2 056	94,10	114	5,22	5,33	0,15
Aa	8	9,88	5 143	4,30	4 257	82,77	827	16,08	11,05	1,10
Aba	10	12,35	10 766	9,00	7 843	72,85	2 177	20,22	20,35	2,90
Va	4	4,94	11 527	9,64	7 091	61,52	3 951	34,28	18,40	5,26
Voa	2	2,47	585	0,49	341	58,29	216	36,92	0,88	0,29
Vo	11	13,58	19 546	16,34	9 153	46,83	8 981	45,95	23,75	11,95
Vob	3	3,70	2 744	2,29	1 114	40,60	1 568	57,14	2,89	2,09
Vb	5	6,17	4 472	3,74	1 285	28,73	2 750	61,49	3,33	3,66
Bab	6	7,41	4 388	3,67	1 005	22,90	3 139	71,54	2,61	4,18
Bb	5	6,17	32 468	27,14	4 089	12,59	26 475	81,54	10,61	35,23
Bo	23	28,40	25 795	21,56	305	1,18	24 943	96,70	0,79	33,19
SUM	81	100,00	119 619	100,00	38 539	32,22	75 141	62,82	100,00	100,00

A településkategóriák adatai 1991

Q	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J
Ao	4	4,94	1 790	1,51	1 699	94,92	83	4,64	4,45	0,11
Aa	8	9,88	6 156	5,19	5 287	85,88	828	13,45	13,85	1,06
Aba	13	16,05	17 229	14,54	11 881	68,96	5 114	29,68	31,13	6,53
Va	3	3,70	2 034	1,72	1 300	63,91	703	34,56	3,41	0,90
Voa	1	1,23	586	0,49	325	55,46	258	44,03	0,85	0,33
Vo	11	13,58	18 797	15,86	9 466	50,36	8 853	47,10	24,81	11,31
Vob	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0	0,00	0,00	0,00
Vb	5	6,17	3 311	2,79	1 255	37,90	2 022	61,07	3,29	2,58
Bab	6	7,41	4 392	3,71	1 055	24,02	3 221	73,34	2,76	4,12
Bb	5	6,17	37 313	31,48	5 467	14,65	30 988	83,05	14,33	39,60
Bo	25	30,86	26 917	22,71	426	1,58	26 190	97,30	1,12	33,47
SUM	81	100,00	118 525	100,00	38 161	32,19	78 260	66,03	100,00	100,00

Jelkulcs a táblázatokhoz

Q = településkategória (vö. 1. számú táblázat)

A = a kategóriába sorolt községek száma

B = a kategóriába sorolt községek százalékaránya

C = a kategóriába sorolt községek összlakossága

D = a kategóriába sorolt községek összlakosságának százalékaránya

E = a kategóriába sorolt községek magyar anyanyelvű-nemzetiségű lakossága

F = a kategóriába sorolt községek magyar anyanyelvű-nemzetiségű lakosságának százaléka a településkategória összlakosságának (C) arányában

G = a kategóriába sorolt községek szlovák anyanyelvű-nemzetiségű lakossága

- H = a kategóriába sorolt községek szlovák anyanyelvű-nemzetiségű lakosságának százaléka a településkategória összlakosságának (C) arányában
- I = a kategóriába sorolt községek magyar anyanyelvű-nemzetiségű lakosságának százaléka a járás összes magyar anyanyelvű-nemzetiségű lakosságának arányában
- J = a kategóriába sorolt községek szlovák anyanyelvű-nemzetiségű lakosságának százaléka a járás összes szlovák anyanyelvű-nemzetiségű lakosságának arányában

JEGYZETEK

- 1 „A nemzetiségi kérdés mindenütt a világon - azt lehet mondani - fizikai szükségszerűséggel lép fel ott, ahol... az átmenet a modern ipari polgári állam felé megtörténik, és ahol... a demokrácia kialakulása nem egy homogén néptömeget, hanem különböző nyelvű embercsoportokat, nemzetiségeket talál.” (Jászi 1986 [1912], 267.)
- 2 A legutóbbi szlovákiai közigazgatási reform a járást csak annyiban érintette, hogy míg eredetileg a pozsonyi székhelyű nyugat-szlovákiai kerület része volt, 1997-től a Nyitrai kerülethez tartozik.
- 3 Bars megyéhez tartozott a második szlovákiai atomerőmű építése kapcsán felszámolt, egykor magyar többségű község, Mohi (Mochovce) is. 1980-ra a falu lakosságát kitelepítették, az elhagyott települést pedig közigazgatásilag a közeli Kálna (Kálná) községhez csatolták. Ezért Mohi 1980 előtti statisztikai adatait Kálna adataival együtt elemeztem. Így persze némiképpen torzultak az adatelemzés révén levonható következtetések, ezt azonban ellensúlyozza az a tény, hogy korábban mindkét község népességének nemzetiségi összetétele lényegében megegyezett.
- 4 Kettőt a jelenlegi Lévai járás települései közül elhagytam (Kozárovce és Uhliská). Egyrészt a kutatás tárgyának szempontjából elhanyagolhatóak, lévén hogy magyar etnikumú közösség e kettő népességén belül a vizsgálat által lehatárolt időszakban (kimutathatóan) nem létezett; másodsorban pedig a két község földrajzi helyzete a jelenlegi járáson belül periferikus, a szlovák-magyar etnikum közti határtól legkésőbb a XVI. század óta jelentős távolságban északra fekszenek (nincs tehát különösebb okunk annak feltételezésére, hogy a magyar etnikum e térségbeli településterületének alakulására a két község népessége bármikor az elmúlt száz év folyamán meghatározó jelentőséggel vagy jelentősebb befolyással bírt volna).
- 5 Míg a magyar hatóságok a lakosság anyanyelv szerinti megoszlását is vizsgálták (kezdetben csak azt), a csehszlovák statisztikai hivatal már csupán a lakosság nemzetiség szerinti megoszlásának adatait hozta nyilvánosságra. Mivel a nemzetiségi viszonyok vizsgálata lényegében etnikumok együttélésének (tehát nagyrészt az adott helyi közösség[ek]en belül lezajló folyamatoknak) a vizsgálatát jelenti; egy-egy etnikum pedig a társadalom életének egyéb jelenségei között a legmarkánsabban nyelvi környezetként értelmezhető; véleményem szerint az anyanyelv és a nemzetiség (népszámlálási kategóriaként) nem más, mint az etnikumok statisztikai megjelenítésének két lehetséges módja.
- 6 A két domináns etnikum mellett a térségben csupán a német anyanyelvű népesség alkotott az 1880-as népszámlálás idején jelentősebb létszámú kisebbséget-elsősorban a városokban. 1980-ban az általam Egyéb kategóriába soroltak között már a cseh nemzetiségűek domináltak; a változás háttérében nyilván a száz év folyamán lezajlott - elsősorban a hatalmi viszonyokat érintő - társadalmi/politikai átalakulások állnak. A német-cseh helycsere mellett azonban lezajlott egy másfajta átalakulás is. 1880-hoz képest 1980-ban több községben jelentősen megnőtt az adott népszámlálás szerinti. Egyéb kategória százalékaránya is, helyenként meghaladja a 10 százalékot, három Falusi településen pedig több 20 százaléknál (Bajka, Garamkissalló [Šalov] és Sáró [Šarovce] - ez utóbbiban 34,46 százalék). E három faluban a hivatalos népszámlálási kimutatások is az Egyéb kategóriába sorolták az ottani nagyszámú

- roma etnikumú közösségek tagjait, lévén hogy Csehszlovákiában ekkortájt a cigányság még nem tartozott a bevett nemzetiségek közé.
- 7 Aszerint, hogy az adott község népességén belül számbeli többséggel bíró etnikum mekkora hányadát adja a község össznépségének, e három alapkategória még tovább bontható. A százalékarányokat figyelembe véve - a könnyebb eligazodás végen indexekkel is kiegészítettem az egyes kategóriák jelzéseit. Különösebb funkciójuk ezeknek nincsen; az „0” index, például csupán annyit hivatott jelezni, hogy az adott kategórián belül is a közcéget tisztán egyik vagy másik etnikum dominanciája, vagy csaknem „tökéletesen” vegyes népesség jellemzi.
 - 8 Vázlatszerű munkahipotézisem kialakítása során elsősorban az alábbi szakirodalmi alapokra támaszkodtam: Acsády 1896; Kovács 1938; Kniezsa 1941; Csapodi 1941; Kugler 1991; Blaskovics 1993; Vadkerty 1993; Žudel 1993 és 1994; Rác 1995.
 - 9 Szlovák-magyar lakosságcsere 1947-48-ban; csehországi deportálások 1945 és 1946 telén; Romániából hazatelepített szlovákok stb.
 - 10 *A Magyar Korona Országainak helységnevtára*. Az 1890-i népszámlálás főbb eredményei vármegyék és községek szerint. Budapest 1892.
 - 11 *A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása*. Magyar Statisztikai Közlemények X.
 - 12 *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása*. MSK XLII. 1880-1910 között a közigazgatás megyei keretei nem változtak, csupán járási szinten történtek átszervezések
 - 13 *Obce a mestá v číslech za okres Levice. Okresné oddelenie Slovenského štatistického úradu*. Levice 1991.
 - 14 Az 1880-tól - az első hivatalosan szervezett, anyanyelvi adatokat is közlő népszámlálástól - napjainkig terjedő időszak során a kutató térségben 11 hivatalos népszámlálást, illetve három népesség-összeírást tartanak számon. A most feldolgozott hat népszámlálás adatai tehát felölelik e korszak felét. Ebbe beletartozik az első világháború végéig terjedő korszak összes, magyar hatóságok által lebonyolított cenzusa. Az 1918-as hatalomváltást követően az új, első köztársaságbeli csehszlovák hatóságok által publikált adatok közül hiányoznak még az 1919-es és az 1921-es összeírások és az 1930. évi népszámlálás községsoros bontású eredményei. A visszacsatolás idejéből származó, 1938-as (összeírás) és 1941-es adatok is kimaradtak egyelőre. A második világháborút követő újabb csehszlovák népszámlálások közül hátravan még az 1950., 1961., 1970. évi népszámlálás eredményeinek feldolgozása.
 - 15 A vegyesen lakott sáv az 1910-ben még markáns nyelvhatártól (délre, annak magyar oldalán) jött létre. Léva varosa 1880-tól 1910-ig még a magyar nyelvterületen belül, közvetlenül a nyelvhatáron feküdt. A járás központjaként 1991 óta a vegyes sávon is kívül kerülve jelentős magyar kisebbséggel ugyan, de már a szlovák nemzetiség egyértelmű túlsúlyával jellemezhető térséghez tartozik. (Lévától délre még megmaradt kicsinyke szigetként három apró falu előregedő, csaknem kihalófélben lévő, túlnyomórészt református vallású népességének egyértelmű magyar többsége.) A két másik, jelentős számú magyar népesség által lakott város, Zseliz és Ipolyság 1980-ban és 1991-ben már szintén a vegyes sávhoz tartozik (Az utóbbi 1991-re elmozdulni látszik a vegyes sávból a magyar tömb felé.) Ez a sáv a Garam folyása mentén, kétoldalt, ékként elnyúlva, gyakorlatilag két részre választja az egyre inkább elmosódó nyelvhatár magyar oldalán fekvő települések területét. Napjainkban a magyar nyelvterülethez tartoznak még a járás délnyugati sarkának települései és az Ipoly-völgy államhatár menti falvai is, valamint Ipolyságtól északra a Korpona-patak alsó folyása menti községek. A térségen belül azonban egy szlovák többségű település alkotta nyelvsziget-Kural (Kural'any) mellett szlovák nemzetiségű kisebbség is él csaknem minden községben.

IRODALOM

- Acsády Ignác: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. (1720-21). *Magyar Statisztikai Közlöny* XX. 1896.
- A Magyar Korona Országában az 2881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve.* II. Budapest 1882.
- Bašovský, O.-Zemko, J.: Príspevok k štúdiu najnižších článkov administratívneho systému Slovenska. (Na príklade okresu Levice.) In: Ivanička, K. (ed.): *Problems of development of rural space economy.* Bratislava 1971.
- Blaskovics József: *Az újvári ejálet török adóösszeírásai.* Pozsony, Erdem 1993.
- Csapodi Csaba: *Bars megye verebéli járásának nemzetiségi viszonyai az újkorban.* Budapest, Athenaeum 1942.
- Dávid Zoltán: A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene. *Valóság* 1980. 8. (23.) 89-101.
- Dávid Zoltán: A Kárpát-medence nemzetiségi viszonyainak várható alakulása 2000-ig. *Magyarságkutatás.* Budapest 1988.
- Gyurgyík László: A csehszlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében. In: *Fejezetek a csehszlovákiai magyarság történetéből.* Pozsony, Kalligram 1993.
- Gyurgyík László: *Magyar mérleg. A szlovákiai magyarság a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében.* Pozsony, Kalligram 1994.
- Hoóz István: A népesség nemzetiségek szerinti számbavételének problémái. *Demográfia* 1975. 1. 75.
- Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés.* (1912) Budapest 1986.
- Kniezsa István: *Adalékok a magyar-szlovák nyelvhatár történetéhez.* Budapest, Athenaeum 1941.
- Kocsis Károly: *Vegyes etnikumú területek társadalmának népességföldrajzi kutatása Szlovákia és a Vajdaság példáján.* Debrecen, KLTE 1989.
- Kovács Alajos: A nyelvismeret mint a nemzetiségi statisztika ellenőrzője. Különlenyomat. *Magyar Statisztikai Szemle* 1928.
- Kovács Alajos: A magyar-tót nyelvhatár változásai az utolsó két évszázadban. *Századok* 1938.
- Kugler József: Adatok és tények a magyar-csehszlovák lakosságcsereéről. In: *Alföldi társadalom* II. köt. Békéscsaba, MTA RKK 1991.
- Obce a mestá v číslech za okres Levice.* Okresné oddelenie Slovenského štatistického úradu. Levice 1991.
- Rác István: *A török világ hagyatéka Magyarországon.* Debrecen, KLTE 1995.
- Sčítanie ľudu, domov a bytov 1991 v okrese Levice.* Okresné oddelenie SŠÚ. Levice 1992.
- Sikos T. Tamás (szerk.): *Matematikai és statisztikai módszerek alkalmazási lehetőségei a területi kutatásokban.* Földrajzi tanulmányok 19. Budapest 1984.
- Svetoň, Ján: *Slováci v Mad'arsku. Príspevky k otázke štatistickej mad'arizácie.* Bratislava 1942.
- Vadkerty Katalin: *A reszlovakizáció.* Pozsony, Kalligram 1993.
- Žudel, Juraj: Národnostná štruktúra obyvateľ'stva Slovenska roku 1880. *Geografický časopis* 1993. 3. (45.)
- Žudel, Juraj: Národnostná štruktúra obyvateľ'stva Slovenska roku 1910. *Geografický časopis* 1994. 4. (46.)

GYÖRGY FARKAS

Language Border and Ethnic Blocs in the Leva Region

This piece deals with the development of ethnic blocs, changes of language borders and the spatial framework of minority relations in today's southern Slovak Leva region. The main aim is to introduce the research fundamentals in this topic. The work rests on official census data from the 1880-1991 period, broken down into ethnic communities. After comparing the data from the 1880-1980 period an unusual theory is born. The

hypothesis takes into account the historic precedents and experiences and represents an attempt to depict the probable development of ethnic relations in an area which counts as a nationally mixed region. One of the prerequisites of this research is to bring attention to the processes of assimilation which have resulted in local majorities. An examination of the changes in the indicators describing ethnic “bloc creation” (the Hoover, or dissimilarity index) allows for a detailing of factors acting upon the process of assimilation and spatial frameworks of nationality, including their consequences. The full details of the assimilation occurring in given locales and towns will only be describable after further in-situ research has been undertaken.

GYURGYÍK LÁSZLÓ

A szlovákiai vegyes házasságok demográfiai vonatkozásai 1949-től napjainkig

A csehszlovák statisztikai hivatal kiadványai a vegyes házasságokra vonatkozóan kétféle adatsort tartalmaznak. A legrészletesebb forrást a népmozgalmi adatokat éves bontásban feldolgozó - 1949-től folyamatosan megjelenő - kiadványok (Pohyb obyvatelstva v republice Československé v roce...) jelentik. Ezekben a kötetekben megtalálhatók a házasságkötések és válások száma nemzetiségi bontásban, valamint a születési adatsorok, a szülők nemzetiségének feltüntetésével. A népmozgalmi adatokat közzétevő kiadványok struktúrája 1991-ig többé-kevésbé változatlan. Csehszlovákia felbomlása óta a Szlovák Statisztikai Hivatal csak igen korlátozott mértékben hoz nyilvánosságra nemzetiségi adatokat, így a vegyes házasságokkal kapcsolatos változásokról 1992-től napjainkig nincsenek információink. A másik adatbázist a tízéves időközökben megtartott népszámlálások nemzetiségi adatai nyújtják. Az 1980. és az 1991. évi kötet a családok nemzetiségi összetételére vonatkozó adatokat is közöl. A csehszlovák statisztikák az egyén nemzetiségét önbevallás alapján rögzítették, nem tudakozódtak senki anyanyelve után, hanem nemzetiségi hovatartozására kérdezték rá. A születési adatsorok a gyermekek nemzetiségét az anyáé alapján állapítják meg.

A vegyes házasságok vizsgálatánál több tényezőt kell figyelembe vennünk.¹ Így az ország nemzetiségi összetételét, az ott élő nemzetiségek etnikai térszerkezetét, valamint azt, hogy az egyes nemzetiségek „öshonosak”-e vagy bevándorlók a vizsgált területen.

Egy adott ország lakosságának nemzetiségi összetétele meghatározza a vegyes házasságok arányát, míg az egyes etnikumok térszerkezetének jellemzői (kompakt, vegyes vagy szórványjellegű) közvetlenül befolyásolják azt. A bevándorló etnikumoknál - a többi mutató hasonlósága mellett - a heterogámia mértéke magasabb, mint az őshonos nemzetiségeknél. További fontos mutatók, amelyekre itt most nincs mód részletesebben kitérni - úgymint a társadalmi és településszerkezetbeli sajátosságok, felekezeti megoszlás stb. - szintén figyelmet igényelnek.

A vegyes házasságok számának évenkénti alakulása 1949-től 1991-ig

Ahhoz, hogy a szlovákiai vegyes házasságokról a jelzett időszakban megfelelő képet nyerjünk, négy nemzetiség-szlovák, cseh, magyar, illetve ukrán (az utóbbi évtizedeken át egy kategóriában szerepelt a ruténnal, olykor orosz vagy orosz és ukrán név alatt) - adatait kell részletesebben megvizsgálnunk (1. táblázat). A népszámlálási kimutatásokban felsorolt többi etnikum vagy annyira kis lélekszámú, vagy olyan rövid ideig szerepelt külön etnikumként, hogy részletesebb elemzésük lehetetlen. Közülük csupán a német és lengyel nemzetiség száma éri el a néhány ezer főt, de lélekszámuk az egyes népszámlálásuk között is oly mértékben ingadozott, hogy igen nehéz lenne ebből az adatsorból használható információkat nyerni. Másrészt az 1991-ben először feltüntetett roma etnikumról ilyen vonatkozásban ez az egyedüli információnk.

Mint már jeleztük, a demográfiai adatszolgáltatás a második világháború utáni időszakban 1949-től közöl népmozgalmi adatokat. A vegyes házasságokra vonatkozó adatokat tízéves bontásban vesszük szemügyre, s ehhez csatoljuk, viszonyítjuk majd megfelelő időeltolódással a válások adatait. A házasságkötések számának alakulása

(„házasodási kedv”) természetesen a vegyes házasságokét is behatárolja; nagymérvű csökkenés ezen a téren csak az 1990-es években következett be, de ebből az időszakból már nincsenek a vegyes házasságokra vonatkozóan információink. A házasságkötések száma az 1950-es, igen magas értékről (39 082) 1953-ra több mint tízezerrel csökkent, s csak a hetvenes évek elején emelkedett tartósan 35 ezer, majd néhány évvel később 40 ezer fölé (2. táblázat). A nyolcvanas években 35-40 ezer házasságot kötöttek évente, s a kilencvenes évek elejétől ismét igen nagy mértékű csökkenés állott be: 1995-ben 27 489 házasságot kötöttek, 13 ezerrel kevesebbet, mint 1990-ben.

A vizsgált időszakban a vegyes házasságok számának fokozatos emelkedése figyelhető meg. Az 1950-ben megkötött 39 082 házasságból 35 993 homogén, a vegyes házasságok száma 3089 (aránya 7,9 százalék) volt. A házasságkötések száma 1960-ra jelentékeny mértékben, közel hétezerrel csökkent (32 179), ugyanakkor a vegyes házasságoké 3464-re emelkedett (10,8 százalék). A házasodási kedv 1960-tól 1980-ig mérsékelten emelkedik, a nyolcvanas években stagnál, a vegyes házasságkötések száma 1990-ben eléri ugyan a 4600-at, de aránya 1990-ben (11,4 százalék) az 1970-es érték (12 százalék) alatt marad.

Mielőtt az egyes nemzetiségek közötti homogámia, illetve heterogámia egyes vonatkozásait szemügyre vennénk, szükséges a feltüntetett vegyes házasságkötések statisztikai értelmezéséhez néhány megjegyzést fűznünk. A táblázat megadott értékei nem a valóban megkötött vegyes házasságok számát jelentik. A ténylegesen megkötött vegyes házasságok száma a megadott érték kétszerese. Mivel a házasságkötések nemzetiségek szerint kimutatott számának természetesen egyeznie kell a Szlovákiában megkötött házasságok számával, így a homogén házasságkötések ténylegesen és statisztikailag kimutatott száma azonos, a vegyes házasságkötéseknél a helyzet ettől eltérő; a házasságra lépők számát nemzetiségenként osztják kettővel (ez az adott nemzetiségre jutó „rész”). Például az 1980-as évre vonatkozó adatok azt fejezik ki, hogy 4253 magyar (statisztikai) házasságkötésre került sor, azaz kétszer ennyi, 8506 magyar nemzetiségű házasulandó lépett frigyre. A homogén házasságkötések száma 3176 volt. $4253 - 3176 = 1077$ kimutatott „magyar vegyes házasság a valóságban 2154 megkötött házasságot jelent, de e házasságkötéseknek csak a fele jelenik meg a magyar házasságkötések oszlopában, a másik fele pedig egy másik nemzetiségében szerepel. A jelzett időszakban eszerint ténylegesen $5330 (3176 + 2154)$ „magyar jellegű” (homogén és vegyes) házasság kötött összesen, ebből 1077 házasságkötésnél volt az egyik fél nem magyar nemzetiségű. (A továbbiakban a vegyes házasságok taglalásánál ragaszkodom a statisztikai kimutatásokban feltüntetett megközelítési módhoz, de tudatosítanom kell a statisztikai értelemben vett vegyes házasságok száma és a vegyes házasságok valós száma közti különbséget. Amennyiben az utóbbiról lesz szó, akkor ezt külön jelzem.)

A nemzetiségek szerinti bontásban nézzük először a szlovák nemzetiséget. 1950-ben 33 409 szlovák „statisztikai” házasságot kötöttek, ebből 1499 volt vegyes (4,5 százalék). A megkötött szlovák vegyes házasságok száma a hatvanas években tovább emelkedett, a hetvenes éveket stagnálás, illetve lassú emelkedés jellemezte. 1990-ben 2208 „statisztikai” értelemben vett vegyes házasságot kötöttek (2. táblázat).

A cseh etnikum meghatározó demográfiai és társadalomszerkezeti jellegzetességei eltérnek a szlovákokétól. A csehek a Csehszlovák Köztársaság létrejöttével jelentek meg Szlovákiában. Nagyrészt a közigazgatásban, a hadseregben, továbbá a gazdasági életben

és értelmiségiként vállaltak munkát. Kis részben - elsősorban morva - mezőgazdasági telepeket, telepese falvakat is létrehoztak az 1920-as években felosztott magyar földesúri nagybirtokokon. Létszámuk fokozatosan emelkedett, s a harmincas évek elején meghaladta a 120 ezer főt. A Tiso-féle szlovák állam időszakában a csehek elűzték, majd az 1945-ben újjáélesztett Csehszlovák Köztársaság idején újból jelentékeny számú magasan képzett cseh népesség érkezett a szlovák területekre, azonban jóval kisebb számban, mint a két világháború közti időszakban. Ebből adódóan a csehek Szlovákiában bevándorló nemzetiségnek tekintendők (még akkor is, ha a közös államban az egyik, meghatározó államalkotó nemzetnek számítottak), s ekképpen 1945 után a második generációs szlovákiai csehek aránya sem lehetett túl magas. A csehekre folyamatosan a vegyes házasságok igen magas aránya a jellemző. 1950-ben 639 statisztikai cseh házasságot kötöttek, ebből mindössze 112 homogám, 527 statisztikai vegyes házasság (82,5 százalék). (Valójában 1054 cseh kötött vegyes házasságot, elsősorban szlovák füllel.) A cseh statisztikai házasságok száma folyamatosan emelkedett: 1960-ban 940, 1970-ben 993, 1990-ben 1262. Arányuk a hatvanas és a hetvenes évek elején tovább nőtt, 90 százalékkörül mozgott, a hetvenes évek második felére a vegyes házasságkötések száma és aránya is csökkent. A nyolcvanas években 70 százalék körüli értékre esett vissza, feltehetőleg a Szlovákiában élő magasabb létszámú másod-, illetve harmadgenerációs csehek házasodásában bekövetkezett változások következtében.

Szlovákiában a magyarság aránya az 1961-es 12,4 százalékról 1991-re 10,8 százalékra csökkent. Az 1950-es népszámlálási adatok, valamint a negyvenes évek végén, illetve az ötvenes évek elején rögzített népmozgalmi adatok nem tekinthetők a népesség nemzetiségi összetétele szempontjából megbízhatónak, a negyvenes évek második felében a magyarságot ért megpróbáltatások miatt. A jelzett időszakban a magyar statisztikai házasságok és homogám házasságok számát a ténylegesnél jóval alacsonyabb, a vegyes házasságokét pedig magasabb értékkel tüntették fel. (Az ötvenes évek közepére e félelmek, görcsök nagyrészt feloldódtak, s ettől kezdve az adatok használhatóak) 1950-ben 4125 magyar házasságot kötöttek, ebből a kimutatott vegyes házasság 851 (20,6 százalék). 1960-ban 4117 magyar házasságkötésre került sor, a vegyes házasságok száma 721 (17,5 százalék). A magyar házasságkötések száma 1976-ig emelkedett (5086), ettől kezdve fokozatosan csökkent; az országos trendekhez hasonló arányú apadás a kilencvenes években következett be, amelyet adatok hiányában csak 1991-ig (3201) tudunk nyomon követni. A vegyes házasságkötések száma 1960-ban 721(17,5 százalék), 1970-ben 949 (23,7 százalék), 1980-ban 1077 (25,3 százalék), 1990-ben 1042 (27,7 százalék). Amennyiben a homogén és a vegyes házasságok arányának tényleges alakulását vesszük szemügyre, akkor a következőket figyelhetjük meg: száz homogén házasságkötésre 1950-ben 52, 1960-ban 43, 1970-ben 62, 1980-ban 68, 1990-ben 77 vegyes házasságkötés esik. Az 1980-as években kötött magyar vegyes házasságok 93 százalékában a házastárs szlovák.

Az általunk elemzett négy nemzetiség közül a legheterogénebb (etnikai és statisztikai szempontból egyaránt) az ukrán, melyet az ötvenes években oroszként, később orosz és ukránként összevontan vagy fordított sorrendben tüntettek fel; majd külön szerepeltek, végül 1991-től a korábban ukránként elkönyvelt nemzetiség ukrán és rutén etnikumként, elkülönítve került fel az adatlapra. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az 1991-ig, több évtizeden át különbözőképpen nevezett népcsoport valójában az ukrán és a rutén nemzetiséget jelentette (az oroszok száma mindössze néhány százra tehető

Szlovákiában). Az 1991-es népszámláláskor 13 ezer ukránt és 17 ezer rutént írtak össze. Együttes lélekszámuk 1950-ben még megközelítette az 50 ezret. (A továbbiakban az egyszerűség kedvéért ukránként említem őket.) Az ukránok is az őshonos nemzetiségek közé tartoznak, etnikai térszerkezetük szintén elég jól behatárolható, habár sokkal kevésbé kompakt, mint a magyarságé. A meglévő hasonlóságok ellenére házassági jellemzőik teljes mértékben eltérnek a magyarságétól. Az ötvenes évek elején vegyes házasság az ukránoknál sokkal ritkábban fordult elő, mint a magyaroknál: 543 házasságkötésből mindössze 73 (13,4 százalék). Ez nagyrészt azzal magyarázható, hogy az ország egyik legfejletlenebb térségében élő, igen hátrányos társadalmi szerkezetű és nagyrészt eltérő felekezeti (görög katolikus és pravoszláv) népességről van szó. Másrészt a nyelvrokonság sokkal könnyebbé tette legalábbis a nyelvi azonosulást a szlováksággal, s mindezt a magyarnál sokkal kevésbé fejlett és igen gyorsan erodálódó ukrán anyanyelvi iskolahálózat sem volt képes hatékonyan feltartóztatni. 1960-ra a vegyes házasságok aránya már 40 százalék körül mozgott (39,35 százalék), s 1990-re megközelítette a 80 százalékot (78,7 százalék). Azaz 1990-ben 59 homogén ukrán házasságkötés mellett 435 vegyes házasságkötésre került sor.

Hogy hogyan alakult az elmúlt évtizedekben a családok etnikai szerkezete, arról az 1980-as és 1991-es népszámlálás adataiból szerezhetünk tudomást. (Az 1980-as és az 1991-es népszámlálás vegyes házasságokkal kapcsolatos adatai ismertté váltak.) Az 1980-as népszámlálás Szlovákiában 1 171 976 házaspárt mutatott ki, ebből 87 101 (7,4 százalék) élt vegyes házasságban (3. táblázat). A házasságok tényleges megoszlása nagyon jól egybevethető a házasságkötések éves bontásban ismert adataival. A legalacsonyabb heterogámia (a szlovák nemzetiségen kívül) a magyar etnikumra jellemző (15,5 százalék), ettől jóval magasabb az ukrán (31,1 százalék), az oroszoké (58,4 százalék), a németeké (67,3 százalék), a cseheké (84,1 százalék) és a lengyeleké (95,6 százalék).

Az 1991-es népszámlálás szerint az 1 234 473 házaspárból 100 658 (8,2 százalék) élt vegyes házasságban (4. táblázat). Lényegesebb változások az 1980-as állapothoz viszonyítva nem következtek be, azonban az 1991-es adatfelvétel során jelentős mértékben megváltozott a „bevett nemzetiségek száma (a nemzetiségek listája a morvakkal, sziléziaiakkal és a romákkal bővült, továbbá a korábbi ukrán etnikum ukrán és rutén nemzetiségként, külön jelent meg a statisztikákban), s ez a módosulás természetesen kihat az eredményekre is. A magyar, illetve szlovák házasságok adatait némileg módosította a roma népesség nemzetiségként történő kiemelése, a cseh népességét pedig a morva és sziléziai etnikum leválasztása befolyásolta. Ugyanakkor a roma etnikum adatai nem túlságosan megbízhatóak, tekintettel arra, hogy a cigány népességnek csak kisebb része vallotta magát romának, a többség továbbra is elsősorban szlovák, illetve magyar identitást közölt. 1991-re a vegyes házasságok aránya 0,8 százalékponttal emelkedett. Kimutathatóan nőtt a magyar vegyes házasságok aránya is (17,8 százalék), ugyanakkor a roma népesség még a szlováknál (4,7 százalék) is alacsonyabb heterogámiát mutatott (4,1 százalék). Mint jeleztem, a roma adatok megbízhatóságának problematikus volta nem teszi lehetővé az árnyaltabb értelmezést. Az alacsony heterogámia összefügg a romák valamennyi nemzetiségétől különböző kulturális hagyományaival, gyökereivel. Másrészt feltételezhető, hogy a magyar, illetve szlovák identitású romák zöme magyarnak, illetve szlováknak vallotta magát, s így a teljes roma közösségen belül a vegyes házasságok ennél az értéknél minden bizonnyal

magasabb. A korábban együtt szereplő ukrán és rutén etnikum adatai nagymértékben eltérnek egymástól. A ruténeknél a heterogámia jóval ritkább (27,6 százalék), mint az ukránoknál (60,4 százalék). Mindez a társadalmi szerkezettel, az iskolai végzettségben megnyilvánuló eltérésekkel magyarázható. Az ukránok nagyobb mértékben „integrálódtak” a szlovák társadalmi és kulturális keretekbe, mint a rutének. A német (66 százalék), cseh (89,7 százalék) és lengyel (98,1 százalék) heterogámia mértéke nem tér el jelentősen a tíz évvel korábbitól. Ugyanakkor nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy a lengyel etnikum teljes identitásváltása rövid időn belül bekövetkezik. A cseh népességről pedig akkor tudnánk pontosabb képet alkotni, ha ismernénk az ország felbomlása után végbement migrációs változásokat.

Vegyes házasságok és válások 1949-től 1991-ig

A népmozgalmi statisztika a házasságok felbomlását 1949-től kíséri figyelemmel, azonban teljes nemzetiségi bontásban csak az 1950-es évek második felétől jelentet meg erre vonatkozó adatokat. Az 1949-es szlovákiai adatok pontatlanságát maga a statisztikai hivatal is elismeri, ezért 1950-től kezdtem a feldolgozást. 1950-ig visszamenőleg a válással végződő szlovákiai házasságok időtartama eléggé stabilnak tekinthető, 10 és 11 év között ingadozik. Ezért a következőkben a vegyes házasságkötési trendeket a tíz évvel későbbi válási adatokkal vetem össze. Míg a házasságkötési trendek elemzésénél csak minden tizedik év adatait emeltem ki, mivel az egymást követő évek adatai között elhanyagolható volt a szóródás, a válások esetében az egyes vizsgálandó éveket három év adatainak átlagával helyettesítettem, mert az egyes évjáratok között sokkal nagyobb a szórás, hiszen sokkal kisebb részsokaságokról van szó (5. tábla). A válási adatokat csak három nemzetiségnél vizsgálhattam, mert az ukránok adatai statisztikailag nem értékelhetők. (A 12 feldolgozott évben a legtöbb válás 41 volt.) A válások száma a vizsgált időszakban fokozatosan emelkedett, a vegyes házasságok esetében ez a tendencia nem teljesen egyértelmű. Jelentősebben nőtt a vegyes házasságok felbomlásának aránya 1960 és 1970 között (11,6 százalékról 13,1 százalékra), 1980-ban 12 százalékra esett vissza, s 1990-re alig észrevehetően megemelkedett, 12,2 százalékra. Hasonló tendenciák figyelhetők meg a vizsgált nemzetiségek többségénél.

A szlovák vegyes házasságok felbomlási rátájának ingadozása csak igen kis mértékben tér el az országos értékektől. Az 1960-as 6,5 százalék 1991-re - az 1970-es jelentékeny emelkedés után - 6,6 százalékra esett vissza. A cseh populáción belül is enyhe hullámválás figyelhető meg: az 1960-as 68,8 százalékos érték egy évtizeddel később 1,5 százalékponttal emelkedett, majd 1980-ban újból csökkent, s 1990-ben alig volt magasabb az 1960-as értéknél (70,3 százalék). (A cseh adatoknál azonban figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy itt nem túl nagy részsokaságokkal van dolgunk, s már az adatrögzítés során bekövetkező igen kis statisztikai pontatlanság is hibás következtetésekhez vezethet.)

A négy vizsgált időpontban a felbomló magyar vegyes házasságok aránya csaknem folyamatosan emelkedett az 1960-as 22,6 százalékról az 1990-es 27,7 százalékra. 1980 és 1991 között kimutatható némi csökkenés, ez azonban a vegyes házasságok trendjének jellegét lényegesen nem befolyásolta. Mint korábban már jeleztem, a vegyes házasságkötések adatait célszerű a tíz évvel későbbi válási adatokkal összevetni, tekintettel arra, hogy a válással végződő házasságok átlagos tartama 10-11 év (6.

táblázat). (E megközelítési módnál abból a feltételezésből indultam ki, hogy a válással végződő vegyes házasságok és a többi házasság tartóssága nem tér el jelentős mértékben egymástól. Erre vonatkozólag csak feltételezéssel élhettem, mivel erre vonatkozó részletes adataim nincsenek.)

A 6. táblázatból kiolvasható, hogy az országos adatok szerint valamennyi vizsgált időpontban több vegyes házasság bomlik fel, mint ahány kötődik (egyedül az 1970-es házasságkötési adat nem tér el az 1980-as évre számított három év átlagától). Ugyanakkor megfigyelhető a vegyes és homogén házasságok közti különbségek fokozatos csökkenése is. Az egyes nemzetiségek vonatkozásában igen jelentős eltérések mutatkoznak, melyeknek mélyrehatóbb értékelése túllép a demográfiai megközelítés által behatárolt lehetőségeken.

A cseh vegyes házasságok tartósabbnak tűnnek, mint a cseh homogén házasságok. A négy vizsgált időpontban - az 1990-es adatokat kivéve - a felbomlott vegyes házasságok aránya jóval alacsonyabb a vegyes házasságkötéseknél. Ennek okait nem ismerjük, mivel nincsenek adataink az ilyen házasságban élő párok társadalmi stb. jellemzőiről. A cseh házasságokban - Szlovákiában is - folyamatosan mintegy háromszor akkora válási gyakoriság mutatható ki, mint a szlovák házasságokban. Azaz a cseh homogén házasságokban eleve magasabb a válási gyakoriság, mint a szlovák házasságokban, így a szlovák-cseh vegyes házasságok mérséklőleg hatnak a cseh válási gyakoriságra.

A szlovák vegyesházasság-kötések és -felbomlások követik az országos trendeket, az 1970-es év kivételével a többi időpontban mindenütt magasabb a vegyes házasságok felbomlásának aránya, mint a házasságkötéseké. Mindenesetre a szlovák vegyes és homogén házasságoknál meglevő különbségek fokozatos csökkenése tapasztalható. Az, amit a cseh házasságkötésekre vonatkozóan elmondtunk, itt fordítottan érvényes: a cseh-szlovák vegyes házasságok felbomlása növeli a szlovák válási rátát.

A három nemzetiség közül a magyar vegyes házasságok esetében mutatható ki legegyszerűbben összefüggés a házaspárok különböző nemzetisége és a válások gyakorisága között. Az 1950-ben kötött házasságok közel két százalékponttal, az 1960-asok 5,5 százalékponttal, az 1970-esek 4, a nyolcvanasok 2,4 százalékponttal nagyobb mértékben végződtek válással, mint a homogén házasságok. Arányukat tekintve a magyar vegyes házasságok az elmúlt négy évtizedben 10-30 százalékkal gyakrabban végződtek válással, mint a homogén magyar házasságok. Mivel a szlovák és a magyar házasságok válási aránya hosszabb távon nem tér el lényegesen egymástól, ilyen vonatkozású eltérésekkel a vegyes házasságok nagyobb arányú felbomlása nem magyarázható. A családszociológiai felmérések, de a válások okait rögzítő statisztikák is a házasságok megromlásában meghatározónak az érték-, érdeklődés- és jellembeli különbségeket tekintik. Feltehetően a vegyes házasságokban az eltérő nemzetiségi háttérből származó különbségek tovább erősítik az amúgy is meglévő, más forrásból származó konfliktushordozó vélemény-, értékrend-, attitűdkülönbségeket, ezért a házasságok magasabb válási arányában közvetett szerepe van az eltérő nemzetiségi háttérnek. E hipotézisem bizonyítására azonban nincsenek konkrét adataim.

Vegyes házasságban született gyermekek 1949-1991

A cseh demográfusok az 1960-as évektől kezdtek felfigyelni arra a jelenségre, hogy a vegyes házasságokban lényegesen kevesebb gyermek születik, mint amennyi várható

lenne az adott évben megkötött vegyes házasságok aránya szerint (7. táblázat). Ugyanakkor a két tényező között meglevő kirívóan magas különbség egyre jobban csökken.² Bizonyos mértékű eltérések az etnikumok között a termékenység alakulásában természetesen kimutathatók, de ezek az eltérések elsősorban a település- és társadalomszerkezeti, gazdasági, kulturális, felekezeti különbségekre vezethetők vissza, semmint valamiféle nemzeti specifikumra. 1950-ben a vegyes házasságkötések aránya 7,9 százalékot tett ki, a vegyes házasságokban született gyermekeké mindössze 1,8 százalékot. A későbbi évtizedekben is igen nagy eltérések mutathatók ki a vegyes házasságkötések és a vegyes házasságokból született gyermekek aránya között, igaz, a különbség egyre csökken. 1990-ben a vegyes házasságok aránya elérte a 10,4 százalékot, s a vegyes házasságokból született gyermekeké pedig 8,1 százalékot tett ki. Ha ezeket az adatokat a termékenységi értékekkel összevetjük, akkor azt tapasztaljuk, hogy 1950-ben a vegyes házasságokból született gyermekek aránya az országos érték egynegyedét (22,3 százalék), 1990-ben háromnegyedét sem érte el (71,3 százalék).

Amennyiben nem tételezünk fel jelentősebb eltérést a különböző nemzetiségű nők termékenységében, és elhanyagoljuk a házasságkötések és a gyermekek megszületése között eltelt időszak esetleges torzításait, akkor nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy a vegyes házasságok egy részében a házaspár egyike legalábbis formálisan nemzetiséget váltott a házasságkötés és a gyermekek megszületése közötti időszakban. Azaz a házasságkötés és a gyermek megszületése között a család nemzetiségi orientációja megszilárdul, s ezt az egyik házastárs egyelőre még csak formális nemzetiségváltása kíséri. Mivel a gyermek nemzetiségét a család nemzetiségi orientációjának megfelelően jegyzik be, a vegyes házasságokban bekövetkező generációváltás nemzetiségenként asszimilációs nyereséget, illetve veszteséget jelent.

Visszatérve az egyes nemzetiségek vegyes házasságaihoz, a négy vizsgált etnikum első megközelítésben két egymástól markánsan különböző csoportra osztható. Önálló kategóriát képeznek a cseh vegyes házasságok, a többi etnikumé a másik csoportba sorolható. Egyedül a cseh nemzetiségen belül közelíti, illetőleg haladja meg egyes időpontokban a vegyes házasságokból született gyermekek aránya az országos értéket. A többi nemzetiség vegyes házasságban termékenysége kisebb-nagyobb mértékben az össz-szlovákiai termékenységi érték alatt mozog. A magyar vegyes házasságok termékenysége 1950-ben 25 százalékát, 1990-ben 85 százalékát jelentette a teljes magyar termékenységnek.

A vizsgált kérdéskör másik vetülete, hogy az identitásváltás mely etnikumok lélekszámát gyarapítja, és melyekét csökkenti. Hiszen a nemzetiségváltás elméletileg kétirányú lehet, s kisebb-nagyobb mértékben mindkét irányban előfordul, de statisztikai adatokkal alátámasztható, tényleges asszimilációs nyereség csak a többségi nemzetnél mutatható ki. Ez a megközelítés azonban már nem a vegyes házasságokra vonatkozó statisztikák, hanem a népmozgalmi és a népszámlálási adatok összevetése alapján lehetséges.³

Kitekintés

Utaltunk rá, hogy a vegyes házasságokkal kapcsolatos „legfrissebb” adatokat az 1991-es népmozgalmi statisztikákból merítettük. Így az azóta eltelt időszakban bekövetkezett változásokkal kapcsolatban mindössze feltevésekre hagyatkozhatunk. A

legvalószínűbbnek az tűnik, hogy a korábbi vegyesházasodási trendek jelentősebb változások nélkül folytatódnak, s alakulásukat feltehetőleg jelentős mértékben eddig nem befolyásolta a kisebbségekkel szembeni igen erős intolerancia. Szlovákiában a társadalmi légkör változása mellett a „házasodási piac” egyéb interetnikus jellemzői az „interetnikus kapcsolatok térszerkezete” - ilyen rövid idő alatt lényegében nem módosulhatott.

Ugyanakkor a nemzetiségek statisztikai adatainak tanulmányozása során néhány alapvető problémával kellett szembesülnöm, amelyeknek figyelmen kívül hagyása kutatásaim értékét nagyban megkérdőjelezhetné. Az egyik a statisztikai adatok hitelességének a kérdése. Nem nyilvánítottam ki kételyeimet, nem kérdeztem rá arra, hogy egy-egy adatsor mit is takar valójában, pedig a valóság elveszhet a számsorok feldolgozásának folyamatában. A másik tulajdonképpen annak továbbgondolása, hogy a nemzetiségek demográfiai jellemzőinek kutatója igen nagy mértékben ki van szolgáltatva a hivatalos statisztikai adatszolgáltatásnak. Ha valamilyen oknál fogva a nemzetiségek adatait nem rögzítik, nem dolgozzák fel, vagy nem teszik közzé, akkor a nemzetiségdemográfia művelése korábbi formájában lehetetlenné válik. Ezért is egyre időszerűbb, hogy a demográf a egyre több megválaszolatlan és megválaszolhatatlan kérdésre más társadalomtudományok segítségével keressünk választ.

Regio . Kisebbség, politika, társadalom 1998. 9. évf. 2.sz.

Cseh	3 039	15 783	93	19	8	808	16	59	19 825
Szlovák	14 526	954 136	2 889	238	305	19 928	479	1575	994 076
Ukrán	59	2 774	6 769	38	2	94	1	13	9 750
Orosz	25	376	53	294	1	33	0	4	786
Lengyel	20	1 031	13	1	34	57	0	5	1 161
Magyar	579	21 263	67	30	33	119 478	61	242	141 753
Német	25	506	1	1	0	60	282	6	881
Egyéb és ismeretlen.	49	2 416	18	6	1	407	4	843	3 744
Összesen	18 322	998 285	9 903	627	384	140 865	843	2747	1 171 976

4. tábla A házasságok megoszlása a háztársak nemzetisége szerint 1991-ben.

A nő nemzetisége	A férfi nemzetisége											Összesen
	Cseh	Szlovák	Morva	Sziléziai	Magyar	Roma	Lengyel	Német	Rutén	Ukrán	Egyébér istneden	
Cseh	1 864	15 834	56	3	988	38	8	27	36	39	52	18 945
Szlovák	14 298	993 604	1805	81	24 812	357	493	936	1413	2113	1882	1 041 794
Morva	39	1 541	358	1	80	3	2	4	2	1	3	2 034
Sziléziai	0	73	2	26	6	1	1	0	0	0	1	110
Magyar	728	23 854	54	7	118 853	69	36	114	25	60	232	144 032
Roma	36	417	4	6	86	12 378	3	3	2	2	16	12 953
Lengyel	29	1 287	1	1	67	7	19	4	3	7	4	1429
Német	27	719	4	0	97	1	0	505	4	1	8	1366
Rutén	21	878	3	2	32	0	2	3	3470	76	11	4 498
Ukrán	46	2 425	2	0	54	2	2	2	116	164	32	4326
Egyéb és ismeretlen	48	1 600	4	0	174	12	2	2	18	33	1093	2986
Összesen	17 136	1 042 232	2293	127	145 249	12 868	568	1600	5089	3977	3334	1 234 473

5. tábla A válások számának alakulása Szlovákiában nemzetiségként 1959-1991

Év/ évek átlaga	Szlovákia			Ebből cseh				Ebből szlovák				Ebből magyar				Ebből ukrán	
	Össze- sen	vegyes	%2	Össze- sen	%1	vegyes	%2	Össze- sen	%1	vegyes	%2	Össze- sen	%1	vegyes	%2	Össze- sen	%2
1950	1800	*		60	3,33	*		1368	75,97	*		315	17,47	*	*	13	0,72
1951	1864	*		79	4,24	*	*	1401	75,16	*	*	320	17,14	*	*	27	1,42

Regio . Kisebbség, politika, társadalom 1998. 9. évf. 2.sz.

1952	2107	*	*	99	4,67	*	*	1585	75,23	*	*	362	17,18	*	*	15	0,69
1959	2409	299	12,41	114	4,71	83	72,69	2019	83,79	142	7,01	236	9,78	56	23,57	15	0,62
1960	2321	271	11,68	110	4,72	77	69,86	1960	84,42	125	6,35	205	8,81	48	23,22	17	0,73
1961	2488	267	10,73	114	4,56	73	63,87	2115	85,01	128	6,05	212	8,52	44	20,75	24	0,94
1969	3386	466	13,76	182	5,38	121	66,48	2723	80,40	214	7,84	426	12,58	97	22,76	30	0,87
1970	3420	443	12,95	156	4,55	119	76,21	2835	82,88	209	7,36	376	10,99	82	21,81	27	0,79
1971	4458	561	12,58	210	4,70	146	69,45	3733	83,73	268	7,17	437	9,80	106	24,26	41	0,91
1979	6050	725	11,98	253	4,17	173	68,32	5121	84,64	347	6,78	626	10,35	164	26,2	18	0,30
1980	6645	807	12,14	262	3,94	180	68,7	5710	85,92	386	6,75	595	8,95	173	29,08	24	0,36
1981	6987	832	11,91	294	4,21	200	68,02	5974	85,49	390	6,58	646	9,24	184	28,42	30	0,43
1989	8304	1031	12,41	310	3,73	221	71,29	7088	85,36	484	6,83	827	9,96	252	30,47	27	0,33
1990	8867	1000	11,28	275	3,10	203	73,77	7549	85,14	471	6,24	944	10,65	241	25,52	31	0,34
1991	7893	1019	12,91	292	3,69	193	66,03	6599	83,61	454	6,88	862	10,92	236	27,38	23	0,29
1950-52	1924	*	*	79	4,12	*	*	1451	75,44	*	*	332	17,26	*	*	18	0,94
1959-61	2406	279	11,60	112	4,66	77	68,80	2031	84,41	131	6,47	217	9,03	49	22,55	19	0,77
1969-71	3755	490	13,05	182	4,86	128	70,38	3097	82,47	230	7,42	413	11,00	95	23,00	38	1,02
1979-81	6561	788	12,01	270	4,11	184	68,34	5601	85,38	374	6,68	622	9,48	174	27,89	24	0,37
1989-91	8355	1017	12,17	292	3,50	205	70,32	7079	84,73	470	6,63	878	10,51	243	27,69	27	0,32

%1= a vizsgált nemzetiségűek válasainak aránya (Szlovákia=100%)

%2= a vizsgált nemzetiségen belül a vegyes házasságok felbomlásának aránya

* - nincs adat

6. tábla A vegyes házasságkötések és válások arányának alakulása Szlovákiában nemzetiségként 1950 és 1990 között

Vegyes házasságkötés/ válás éve	Szlovákia		Ebből cseh		Ebből szlovák		Ebből magyar	
	Házasságkötés	Válás	Házasságkötés	Válás	Házasságkötés	Válás	Házasságkötés	Válás
1950/1960	7,90	11,60	82,47	68,80	4,49	6,47	20,63	22,55
1960/1970	10,76	13,05	90,01	70,38	6,24	7,42	17,51	23,00
1970/1980	12,00	12,01	91,44	68,34	6,82	6,68	23,66	27,89
1980/1990	10,90	12,17	72,15	70,32	6,13	6,63	25,32	27,69
1990/ *	11,38	*	69,41	*	6,33	*	27,74	*

* - nincs adat

7. tábla A vegyes házasságkötések és a vegyes házasságokból született gyermekek arányának alakulása Szlovákiában nemzetiségenként 1950 és 1990 között

Év	Szlovákia			Ebből cseh			Ebből szlovák			Ebből magyar			Ebből ukrán		
	Vegy. ház.- köt. aránya	Vegy. ház.- szül. gy. ar.	%	Vegy. ház.- köt. aránya	Vegy. ház.- szül. gy. ar.	%	Vegy. ház.- köt. aránya	Vegy. ház.- szül. gy. ar.	%	Vegy. ház.- köt. aránya	Vegy. ház.- szül. gy. ar.	%	Vegy. ház.- köt. aránya	Vegy. ház.- szül. gy. ar.	%
1950	7,90	1,76	22,28	82,47	64,36	78,04	4,49	0,93	20,71	20,63	5,14	24,92	13,44	3,41	25,37
1960	10,76	3,16	29,37	90,01	69,71	77,45	6,24	1,74	27,88	17,51	6,51	37,18	39,35	11,45	29,10
1970	12,00	4,60	38,33	91,44	85,97	94,02	6,82	2,49	36,51	23,66	12,46	52,66	64,23	47,04	73,24
1980	10,90	6,10	55,96	72,15	83,63	115,91	6,13	3,29	53,67	25,32	18,33	72,39	76,47	- 29,45	38,51
1990	11,38	8,11	71,27	69,41	78,31	112,82	6,33	4,44	70,14	27,74	23,64	85,22	78,66	54,3	69,03

JEGYZETEK

- 1 Ez a tanulmány a Sasakawa Foundation JREX programjának keretében készült az 1996-97-es évben. A kutatás címe: Ethnic Co-Existence in Mixed Marriages. A kutatás vezetője: Kovács Éva.
- 2 Konečná, Alena: Národnostní homogamie a heterogamie v ČSSR. *Demografie* 1977. 1.1-10.
- Ziegenfuss, Vladimír: Národnostní smíšenost manželství v ČSSR. *Demografie* 1966. 1. 28-35.
- 3 Gyurgyik László: A szlovákiai magyarsága népszámlálási adatok tükrében. *Regio* 1993. 4. 71.

IRODALOM

- Demografická příhrčka*. Praha, FŠÚ 1982.
- Demografický vývoj obyvateľ'stva Československej socialistickej republiky podľa výsledkov sčítania ľudus prihladiatím na jeho národnostné zloženie*. Bratislava, Sekretariát rady vlády SSR pre národnosti 1983. č. 951/1983.
- Gyurgyik László: A szlovákiai magyarság a népszámlálási adatok tükrében. *Regio* 1993. 4.
- Konečná, Alena: Národnostní homogamie a heterogamie v ČSSR. *Demografie* 1977. 1. 1-10.
- Obyvateľ'stvo Slovenskej republiky podľa národnosti v rokoch 1980-1989*. Bratislava, SŠÚ Bratislava 1990.
- Pohyb obyvateľ'stva v SSR v roku...* (1974-1984 közötti kötetek)
- Pohyb obyvateľ'stva v ČSSR v roku...* (Az 1949-91 közötti kötetek)
- Sčítania ľudu, domov a bytov k 3. marcu 1991 v Českej a Slovenskej Federatívnej Republike*. Praha, FŠÚ 1991.
- Sčítanie ľudu domov a bytov 1991*. (Predbežné výsledky) Bratislava 1991.
- Sčítanie ľudu domov a bytov k 3. 3. 1991*. Podrobné údaje za obyvateľ'stvo Republika Slovenská. FŠÚ-SŠÚ 1992.
- Sekera, Václav: Národnost a mateřský jazyk. *Demografie* 1976. 3. 215-309.; 1977. 1. 21 31.; *Sociálna štatistika 1990*. Bratislava, SŠÚ 1993.
- Sokolová, Gabriela és mások: *Sudobé tendence vývoje národností v ČSSR* Praha 1987.
- Ziegenfuss, Vladimír: Národnostní smíšenost manželství v ČSSR. *Demografie* 1966. 1. 28-35.

LÁSZLÓ GYURGYÍK

Demographic Aspects of Mixed Marriages in Slovakia from 1949 to the Present

This study is the first to examine the numbers and proportions of mixed marriages on the basis of "peoples' movement" and census information on such marriages in the Czechoslovak statistical publications. The minorities in Slovakia (Hungarians, Russenes, Czechs and mostly recently the Rumanians) vary in their willingness to marry inter-ethnically, however, the national indicators for mixed marriages in the 1950-1970 period show growth and then stagnation in the last twenty years. Nevertheless, in the Hungarian community, in the last two decades, the proportions have gone up: in 1980 31 % of Hungarians lived in such marriages, whilst ten years later the figure was 35.6%. The second half of the piece looks at the higher rate of divorces that exists within mixed marriages. Again, the Hungarian community demonstrates figures that differ most from the national norms. In comparison to purely Hungarian couples, the Hungarian mixed marriages have led to divorce 10-30% more often in the last four decades.

In the closing section the author provides data on the development of the national conscience of children born to mixed marriages. He concludes that in the period between marriage and birth, the orientation of nationality in mixed marriages stabilises and as a result the child most often is not confronted with the opportunity to choose one of the two identities.

Vajdasági magyar eseménynaptár 1988-1997*

A vajdasági magyarságnak nyolc évtizedes kisebbségi helyzete minimális önszerveződésre adott lehetőséget. Csak nagyon ritkán, az állampolitikai keretek fellazulásának pillanataiban csillant fel néha a remény, hogy a sorsát alakító politika cselekvő részese lehet, s nemzeti közösségként valósíthatja meg önmagát.

Ilyen pillanatnak tűnt a kelet-közép-európai átalakulás keretében az 1980-as évek végén Jugoszláviában megindult rendszerváltás folyamata. Mint ismeretes, e folyamat véres polgárháborúba torkolt, a vélt vagy valós, jogosan felszínre került vagy hatalmi csoportok által eszközként felhasznált nemzeti ellentétek szétfeszítették az országot, miközben a vajdasági magyarság helyzete ezen időszakban sem nyert hosszú távon megnyugtató megoldást. Bebizonyosodott: a nemzeti kisebbségek sorsa a nemzetállami elv dominanciája folytán továbbra sem az állampolgári jogegyenlőség elvei alapján alakul, hanem alapvetően az államközi viszonyok függvénye maradt.

A vajdasági magyarságpolitikai szubjektumként való önmeghatározási kísérletének történetéhez szolgál adalékkul az alábbi kronológia.

Vékás János

* Ez a munka a TLA Közép-Európa Intézet kisebbség)cutatási programja keretében készült.

1988

X. 6.

Újvidéken mintegy kétszázezer ember tüntetett a Vajdasági Kommunista Szövetsége Tartományi Bizottsága, majd a vajdasági képviselőház épülete előtt a vajdasági politikai vezetés ellen, mert az ellenszegült a tartomány autonómiájának megszüntetését célzó szerbiai alkotmánymódosítási javaslatnak. A VKSZ TB rendkívüli ülésén lemondott a tartományi pártelnökség. A tüntetések során negyven tüntető és öt rendőr sérült meg.

XI. 18.

Lemondott a Koszovói Kommunista Szövetség Elnökségének hét tagja, habár albánok tízezrei tüntettek mellettük.

XI. 26.

Jugoszlávia képviselőháza módosította az 1974-es alkotmányt, különválasztva a párt- és állami tisztségeket, és utat nyitva a piacgazdaságnak

1989

I. 24

Koszovó tartományban nagyméretű zavargások kezdődtek, amelyek eltartottak egészen februárig. Az albán lakosság követelte, hogy hirdessék ki a koszovói köztársaságot. Ennek nyomán február 27-én Jugoszlávia Elnöksége rendkívüli állapotot vezetett be Koszovóban.

III. 16.

Ante Marković szakértői kormányt alakított, amely radikális gazdasági reformprogram mellett kötelezte el magát.

III. 28.

Szerbia képviselőháza elfogadta a köztársaság új alkotmányát, amely megszüntette a tartományok autonómiáját.

VI. 28.

Slobodan Milošević, Szerbia elnöke a rigómezei ütközet hatszázadik évfordulójára az ütközet színhelyére (Gazimestan) érkezett, és nagygyűlést tartott mintegy egymillió szerb részvételével, amelyen jelezte Szerbia politikai vezetésének eltökéltségét, hogy helyreállítja a „szerb egységet, és ezzel voltaképpen arra utalt, hogy meg fogja vonni a tartományok önálló államiségét, és egységes, központosított államhatalmú köztársaságban fogja őket egyesíteni.

XII. 7.

A Vajdasági Íróegyesület Csorba Béla javaslatára vitaestet szervezett az újvidéki Bölcsészettudományi Karon a készülő oktatási törvényekről és a magyar tanszék javaslatairól. Az esten Vékás János kifejtette azt a nézetét, hogy a kisebbségi érdekeket érintő kérdések megoldását jelentősen megkönnyítené egy kisebbségi érdekszervezet létrehozása.

XII. 13.

Ágoston András kezdeményezésére aláírásgyűjtés kezdődött, amelynek keretében 18 ezer személy követelte a kisebbségi jogok érvényesítését a készülő oktatási törvényben.

XII. 18.

Tizenegy vajdasági magyar értelmiségi (Ágoston András, dr. Hódi Sándor, Siflis Zoltán, Dudás Károly, Kovács Frigyes, dr. Korhecz Tamás, Szekeres László, Tóth János, Boldizsár János, Beszédes István, Vékás János) kezdeményezte a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége (VMDK) létrehozását.

1990

III. 31.

Doroszlón megtartották a VMDK alakuló közgyűlését. Elfogadták programját és alapszabályát. Elnöknek Ágoston Andrást, alelnöknek dr. Hódi Sándort és Vékás Jánost választották meg.

IV. 19.

Ágoston Andrása VMDK Tanácsa nevében levelet intézett a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémiához és a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémiához, amelyben kezdeményezi az 1944 végén és 1945 elején elkövetett magyarelles atrocitások tudományos kivizsgálását.

IV. 25.

Az újvidéki magyar tanszék a *Magyar Szóban* közzétette az új szerbiai oktatási törvénnyel kapcsolatos álláspontját, amelyben rámutat a törvény hiányosságaira, és egyes szakaszait alkotmányellenesnek minősíti.

V. 9.

Megjelent a *Napló* című hetilap első száma.

V. 10.

Szerbia Képviselőháza Társadalmi-politikai Tanácsának Társadalmi-politikai Rendszer-, Igazság- és Közigazgatásügyi Bizottsága elfogadta. A szerbhorvát nyelv és a nemzetiségek nyelve hivatalos és nyilvános használatáról szóló törvény tervezetét.

VI 24.

Újvidéken megalakult a Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság (JMMT).

IX. 15.

Megjelent a *VMDK Hírmondó* első száma.

IX. 28.

Zoran Sokolović, Szerbia képviselőházának elnöke december 9.-re kiírta a köztársasági parlamenti és elnökválasztásokat.

IX 29.

A VMDK Adán megtartott I. kongresszusa elfogadta a szervezet programját.

Október

Miután a Vajdasági Szakszervezeti Szövetség megvonta tőle az anyagi támogatást, megszűnt a *Dolgozók*. Helyette megjelent a *Családi Kör*, a Soros Alapítvány támogatásával.

X 10.

A *7 Nap* újságírói sztrájkot jelentettek be, mert Savović Margitot nevezték ki a lap főszerkesztőjének.

XI. 4.

A VMDK Tanácsa elfogadta a személyi elvű kisebbségi önkormányzat létrehozatalára vonatkozó kezdeményezés alapelveit, amelyek a szervezet későbbi autonómiakonceptiójának alapját képezték.

XI. 11.

A VMDK rendkívüli kongresszusán határozatokat fogadott el a köztársasági parlamenti választásokkal kapcsolatban, amelyben többek között leszögezte, hogy „a VMDK minden választási egységben, ahol ez lehetséges, saját jelöltet állít”.

XII. 9.

Szerbiában lezajlott a köztársasági parlamenti választások első fordulója. A VMDK 32 választási körzetben állított jelöltet, közülük öten már az első fordulóban megkapták a leadott szavazatok abszolút többségét, tehát bekerültek a parlamentbe (Ágoston András, dr. Körmendi Ferenc és dr. Nagy Sándor, valamint Kasza József és Szecsei Mihály a reformkoalíció támogatásával). Ezenkívül még heten kerültek az 1990. december 23-i, második fordulóba, közülük még hárman szereztek képviselői mandátumot (dr. Varga Zoltán, Csubela Ferenc, dr. Páll Sándor). A VMDK tehát a választásokon összesen nyolc mandátumhoz jutott a 250 tagú köztársasági parlamentben, jelöltjei összesen 132 ezer szavazatot kaptak. A magyar nemzetiségű jelöltek közül még dr. Kovács Oszkár és Kertész Mihály, a Szerbiai Szocialista Párt (SZSZP), valamint dr. Várady Tibor (UJDI) jutott be a parlamentbe.

1991

I. 24.

Hans Peter Furrer, az Európa Tanács Politikai Osztályának igazgatója Strasbourg-ban fogadta Ágoston Andrást és dr. Hódi Sándort.

I. 30.

Az SZSZP szabadkai vezetősége bővített ülést tartott, amelyen megvitatták a VMDK és a Vajdasági Horvátok Demokratikus Szövetsége (VHDSZ) elleni fellépés stratégiáját.

II. 22.

Szabadkán egy időzített robbanószerkezet súlyosan megrongálta a Szent Teréz székesegyházat. Ezzel egy időben fenyegető falfeliratok jelentek meg a városban.

Március

A 7 Nap dolgozói sztrájkot hirdettek Vlaovics József főszerkesztővé való kinevezése miatt.

III. 21.

Megjelent a *Pannon Hírlap* első száma.

III. 28.

Szerbia képviselőháza a tájékoztatásitörvény-javaslatot tárgyalva tíz ellenszavazattal és kilenc képviselő tartózkodásával elvetette dr. Körmendi Ferenc módosító javaslatát, vagyis hogy a törvény rendezze a nemzeti kisebbségek anyanyelvi tájékoztatásra való jogának kérdését.

IV. 1.

Jugoszláviában megkezdődött a népszámlálás. A szövetségi köztársaság 10 394 ()26 lakosából 344 147 vallotta magát magyarnak (a Vajdaságban 339 491, Közép-Szerbiában 4309; Koszovóban 142; Crna Gorában 205). A Vajdaságban a magyarként nyilatkozók száma az 1981. évi 88,48 százalékát tette ki, arányuk a tartomány lakosságában pedig 18,94-ről 16,94 százalékra csökkent.

IV 21.

Szabadkán több mint háromezer résztvevővel megtartották a VMDK II. kongresszusát, amely elfogadta *A vajdasági magyarság a rendszerváltásban* című memorandumot, és kezdeményezte a Közép-etiropai Népcsoportok Fórumának megalakítását.

V. 12.

Megalakult a Vajdasági Magyarok Ifjúsági Szervezete (VMISZ).

V. 30.

A magyar tanszék megfogalmazta szakmai észrevételeit a készülő szerbiai általános és középiskolai törvénytervezettel kapcsolatban, és kérte dr. Dimitrije Dimitrijević oktatásügyi minisztert, hogy fogadja a tanszék küldöttségét.

VI. 18.

A Vajdaság képviselőháza elfogadta a Vajdaság státútumát, miután Szerbia alkotmánya értelmében a szerbiai képviselőház előzőleg jóváhagyta a dokumentum javaslatát. (1991. V. 25.)

VII. 6.

A VMDK Elnöksége a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság (JSZSZK) Elnökségéhez és a Jugoszláv Néphadsereg (JNH) Vezérkarához intézett levelében kérte „a JNH kötelekeibe besorozott magyarok ideiglenes leszerelését mindaddig, amíg az ország hadserege nem tér vissza az alkotmányos keretekben meghatározott tevékenységhez”.

VII. 20.

A VMDK Elnöksége elfogadta a vajdasági magyar oktatási hálózat modelljavaslatát.

VII. 23.

Szerbia képviselőháza elfogadta a hivatalos nyelvhasználatról szóló törvényt, amely a közigazgatási és bírósági eljárásban a nemzeti kisebbségek nyelvének használatát az első fokú eljárás területére korlátozza, ugyanakkor fordítási kötelezettséget ír elő, és előnyben részesíti a szerb nyelvet, ha a felek nem tudnak megegyezni az eljárás nyelvében.

VII. 30.

Az újvidéki laktanya öt szállító járműve és közel ötszáz katonája felszámolta Zsablya környékén a Milan Paroški vezette Néppárt fegyveres önkénteseinek Tisza melletti táborát.

VIII. 1.

Szabadka főterén nagygyűlést tartottak *Szabadka a békéért* címmel, amelyről békefelhívást intéztek a szövetségi és a köztársasági képviselőházhoz, a JSZSZK Elnökségéhez és az államelnökökhöz.

VIII. 29.

Temerin piacterén több száz helybeli magyar és szerb édesanya, aggódó feleség és nővér gyűlt össze, hogy tiltakozzon az esztelen polgárháború ellen. Gyülekezésüket militáns hangú erőfitogtató csoport-élén a Szerbiai Szocialista Párt és a Harcoszövetség néhány helyi vezetője zavarta meg.

IX. 8.

A VMDK Elnöksége levélben kérte a JSZSZK Elnökségét, hogy mentsék fel a vajdasági magyarokat a mozgósítás kötelezettsége alól.

IX. 12.

Ágoston Andrása VMDK Elnöksége nevében levélben kérte lord Carringtonot, tegye lehetővé, hogy Hágában a VMDK is kifejtse a jugoszláviai helyzettel kapcsolatos véleményét.

X. 2.

Dr. Körmendi Ferenc Hágában megismertette a Jugoszlávia-értekezlet két alelnökével a VMDK álláspontját a vajdasági magyarok helyzetével kapcsolatban.

XI. 5.

Béketüntetés Zentán.

XI. 6.

Béketüntetés Adán.

XI. 26.

Milan Paroški és Dragoslav Petrović, a Néppárt képviselői határozati javaslatot adtak be Szerbia képviselőházának a szerbek jogainak védelme érdekében azokban a községekben, amelyekben a nemzeti kisebbségek képezik a lakosság többségét. A parlament 1991. december 20-án elvetette a kezdeményezést, bár 23 szélsőséges nacionalista mellette szavazott.

1992

I. 4.

Ágoston András a VMDK Elnökségének nevében levelet intézett Butrosz Butrosz-Galihoz, az ENSZ főtitkárához és Cyrus Vance-hez, az ENSZ nagykövetéhez, azt kérve, hogy az ENSZ béketerve kötelezze Szerbiát a mozgósítás elöl elmenekült magyarok visszahívására és bánatatlanságuk szavatolására.

I. 26.

Vojislav Šešelj, a Szerb Radikális Párt (SZRP) elnöke a vajdasági Csókán tartott uszító beszédében vérfürdővel fenyegette meg a magyarokat, s megtiltotta az erőszakos sorozások elöl menekült 20-25 ezer magyarnak a hazatérést.

II. 7.

A rendőrség őrizetbe vette Csorba Bélát, a VMDK alelnökét, aki nem volt hajlandó eleget tenni a behívóparancsnak.

II. 11.

Törökkanizsán kézigránát robbant Tóth Károly, a VMDK helybeli szervezete alelnökének udvarán.

III. 13.

Ágoston András, a VMDK elnöke írásban fordult a szerb parlamenthez, javasolva, hogy a törvényhozás sürgős eljárással hozzon határozatot a külföldre menekült polgárok visszahívásáról s büntetlenségük szavatolásáról, de az 1992. március 19-én elutasította a kezdeményezést.

III. 31.

A szerbiai képviselőház oktatásügyi bizottsága a készülő új oktatási törvények megvitatása során arra az álláspontra helyezkedett, hogy a jövőben a középiskolai oktatás szerb nyelven folyjon, és csak kivételesen, a kormány külön jóváhagyásával kérhető a nemzetiségi nyelvek használata a program bizonyos részeire, illetve egészére vonatkozóan.

IV. 1.

Vojislav Šešelj a belgrádi parlamentben kijelentette, hogy a vajdasági horvátokat teherautókra kell rakni és deportálni Horvátországba. A megdöbbentő kijelentéstől sem a kormánypárt, sem az ellenzék képviselői, sem pedig a parlament elnöke nem határolta el magát.

IV 8.

A VMDK moravicai tagozata Csubela Ferenc vezetésével nagygyűlést szervezett, amelynek mintegy 1500 résztvevője támogatásáról biztosította azt a 83 moravicai magyar tartalékost, aki 1992. április 6-án megtagadta a bevonulást.

IV. 14.

Ágoston András javaslattal fordult Slobodan Milošević szerbiai államelnökhöz, hogy kezdeményezzen beszélgetést az illetékes hatalmi szervek és a VMDK képviselői között a vajdasági magyarsághelyzetének megvitatása céljából.

IV. 15.

Szabadkán a szerb szabadcsapatok erőfitogtatással próbálták megfélemlíteni a magyar lakosságot. Fegyverrel fenyegetőztek, és kitelepítést helyeztek kilátásba. Újságírókkal közölték, hogy a forгатókönyv szerint Bosznia után Koszovó, majd a Vajdaság van soron.

IV. 24.

A VMDK küldöttsége, Ágoston András, Hódi Sándor, Vékás János és Páll Sándor Slobodan Milošević szerbiai államelnökkel a vajdasági magyarok és más kisebbségek helyzetéről tárgyalt. Megállapodtak abban, hogy rövidesen közös munkacsoport vizsgálja ki a legégetőbb kérdéseket.

IV 25.

Kanizsán megtartotta éves közgyűlését a VMDK. A zárt ülésen elfogadtak egy autonómiatervezetet, amely területi autonómiát, helyi önkormányzatokat és személyes autonómiát tartalmaz a magyar kisebbség számára a Vajdaságban.

IV 27.

A JSZSZK Képviselőházának Szövetségi Tanácsa kihirdette a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság (JSZK) alkotmányát. A választásokat 1992. május 31.-re tűzték ki.

V. 9.

A VMDK Tanácsa közleményben szólította fel a vajdasági magyarságot, hogy „álljon ellen az esztelen háborúnak, tagadja meg a törvénytelen mozgósításban való részvételt”.

V. 11.

Oromhegyesen több száz ember gyűlt össze, tiltakozásul az erőszakos mozgósítás ellen. Ugyanakkor Kanizsáról vagy félszáz fiatalot erőszakkal elvittek, a tiltakozó hozzátartozókat pedig fegyverrel megfenyegették.

V. 20.

A szerbiai törvényhozás hosszú és szélsőséges véleményektől sem mentes vita után az oktatási törvénynek a kormány által javasolt enyhébb változatát fogadta el. Eszerint továbbra is lehet majd nemzetiségi nyelven középiskolában oktatni.

V. 30.

Veprődön (Krušćić) rálöttek a VMDK helyi tagozata elnökének, Micskó Andrásnak a házára.

V. 31.

Szövetségi, tartományi és helyhatósági választásokat tartottak Szerbiában. A VMDK az ellenzék bojkottja ellenére a részvétel mellett döntött (a kanizsai körzeti szervezet kivételével). A szövetségi választásokon a VMDK öt választási körzetben indított jelöltet. A listás választáson a VMDK 106 831 szavazatot kapott (a leadott szavazatok 2,79 százaléka), ami nem volt elegendő a mandátumszerzéshez. Egyéni választókerületben a VMDK két jelöltje (Csorba Béla és dr. Sepsey Csaba) győzött.

VI. 6.

Szerbia Menekültügyi Főbiztossága a kormányülésén kapott megbízás alapján határozatot hozott a Boszniából és Horvátországból érkezett menekültek területi elosztásáról, amelynek értelmében a magyar többségű községekbe a következő számú menekültet kellett elhelyezni: Topolya 3398, Kishegyes 1745, Ada 2905, Csóka 2515, Kanizsa 2491, Zenta 2838, Becse 2870. Miután erről a VMDK Tanácsa értesült, 1992. augusztus 28.-i ülésén a végzést a terület etnikai arányai erőszakos megváltoztatására irányuló törekvésnek minősítette.

VII. 10.

A Forum LKNYV Igazgatótanácsa leszögezte: a Forum kiadóházat csőd fenyegeti, és ha az alapító nem tesz eleget kötelezettségének, kérdésessé válik a fontos nemzetiségi intézmény működése.

VII. 11.

Szenttamáson 67 vajdasági magyar művelődési egyesület és intézmény képviselőinek jelenlétében megalakult a Vajdasági Magyar Művelődési Szövetség.

VII. 20.

A VMDK képviselőcsoportja a vajdasági képviselőházban nem fogadta el a számára felkínált harmadik képviselőházi alelnöki helyet.

VII. 30.

Milan Panić Budapesten tárgyalt Antall József miniszterelnökkel. A megbeszélésen részt vett dr. Várady Tibor is. A kiadott közlemény szerint „a magyar fél a tárgyalásokon sikraszállt a VMDK-val való érdemi tárgyalásokért.

VIII. 4.

Szerbia képviselőháza elfogadta az egyetemekről szóló törvényt. Ennek tizedik szakasza kimondta, hogy az egyetemeken és karokon a tanítás szerb nyelven folyik, a nemzeti kisebbségek nyelvén, illetve a világnyelvek valamelyikén pedig csak akkor, ha ezt a kormány jóváhagyja.

VIII. 21.

Dobrica Ćosić, a JSZK elnöke a londoni Jugoszlávia-értekezleten való részvétel előkészületei keretében Belgrádban konzultatív megbeszélést tartott a tudományos élet képviselőivel. A megbeszélésen dr. Momir Stojković, a Politikai Tudományok Karának tanára kifejtette: a szerbiai nemzeti kisebbségek jogaival kapcsolatban a legtöbb, amit el lehet fogadni, a kulturális és személyes autonómia, mert a területi autonómia a JSZK szétesését jelentené.

VIII. 26.

Megkezdődött a londoni Jugoszlávia-értekezlet, amelyen a jugoszláv küldöttség tagjaként részt vett dr. Várady Tibor szövetségi igazságügyminiszter is. Az elnöklő Lord Carrington meghívására jelen volt Ágoston András, a VMDK elnöke, valamint Bela Tonković elnök vezetésével a VHDSZ háromtagú küldöttsége is.

VIII. 29.

A szerémségi Herkócán a falubeli szerbek tiltakozó gyűlésen követelték a helybéli horvát és magyar lakosság elűzésének megszervezése miatt letartóztatott két személy szabadon bocsátását. Az eseményekért Bela Tonkovićot és Ágoston Andrást tették felelőssé.

IX. 25.

A *Magyar Szó* szerkesztőbizottsága a Forum kiadóház válságos helyzete miatt követelte Maróti Mikós vezérigazgató felelőségének megállapítását, a kiadóház átszervezését és azt, hogy a szerb állam fedezze a kiadóház bankkölcsönök miatti veszteségét.

X. 17.

Adán megtartotta alakuló közgyűlését a Vox Humana Emberbaráti Szolgálat.

XI. 11.

A VMDK képviselői Újvidéken találkoztak Geert Ahrensszel, a Jugoszlávia-értekezlet kisebbségi munkacsoportjának tagjával. A vajdasági magyarság problémáinak ismertetése nyomán Ahrens kijelentette, hogy azokat a Carrington-dokumentum keretében kell megoldani. Ugyanaznap a VMDK képviselői találkoztak az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága belgrádi képviselőivel, akik közölték, hogy az ENSZ-pénzekből építendő menekültszállások elhelyezését hat vajdasági helységben tervezik (Szabadka, Kanizsa, Zenta, Topolya, Beocsin és Kovin). A VMDK képviselői tiltakoztak az ellen, hogy magyar többségű községekben létesítsenek menekültszállásokat.

XI. 12.

Ágoston András levélben hívta fel Anna Maria Demmernek, az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága európai igazgatójának a figyelmét arra, hogy a menekültszállások magyar többségű területeken ENSZ-pénzekből való felépítése ellentétben áll a világszervezet azon álláspontjával, amely ellenzi a nemzetiségek lakta területek etnikai arányainak erőszakos megváltoztatását.

XII. 20.

Parlamenti és helyhatósági választásokat tartottak Szerbiában, amelyeken a VMDK a szövetségi parlamentben három, a szerbiaiban kilenc (a zrenjanini körzetben 104 570 szavazattal hét, az újvidéki körzetben pedig 36 255 szavazattal két), a vajdaságiban pedig 17 képviselői helyet szerzett.

1993

I. 1.

A szerbiai felsőoktatási törvény keretében a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete elvesztette önálló jogi státusát az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karán belül, és ismét annak tanszékévé vált.

I. 13.

Szerbia kormánya határozatot hozott a főiskolák területi elosztásáról és struktúrájáról, amely 58 főiskola működését érinti a köztársaság területén. A kormány a határozat hatályba lépésétől átvette az alapítói jogokat a községek, városok vagy tartományok által alapított főiskolák felett.

I. 16.

Adán tanácskozást tartottak a VMDK parlamenti és helyhatósági képviselői, amelyen megvitatták és elfogadták A *VMDK képviselőinek és tanácsnokainak szerepe és működése* című, 1993. január 9-én meghozott elnökségi állásfoglalást.

II. 10.

A Vajdaságban Savović Margitot nevezték ki tartományi kisebbségi titkárnak.

II. 12.

A hatóságok letartóztatták, illetve katonai bíróság elé idézték Barta Tibort és Pozsár Tibort, a VMDK Csóka községi önkormányzati tanácsnokait, így akadályozva meg a község ellenzéki többségű képviselő-testületének megalakulását. A történekről a VMDK Elnöksége másnap tájékoztatta a genfi emberjogi konferencia résztvevőit. (1993. május 7.)

III. 10.

Szerbia képviselőháza kihirdette a Szerb Köztársaság alkotmányának végrehajtásáról szóló alkotmánytörvény kiegészítését és módosítását, amely hatályon kívül helyezte a tartományok által meghozott törvényeket.

Savović Margit, a tartományból szövetségi kisebbségi miniszterrel előlépett szocialista politikus kijelentette, hogy a JSZK-ban a nemzetiségi jogok magasan az európai mércék felett vannak, például Észak-Bácskában nem a magyarok, hanem a szerbek vannak veszélyben.

III. 11.

Az EBEÉ megfigyelőket telepített a Vajdaságba, Koszovóba és Sandžakba.

III. 14.

A Magyar Szó helyett röplap jelent meg, amelyben a szerkesztőség értesíti olvasóit, hogy „A hatalomnak sikerült megszüntetnie a Magyar Szót. Elérte célját.” A lap négy napi szünet után jelent meg újra.

IV. 5.

Antall József miniszterelnök fogadta a VMDK küldöttségét.

IV. 9.

Szabadkán húsvét előtt plakátok jelentek meg az utcákon, amelyeken egy magát Szerb Sólýmoknak nevező ismeretlen katonai szervezet harcosokat kíván toboroznia VMDK és a vajdasági horvátok ellen.

IV. 16.

Siniša Vučinić csetnikvezér Szabadkán a magyarok ellen uszított, hangoztatva, hogy Észak-Bácskába mielőbb szerbeket kell telepíteni, mert a szerbek sehol sem lehetnek kisebbségben.

VI. 26.

A Szerb Radikális Párt és a Szerb Royalista Mozgalom nagygyűlést tartott Szabadkán. Vojislav Šešelj és Siniša Vučinić, a szervezet vezetői élesen bírálták a VMDK-t, illetve a VHDSZ-t, és kijelentették, hogy a „radikálisok nem fogják megengedni, hogy a szeparatista VMDK-VHDSZ koalíciónak sikerüljön zavargásokat kelteni Észak-Bácskában, hogy ezzel kiprovoálják a vajdasági probléma internacionalizálását”.

VI. 28.

Pozsgay Imre és Bíró Zoltán, a Nemzeti Demokrata Szövetség társelnökei Belgrádban tárgyaltak Borisav Jovićyal, a Szerbiai Szocialista Párt elnökével, a jugoszláv parlament küldöttségével, Savović Margit kisebbségügyi miniszterrel, valamint Slobodan Milošević szerb elnökkel. A politikusok tárgyalásokat folytattak Újvidéken vajdasági magyar értelmiségiekkel is.

VII. 21.

Rövid vajdasági látogatása során Vitalij Csurkin orosz különkiküldött találkozott Ágoston Andrással és Vékás Jánossal. Csurkin a VMDK törekvéseiről szólva megjegyezte, hogy azok remélhetőleg eredménnyel járnak, mivel Milošević elnök személyesen is megígérte, hogy a kisebbségi kérdést dialógus útján rendezik.

VIII. 6.

Megjelent a *7 Nap* utolsó száma. Az állami támogatás megvonása miatt megszűnt lap szerkesztősége *Új Hét Nap* címmel magánlapot indított.

X. 1.

A Magyar Szó csak hetente kétszer jelent meg 1994 áprilisáig.

X. 2.

Újvidéken megalakulta Vajdasági Magyar Pedagógusok Egyesülete (VMPE). Elnökévé Nagy Margitot választották

X. 19.

Mihalj Kertes, a szerbiai kormány tárca nélküli minisztere kijelentette, csak viccelt, amikor a szerbiai képviselőház ülésén azt mondta, hogy lehallgattatta Ágoston Andrásnak és a VMDK más vezetőinek a telefonbeszélgetéseit.

X. 20.

Slobodan Milošević szerbiai köztársasági elnök feloszlatta a köztársasági parlamentet. Döntését azzal indokolta, hogy megbénult a döntéshozatali mechanizmus.

XII. 19.

Szerbiában lezajlott a rendkívüli köztársasági parlamenti választások első fordulója. A kilenc választókerületben összesen 84 párt, polgári csoport vagy koalíció 5163 képviselőjelöltet indított 216 választási listán. (1994. január 8.) A VMDK két vajdasági választási körzetben indult, a zrenjaniniban 85 994 szavazattal öt képviselőt juttatott be a képviselőházba (Ágoston András, Kasza József, dr. Körmendi Ferenc, dr. Páll Sándor és Szecei Mihály), míg az újvidéki választási egységben 26 462 szavazattal nem jutott mandátumhoz.

1994

I. 6.

A Vajdasági Képviselőház Tájékoztató Bizottsága elfogadta a Forum átszervezéséről szóló javaslatot, amelynek értelmében a kiadóház holding vállalattá alakulna, és lehetővé válna vagyona 49 százalékának privatizálása. Ágoston András levélben kérte Slobodan Milošević köztársasági elnököt, hasson oda, hogy a vajdasági képviselőházban vegyék le napirendről a Forum átszervezését, és Szerbia kormánya kezdjen megbeszéléseket a VMDK-val az intézmény jövőjéről.

I. 15.

A VMDK Elnöksége arra az álláspontra helyezkedett, hogy a szerbiai képviselőházban parlamenti képviselői nem csatlakoznak sem az SZSZP-hez, sem pedig a szerb ellenzékhez.

I. 25.

Slobodan Milošević fogadta Ágoston András, és felkérte, legyen jelen a Jugoszláviába látogató Jeszenszky Géza magyar külügyminiszterrel folytatandó megbeszélésen, amit Ágoston elfogadott.

I. 27.

Jeszenszky Géza magyar külügyminiszter kétnapos látogatásra Belgrádba érkezett. *A Magyar Szó* aznapi számában megjelent interjújában kijelentette: „A jugoszláv vezetés előtt jól ismert, hogy a magyar kormány -a demokrácia és az önkormányzat elveiből kiindulva- támogatja a VMDK autonómiakoncepcióját, nem tartja azonban feladatának, hogy erről a jugoszláv kormánnyal tárgyaljon a vajdasági magyarok s a legutóbbi választásokon az autonómiaprogrammal újból nagyarányú támogatottságot kapott VMDK helyett, mintegy a magyarok feje felett.”

II. 12.

Szabadkán egy 12-15 tagú banda betört a Népkörbe, ahol magyarellenes fenyegetéseket üvöltözve verekedést provokált.

II. 13.

Miután dr. Hódi Sándor többszöri felszólítás után sem volt hajlandó beszámolnia VMDK pénzügyeiről, és bejelentette, hogy kockázatos volta miatt nem tudja többé vállalnia VMDK kiegészítő pénzellátásának megszervezését és lebonyolítását, a VMDK Elnöksége felmentette az általa önként vállalt feladat alól, és megkérte a VMDK Ellenőrző Bizottságát, készítsen jelentést az ügyről.

II. 22.

Az újvidéki Forum Könyvkiadó szerzői összeültek, hogy véleményt mondjanak a VMDK művelődési bizottsága által meghirdetett pályázatról, és közös álláspontot alakítsanak ki azzal kapcsolatban, hogy a kiadó saját javaslatát is felterjeszthesse a Határon Túli Magyar Könyvkiadás Támogatására Létrejött Alap Vajdasági Alkuratóriumának megalakításával kapcsolatban.

II. 24.

Tótfaluban megkezdődött a vajdasági magyar értelmiségi kerekasztaltalálkozó első szakasza. A kétnapos összejevetel végén dr. Bányai János kifejtette: e tanácskozásnak nem lehet közös nevezője, de nem is ez volt a szándék.

II. 27.

A VMDK Művelődési Bizottsága által összehívott ülésen a könyvkiadásban érdekelt szervezetek és intézmények létrehozták a Határon Túli Magyar Könyvkiadás Támogatására Létrejött Alap Vajdasági Alkuratóriumát.

III. 5.

A VMDK Tanácsa úgy döntött, hogy nem vállal részt a szerbiai kormány megalakításában, „mivel a nagy demokratikus pártok egyike sem fogadta el a kormányban való részvételt”.

III. 12.

Jeszenszky Géza, a Magyar Köztársaság külügyminisztere kétnapos vajdasági látogatása első napján Adán tárgyalt a VMDK vezetőivel. Konkrét kérésre sem járult hozzá ahhoz, hogy a dr. Hódi Sándorral kapcsolatos pénzügyi kérdések tisztázódjanak.

III. 20.

Moravicán újra felállították Kossuth Lajos mellszobrát.

III. 26.

A Népszabadságban Bálint Antal a VMDK-n belüli viszonyokkal kapcsolatban kijelentette: „Véleményem szerint egy erős baloldali szárny alakult ki a csúcavezetésben, amely a legutóbbi időben szembekerült a szervezet keresztény-nemzeti szárnyával.”

III. 27.

Zentán megkezdődött a VMDK első tisztújító közgyűlése. A küldöttek módosították az alapszabályt, elfogadták *A VMDK külpolitikai tevékenysége és a Hogyan tovább az autonómia felé* című dokumentumokat, valamint *A községi képviselők és helyi közösségi tanácsstagok magatartási kódexét*. Az alapszabály-módosítás keretében a küldöttek nagy szótöbbséggel elutasították a platformok alapszabályba iktatására vonatkozó kezdeményezést. Dr. Hódi Sándor a közgyűlés előtt sem volt hajlandó elszámolnia VMDK nevében vagy arra hivatkozva bonyolított pénzügyleteivel. A közgyűlés 136 szavazattal ismét Ágoston Andrászt választotta meg a szervezet elnökének. Az ellenjelölt Csubela Ferenc 66 szavazatot kapott. Alelnök dr. Páll Sándor és az újraválasztott Vékás János lett.

IV. 8.

Megtartotta első ülését a Határontúli Magyar Könyvkiadás Támogatására Létrehozott Alap Vajdasági Alkuratóriuma. Az ülésről másnap kiadott közleményben „örömmel konstataálta, hogy a pályázat a vártnál is nagyobb visszhangot keltett: összesen 51 pályázatot juttattak el elbírálásra”. A VMDK Művelődési Bizottságának szervezésében létrehozott alkuratórium sajnálattal állapította meg, hogy a Forum Könyvkiadó nem vett részt a pályázaton.

IV. 19.

Pavel Domonji tartományi kisebbségügyi titkár Szabadkán tárgyalt dr. Szöllőssy Vágó Lászlóval, a Vajdasági Magyar Művelődési Szövetség főtitkárával (VMMSZ). A megbeszélés után Szöllőssy kijelentette: a VMMSZ Elnöksége hamarosan megvitatja, mi az, aminek a finanszírozásában az állam részvétele leginkább fontos lenne.

V. 12.

Zentán, a Városházán megalakult a Magyarok Világszövetségének Jugoszláviai Országos Tanácsa. Elnöknek a világszövetség elnökségi tagját dr. Hódi Sándort választották meg.

V 30.

Topolyán megalakult a Polgári Demokratikus Tömörülésnek (PDT) elnevezett szervezet 11 tagú alakuló bizottsága.

VI. 1.

Szabadka központjában hajnalban robbanás történt, amely megrongálta a ferences rendiek Jovan Nenad cár téri templomának ajtaját.

VI. 12.

A Vajdasági Magyar Szövetség (VMSZ) megalakításának szabadkai kezdeményezői (Kasza József, dr. Korhecz Tamás, dr. Józsa László és dr. Varga Zoltán) találkozót tartottak Újvidéken a helyi értelmiségiek csoportjával, amelyen Major Nándor kijelentette: „Az értelmiség kívül maradását tiszteletben kell tartan.”

VI. 18.

Zentán, a városháza dísztermében megtartotta alakuló közgyűlését a VMSZ. Elnöke Csubela Ferenc lett; az alelnökök: Tóth Horti Gábor, Szecsei Mihály, Bálint Antal és Egeresi Sándor.

VIII. 4.

Szabadkán megjelent a *Szabad Hét Nap* első száma.

VIII. 10.

A VMSZ Elnöksége levélben szólította fel a vajdasági magyar intézményeket a csatlakozásra, ennek fejében közös cselekvési programot, nemzetközi érdekképviseletet és magyarországi anyagi támogatást ígért.

Tabajdi Csaba, a Miniszterelnöki Hivatal politikai államtitkára a *Magyar Hírlap*nak adott nyilatkozatában kijelentette: „Ha a vajdasági magyar szervezetek nem tudnak megegyezésre jutni, nem látok lehetőséget a magyarországi támogatás kiutalására.”

IX. 23.

A VMSZ küldöttsége bemutatkozó látogatást tett Belgrádban, az SZSZP Főbizottságában, amelyet követően „a VMSZ elnöke meglehetősen nyugtázta, hogy a rendkívül toleráns légkörben folyó beszélgetés során a hatalmon lévő párt képviselőt kiemelték a béke fontosságát, és szorgalmazták a tolerancia kialakulásának szükségességét, amely rendkívül fontos a kisebbségi kérdés rendezésében is”.

X. 10.

A Határontúli Magyarok Hivatala Budapesten külön-külön tárgyalta a VMDK és a VMSZ küldöttségével. A tárgyalásokat követő sajtóértekezleten Csubela Ferenc, a VMSZ elnöke kijelentette: „11 vajdasági magyarok első érdekszervezete teljesen szétforgácsolódott, de újjáéledhet, és a VMSZ-szel közösen állhat ki a kisebbségi jogokért azután, hogy Ágoston és szűkebb köre lemond.”

X. 19.

A határon túli magyarság kulturális támogatási rendszerének korszerűsítésére létrehozott munkabizottság Budapesten megtartott ülésén „dr. Bosnyák István, a JMMT elnöke tolmácsolta a társaság intézőbizottságának vonatkozó javaslatát. Ezek szerint (...) sem az alkuratóriumban, sem szakági bizottságaiban ne kapjanak megbízatást a VMDK és VMSZ legexponáltabb, jórészt hitelüket vesztett vezetőségi tagjai.

X. 20.

Pavel Domonji tartományi kisebbségügyi titkára VMSZ szabadkai székházába látogatott. A megbeszélést követő sajtótájékoztatón „rendkívül hasznosnak ítélte meg a találkozót, s nagyon érdekesnek nevezte, hogy érdekvédelmi szervezatként a VMSZ többek között a vajdasági magyarság bizonyos gazdasági érdekeit is kifejezésre juttatja, ami a regionális együttműködés szempontjából is fontos.

X. 21.

Milutin Stojković, a vajdasági képviselőház elnöke kijelentette: „A vajdasági magyar kisebbség megértette, hogy ez az ő állama is, keretében érvényesítheti minden jogát, az állam védelmezi őt, érdekei nem kerültek veszélybe. Más szóval, a szocialisták győzelmével Magyarországon a vajdasági magyarok körében szerencsére egyre többen belátják, hogy sehol sem élhetnek olyan szépen, mint nálunk.

X. 30.

A VMDK Vajdaság-szerte megemlékezéseket szervezett az 1944 végén és 1945 elején meggyilkolt ártatlan magyarok emlékére. A központi megemlékezést Újvidéken tartották, a Petőfi Sándor Művelődési Egyesület nagytermében, majd a résztvevők a művelődési egyesülettől a Futaki úti temetőig vitték azt a száz kis és egy nagy keresztet, amelyeket ez alkalommal is elhelyeztek a katonatemetőben, a felszedett kereszt helyében. A hatóságok néhány nap múlva ismét felszedték a keresztet.

XI. 6.

A Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság szervezésében Újvidéken megalakult az Illyés Alapítvány Vajdasági Alkuratóriuma.

XI. 13.

A VMDK Tanácsa közleményben mondta ki, hogy az Illyés Alapítvány Vajdasági Alkuratóriumának megalakításakor mellőzték a demokratikus módszereket, és hogy a megalakulással kapcsolatos tevékenység nincs összhangban a kormányprogramnak azzal a részével, amely kimondja, hogy a magyar kormány támogatja a kisebbségi magyarság autonómiatörekvéseit.

Kasza József Szabadka Község Képviselő-testületének elnöke, a VMSZ Tanácsának tagja egyhónapos amerikai tanulmányútról visszatérve a *Magyar Szóban* kijelentette: „A beszélgetésekből egyértelműen kitűnt, hogy a vajdasági magyarság problémája sokadrendű a jugoszláv problémák rendezésében... négy éve tévhitben éltünk az autonómia megvalósításának lehetőségéről.”

XII. 2.

Budapesten, a Határon Túli Magyarok Hivatalában megtartott sajtótájékoztatón Vékás János egyhónapos amerikai és kanadai körútról beszámolva kijelentette: az USA Külügyminisztériumában közölték vele, hogy az amerikai kormány nem alkalmaz kettős mércét a volt Jugoszlávia térségében jelen levő etnikai problémák megítélésében.

XII. 15.

Ágoston András levélben kérte Slobodan Milošević szerbiai köztársasági elnököt, járuljon hozzá, hogy a Forum Kiadóház privatizációja úgy történjen, hogy az intézmény vagyona a vajdasági magyarság érdekeinek szolgálatában álljon.

XII. 20.

A vajdasági képviselőházban különvált a VMDK és a VMSZ-frakció.

XII. 28.

A topolyai községi képviselő-testület ülésén a VMSZ-es tanácsnokok az SZSZP tanácsnokaival közösen leváltották a VMDK-s községi vezetőséget.

I. 28.

A VMDK Elnöksége Csantavéren megtartott ülésén megvitatta a magyar iskolahálózat létrehozatalának terveit. A tervek megvalósítása során a következő hónapokban 151 kérdezőbiztos 126 településen, a vajdasági magyar családok 5 százalékában összesen 4473 kérdőívvel mérte fel a szülőknek és a pedagógusoknak az anyanyelvi oktatással kapcsolatos véleményét.

II. 26.

Újvidéken, a Futaki úti katolikus temetőben ismeretlen tettesek ledöntöttek mintegy ötven síremléket. A vandál cselekedetet a temetőbe virágot vivők fedezték fel vasárnap, a kora reggeli órákban. Azonnal jelentették a rendőrségen és a VMDK körzeti szervezetének, amely közleményben követelte az erélyes nyomozást. A tettesek nem kerültek elő.

III. 11.

Szabadkán megtartották a VMDK közgyűlését, amely elfogadta a szervezet módosított autonómiakonceptióját (*Kezdeményezés a Szerb Köztársaságban élő magyarság önkormányzatának létrehozására*), módosította alapszabályát, és kizárta a szervezetből azokat, akik csatlakoztak a VMSZ-hez.

III. 18.

Zentán megtartotta alakuló közgyűlését a Vajdasági Magyar Polgári Mozgalom (VMPPM). Elnökének Böröcz Józsefet választották meg.

IV. 5.

Becsén megtartották a VMDK ötéves évfordulója alkalmából rendezett ünnepséget, amelyen Ágoston András, a VMDK elnöke és Glatz Ferenc akadémikus mondott beszédet.

VI. 17.

A VMSZ közgyűlésén határozatot hozott párttá alakulásáról, módosította alapszabályát, és elfogadta programját, valamint a Magyar Kereszténydemokrata Tömörülés kezdeményezését, hogy a VMSZ platformjává váljon. 211 küldött részvételével megválasztotta 25 tagú tanácsát és az öttagú felügyelőbizottságot. Ugyanaznap a tanács elnöknek Csubela Ferencet, ügyvezető alelnöknek Egeresi Sándort, alelnököknek Szecsei Mihályt, Tóth Horti Gábort és Bálint Antalt, tagjaivá pedig Biacsi Antalt, dr. Hódi Sándort, Józsa Lászlót, Kasza Józsefet, Pál Károlyt és Varga F. Józsefet választotta.

VI. 30.

Zenta székhellyel bejegyezték a Vajdasági Magyar Polgári Mozgalmat.

IX. 11.

Belgrádban Mirko Marjanović kormányelnök megbízásából dr. Branislav Ivković és Andreja Milosavljević miniszterek fogadták a VMDK küldöttségét, és megvitatták a menekültek befogadása után előállt helyzetet.

IX. 29.

Budapesten a Határon Túli Magyarok Hivatala tanácskozást szervezett 11 vajdasági magyar „csúcstémával” a VMDK és a VMSZ közötti ellentétek elsimítása érdekében. A résztvevőket fogadta Horn Gyula miniszterelnök és Göncz Árpád államelnök is.

X. 17.

Belgrádi látogatása előtt Horn Gyula miniszterelnök Budapesten fogadta a VMDK és a VMSZ képviselőit. A VMDK képviselői kérték a miniszterelnököt, hogy a Slobodan Milošević-vel folytatott tárgyalások során kínálja fel a VMDK autonómiakonceptióját, míg a VMSZ képviselői ragaszkodtak ahhoz, hogy tárgyalási alapul csak a két szervezet által egyeztetett koncepció szolgálhat.

X. 18.

A VMDK megküldte autonómiakonceptióját a szerbiai képviselőház elnökének.

X. 19.

Ismeretlen tettesek kézigránátot dobtak a szabadkai Népkör épületére.

X. 20.

Horn Gyula magyar miniszterelnök Belgrádban jugoszláviai és szerbiai vezetőkkel tárgyalt. A Tanjug hírügynökség és a *Politika* kormánylap hangsúlyozta: „Magyarország és Jugoszlávia között nincsenek politikai viták, s hogy mindkét ország nagy jelentőséget tulajdonítana a Jugoszlávia elleni ENSZ-szankciók enyhítésének, illetve eltörlésének.”

XI. 25.

A VMDK Tanácsa közleményben állapította meg, hogy a „Szerbiai Szocialista Párttal koalícióban levő VMSZ-es polgármesterek sajnos ellenállás nélkül fogadták be a menekültek második hullámát”, a VMSZ és a magyar diplomácia támogatását kérte a folyamat megállításáért kezdeményezett politikai akciójához.

XII. 9.

A VMSZ Tanácsa az (1995. november 27-én) elhunyt Csubela Ferenc helyébe elnöknek Kasza Józsefet, az elnökség tagjává Rácz Szabó Lászlót választotta, a tanácsba pedig Miskolczi Józsefet kooptálta.

1996

I. 17.

Jugoszlávia Legfelsőbb Védelmi Tanácsa megvitatta a katonai igazságügyi szervek tájékoztatóját a katonakötelesség elkerülésének bűncselekményéről az 1991-től 1995-ig terjedő időszakban, és javasolta a szövetségi kormánynak, hogy kezdje meg amnesztiatörvény javaslatának előkészítését arra a 12 450 személyre vonatkozóan, akik ellen 1995. december 14-ig eljárást indítottak a katonakötelesség elkerülése miatt.

I. 18.

A VMSZ Tanácsa elfogadta és közzétette *A vajdasági magyarok önszerveződésének alapjairól szóló megállapodás tervezete* című dokumentumát.

I. 29.

Szabadkán találkozott a VMDK és a VMSZ néhány vezetője. A VMDK részéről Ágoston András, dr. Páll Sándor és dr. Sepsey Csaba, a VMSZ-től Kasza József, Tóth Horti Gábor, Egeresi Sándor és Józsa László volt jelen. Kasza József elutasította Ágoston András javaslatát, miszerint a VMSZ bontsa fel az SZSZP-vel alkotott koalícióját, és kössön együttműködési megállapodást a VMDK-val. Ágoston András viszont nem vállalta a VMSZ kisebbségi dokumentumára vonatkozó hivatalos tárgyalásokat, mondván, hogy az nem

autonómiamodell, csupán óhajokat tartalmaz, valamint a szerb hatalomnak kedvező „áthidaló megoldásokat”.

II. 19.

Budapesten Glatz Ferenc akadémikus elnökletével, magyarországi szakértők meg a VMDK és a VMSZ képviselőinek részvételével vitát tartottak a vajdasági magyar autonómiakonceptiókról.

VII. 5.

Budapesten a magyarországi és határon túli magyar politikai szervezetek kétnapos tanácskozásának zárónapján a közös nyilatkozatot csak a VMDK képviselője nem írta alá, mert hiányolta belőle az autonómiakövetelések támogatását.

VIII. 24.

Kasza József, a VMSZ elnöke közös választási fellépésre szólította fel a VMDK-t.

VIII. 28.

Csorba Béla a VMDK nevében a VMSZ felhívására válaszolva a választási együttműködés feltételül az autonómiakövetelés támogatását szabta.

IX. 7.

Szabadkán megtartották a VMDK közgyűlését, amely 92 százalékos szavazattöbbséggel úgy döntött, hogy a VMDK egyedül indul a szövetségi parlamenti választásokon, majd leváltotta dr. Páll Sándor alelnököt, aki a döntés után is a VMSZ-szel valló közös fellépést szorgalmazta. Helyébe dr. Sepsey Csabát választották meg.

IX. 21.

Szabadkán a VMSZ közgyűlése elfogadta *A vajdasági magyarok önszerveződésének alapjairól szóló megállapodás tervezete* című dokumentumot, amely a kisebbségi vertikális szerveződést a meglévő magyar intézmények vezetőinek tömörítésével javasolja létrehozni.

XI. 3.

Jugoszláviában lezajlott a szövetségi, tartományi és helyhatósági választások első fordulója. A két magyar pártra leadott szavazatok 63,47 százalékát (81 310) a VMSZ, 36,53 százalékát (46 807) pedig a VMDK kapta. A választási körzetek kialakítása folytán a VMSZ három képviselőt juttatott a szövetségi parlamentbe (Balla Lajos, Józsa László, Pásztor István), míg a VMDK nem szerzett mandátumot. A vajdasági képviselőházban a lehetséges 120 helyből a VMSZ 13-at, a VMDK pedig egyet szerzett meg.

XI. 20.

Szerbia több városában tömeges tüntetések kezdődtek a választási csalások miatt és amiatt, hogy a szocialista többségű választási bizottságok meg akarták semmisíteni a választási eredményeket mindazon helyeken, ahol az ellenzék győzött az önkormányzati választásokon. A több hónapos tüntetések Belgrádban tetőztek, míg végül nemzetközi nyomásra Szerbia képviselőháza 1997. február 11-én törvénnyel nyilvánította véglegesnek az 1996. november 17.-i helyhatóság választások eredményeit a szóban forgó községek esetében.

XII. 17.

Szerbia képviselőháza határozatot hozott, hogy vitát szervez „a lebonyolított választások időszerű kérdéseiről, a választási törvényhozásról, a média szerepéről és más kérdésekről, amelyekben a panel résztvevői megállapodnak”. A tévé által közvetített panelvitákat az ellenzék bojkottálta, saját döntése alapján részt vett viszont rajtuk dr. Páll Sándor, akit a szervezők a VMDK képviselőjének minősítettek.

XII. 18.

A VMDK Etikai Bizottsága kizárta a szervezetből dr. Páll Sándort, aki nem volt hajlandó átadni az illetékeseknek a VMDK szövetségi jelöltlistájának támogatására a Becsén és Törökbecsén összegyűjtött aláírásokat.

XII.21.

Becsén a VMDK alapszabályának megkerülésével dr. Páll Sándornak, a VMDK leváltott és a szervezetből kizárt alelnökének kezdeményezésére összejövetelet tartottak, amelyen leváltották a VMDK teljes vezetését, és érvénytelennek minősítették a szervezet alapszabályának a doroszlói alakuló közgyűlés után hozott minden módosítását. Elnöknek dr. Páll Sándort, alelnöknek Mirnics Károlyt és Hangya Istvánt választották meg.

A szerbiai Igazságügyminisztérium a VMDK közgyűléseként ismerte el az összejövetelet.

1997

I. 26.

Újvidéken megtartotta alakuló közgyűlését a Vajdasági Magyarok Kereszténydemokrata Mozgalma (VMKM). Elnökének Papp Ferencet választották meg.

I. 29.

Újvidéken nyolc politikai párt (VHDSZ, VMDK, VMPM, Népi Parasztpárt, Vajdasági Demokratikus Reformpárt [VDRP], Szabadkai Polgárok Szövetsége, VMSZ, Vajdasági Összszemzeti Demokratikus Front) és 13 polgári szervezet (köztük a JMMT és a Vajdasági Magyar Nyelvművelő Egyesület [VMNYE]) aláírta a Vajdaság alkotmányos helyzetének megváltoztatására irányuló kezdeményezést.

II. 11.

Szerbia képviselőháza törvénnyel nyilvánította véglegesnek az 1996. november 17.-i helyhatósági választások eredményeit Piroto, Kraljevo, Užice, Smederevska Palanka, Versec, Sokobanja, Pancsova, Jagodina, Zrenjanin, Lapovo, Sabac, Stari grad, Vračar, Savski venac, Zvezdara, Rakovica, Palilula, Čukarica és Voždovac község, valamint Kragujevac, Niš és Belgrád városa esetében.

II. 22.

Szenttamáson a VMDK vezetőinek és aktivistáinak egy csoportja megalakította a Vajdasági Magyar Demokrata Pártot (VMDP), miután 1996. december 21-én Páll Sándor, a VMDK leváltott és a szervezetből kizárt alelnöke Becsén szervezett összejöveteletén leváltatta a VMDK addigi teljes vezetését, és a szerbiai Igazságügyminisztérium a döntést szabályosnak ismerte el. A VMDP székhelyül Temerint jelölték ki, elnökévé Ágoston Andrást, alelnökévé dr. Sepsey Csabát és Csorba Bélát választották meg.

III. 2.

A VMPM első tisztújító közgyűlésén módosította memorandumát, és felhívásban kezdeményezte a vajdasági magyarság érdekvédelmét egyeztető bizottság megalakítását.

IV. 5.

Újvidéken megalakulta Vajdasági Magyar Tudományos Társaság. Elnöke dr. Ribár Béla, alelnöke Simon Vilmos és Csehák Kálmán lett.

IV. 7.

Zentán a VMSZ, a VMDK, a VDRP és a VSZDL (Vajdasági Szociáldemokrata Liga) beszélgetést szervezett a Vajdaság alkotmányos helyzetének módosítására irányuló kezdeményezésről.

IV. 10.

Hírlap címmel megjelent a VMDP közlönyének első száma.

IV. 19-20.

Lakiteleken, az MDF által szervezett tanácskozáson a jelen levő 35 párt részvételével megalakult a Közép-európai Demokrata Fórum. A kezdeményezést aláírta a VMKDM is.

IV. 28.

Szabadkán a VMSZ, a VMDK, a VMDP és a VMKDM képviselői megbeszélést tartottak a magyar sajtóház megalakításáról.

V. 5.

Kereszténydemokrata címmel megjelent a VMKDM közlönyének első száma.

V. 17.

Szabadkán értelmiségi találkozót tartottak, amelyen határozatot hoztak a Vajdasági Magyar Oktatási Tanács megalakításáról.

VI. 4.

Zentán megalakult a Kereszténydemokrata Tömörülés (KT).

VI. 16.

Újvidéken a VMKDM Családi Köre keretében megalakult a Nagycsaládosok Tagozata. Tagjai augusztusban megkezdték az élelmiszersegélyek szétosztását a szegény sorsú családoknak.

VI. 30.

Szerbia képviselőháza úgy döntött, hogy 1997. február 22.-től megszűnt Ágoston Andrásnak, a VMDK egykori elnökének a képviselői mandátuma.

VII. 1.

A VMDK küldöttsége dr. Páll Sándor vezetésével Belgrádban megbeszélést folytatott Milorad Vučelićryal, az SZSZP alelnökével.

VII. 16.

Szerbia képviselőháza hitelesítette Csőke János mandátumát, aki Ágoston András helyére került be a parlamentbe a VMDK jelöltlistájáról.

VII. 20.

A *Magyar Szó* közölte a VMSZ választási törzskarának értékelését, amely szerint a választási siker három tényezőn múlik „a vajdasági magyar szavazókon - ha minél nagyobb számban vesznek részt a szavazáson, hogy saját sorsukról is döntsenek-, a VMSZ-en - ha az erősebb nagyvonalú gesztusával engedményeket ad a VMDK-nak - és a VMDK-n - ha erejét tárgyilagosan felmérve hajlandó a tényleges, feltétel nélküli együttműködésre a VMSZ-szel.”

VII. 24.

Slobodan Milošević, a JSZK elnöke külön-külön fogadta a szövetségi parlament képviselőcsoportjainak vezetőit, köztük Józsa Lászlót, a VMSZ, a Vajdaság Koalíció és a Crna Gora-i Szociáldemokrata Párt képviselőit tömörítő frakció vezetőjét.

VII. 29.

Komlóssy József, a FUEV (Európai Népcsoportok Szövetsége) alelnöke az újvidéki Forumban Bordás Győzővel, a Forum Holding Korporáció vezérigazgatójával és Bálint Sándorral, a *Magyar Szó* fő- és felelős szerkesztőjével tárgyalt.

Zenta község képviselő-testülete leváltotta Tóth Horti Gábor elnököt, és helyébe Juhász Attilát, a végrehajtó bizottság elnökét választotta meg.

VIII. 16.

A VMDP Intézőbizottsága Temerinben megvitatta a választási előkészületeket, és meghatározta választási jelmondatát: „Perszonális autonómiát, kettős állampolgárságot!”

VIII. 17.

A képviselő-testület tanácsa Zentán elfogadta a szervezet alapszabályát.

IX. 3.

Ágoston András, a VMDP elnöke Kasza Józsefhez, a VMSZ elnökéhez intézett levelében kérte, hogy a VMSZ változtasson álláspontján, és a sziget- meg a szórványmagyarság által lakott választási körzetekben ne a vajdasági szerb pártokat, hanem az ott induló vajdasági magyar pártokat támogassa.

IX. 21.

Szerbiában köztársasági parlamenti és elnökválasztásokat tartottak. 9 VMDP hat, a VMDK öt, a VMKDM három, a VMSZ és a KT két-két, a VMPM pedig egy választási körzetben állított listát. A hat vajdasági magyar párt közül csak a VMSZ jutott mandátumhoz: két választási egységben 50 960 szavazattal négy képviselői helyet szerzett. A VMDP 16 986, a VMDK 16 812, a VMKDM 2702, a VMPM 2181, a KT 1772 szavazatot kapott.

IX. 29.

Dr. Páll Sándor, a VMDK elnöke a párt választási veresége után felkínálta lemondását, és javasolta a párt rendkívüli közgyűlésének összehívását, de a VMDK Tanácsa elvetette a javaslatot - áll a szervezet közleményében.

November

Harmadik Út címmel megjelent a VMPM közlönyének első száma, felelős szerkesztő: Perpauer Attila.

XI. 2.

Újvidéken, a Futaki úti katonatemetőben nyolcadszor helyezték el a keresztek a jeltelen katonasírokra, valamint az 1944-45. évi magyarellenes megtorlás áldozatainak emlékére. A

megemlékezés résztvevőit táviratban üdvözölte dr. Stevan Vrbaški, az ellenzéki többségű újvidéki városi képviselő-testület elnöke.

XII. 27.

A JMMT Újvidéken tanácskozást tartott a nemzetiségek jogainak gyakorlati megvalósulásáról, amelyen Korhecz Tamás és dr. Dušan Janjić tartott beszámolót.

XII. 29.

Szerbia képviselőháza alelnökei közé választotta Ispánovics Istvánt, a VMSZ képviselőjét.

Összeállította: Vékás János

MARIUS COSMEANU

Altera: a másság kezdete

Folyóirat-ismertetés

A másság kérdésének taglalására vállalkozó folyóiratot megjelentetni abban a városban, amely nevének pusztá említése által az 1990. márciusi interetnikus konfliktust juttatja eszünkbe, egyaránt tekinthető a viszály keltette állapot egyenes következményének vagy arra adott válasznak. A Marosvásárhelyen negyedévenként megjelenő *Altera* című folyóirat esetében azonban nem csak erről van szó. A folyóirat ugyanis túllép a román-magyar viszony elemzésén, mi több, nem csak az illető várossal foglalkozik. Kilépve a sok erdélyi városra jellemző provincializmusból, az *Altera* elsősorban azt a váltást képviseli, amelyet például Zygmunt Baumann valamely közösség állandósult belső introspekcióján alapuló *monologikus*, valamint az interkommunikatív *dialogikus* díszkurzus között állapít meg. Ez a díszkurzusváltás nemcsak funkcionális, hanem egyúttal etikus is.

Az 1989. december 30.-án alapított és az egyik leghatékonyabbnak tekintett nem kormányzati szervezet, a Pro Europa Liga által kiadott *Altera* valószínűleg a posztkommunista időszak abszurd marosvásárhelyi eseményei nélkül is létrejön volna. Az első szám vezércikkében ezt olvashatjuk: „A folyóirat vitafórum, közvetítő, jóhiszemű tanú kíván lenni, ugyanakkor talán titokban hézagpótló is.” A kiadók által kitölteni óhajtott hézag pedig nem más, mint az utóbbi négy és fél évtized alatt szétrombolt történelmi valóság. Ma már közhelyszámba megy, hogy a posztkommunista társadalmak átalakulása elképzelhetetlen a múlt feldolgozása, a Másik múltjának ismerete nélkül. Erre vállalkozik az *Altera* is:

„Az információ és a csere globalizálódásával egyetemben kisebb entitások és egész népcsoportok fáradhatatlan szenvedéllyel mintegy elfordulnak a világtól, és saját gyökereiket kutatják. Vajon a lokális hagyományok, a regionalizmus pusztán csak divat vagy az eltömegesedés utópiájára adott gyógymód? Ez az önmagában reményvesztett eltolódás a mellőzés, tagadás és éppen a másik leigázásának veszélyét hozza magával. Ő, a másik, a különböző, a kisebbségi »elállja boldogságunkhoz vezető utunkat«. Ilyenkor a faj, a bőrszín, a nyelv, a vallás, a nem, a társadalmi különbségek, mind-mind kéznél lévő és áldott ürügyek valamilyen diszkrimináció foganatosítására...

A szabadság korlátozásának okait kutatva két francia gondolkodó, Jean-Paul Sartre és Jean Baudrillard különböző értelemben, ám mindketten a pokol metaforáját használták. Az előbbi számára a pokol a *Másik*, az utóbbi számára pedig éppen az *Azonos*. Úgy gondolom, mi, közép- és kelet-európaiak mindkettőjüknek igazat adhatunk, hiszen elég, ha csak Jugoszlávia feldarabolására vagy a kommunista uniformizálásra gondolunk mint szomorú példára. Az *Altera* ebben a kontextusban való felbukkanása a másság kérdésének feszegetésével egyaránt képviseli a Másikat és az *Azonost* is. A folyóiratot avantgárdnak is tekinthetjük, mivel úgy találja ezeket a kérdéseket, ahogy az remélhetőleg az egész román társadalom szintjén meg fog majd jelenni. Ezért jelenléte a román civil társadalom égboltján mindenképp biztató jelként értelmezhető.

Mielőtt továbbmennék, néhány pontosítást kell eszközölnöm: Célom a folyóirat egészének, tehát nem csak valamelyik számának az ismertetése. A szokásos helyszüke miatt nehéz lett volna az összesen körülbelül ezerhatszáz oldalból valamelyik történelmi, szociológiai, jogi vagy filozófiai jellegű írást kiragadni és mégoly tömören is elemezni. A másság témakörével foglalkozó olvasó hamar felfedezi, hogy az írások minősége kitűnő, és ezt nem reklámfogásból állítom. Mint minden önmagára valamelyest adó kiadvány, az *Altera* is megadja azt a lehetőséget, hogy elejétől végig kellemesen el lehessen olvasni. Ezért gondoltam azt, ha csak bizonyos írásokkal foglalkoznánk, akkor az hátrányosan érintené a

többit. Megoldásként így az kínálkozott, hogy a folyóirat másságra vonatkozó koncepcióját, *ars poeticáját*, ha úgy tetszik, *ars alteráját* mutassam be.

Az *Altera* 1995 óta megjelent nyolc tematikus száma a Másikat, az *altera parsot* a maga etnikai és vallási összetettségében úgy próbálja meg bemutatni, mint a kulturális megismerés korábban hozzáférhetetlen forrását. A folyóirat olyan lényeges, érdekes tanulmányokat, dokumentumokat, vitákat és hozzászólásokat közöl, amelyek fokozatosan, mintegy hídként közelítenek a mássághoz, illetve amelyek számról számra a másság percepcióját gazdagítják. Míg megjelenésekor kísérletnek, üdvözlendő kezdeményezésnek tűnt, addig ma az egyik legrangosabb romániai (és talán nem csak romániai) folyóiratnak tekinthető. A közép- és kelet-európaiak gyakran frusztráló életfeltételeit mintegy mellőzve, szerkesztői jóvoltából ez a folyóirat a kontinens eme térségében az európai szellemiség, a kölcsönös megismerés és a tolerancia eszméjének modellértékű közvetítőjévé lépett elő.

Mindegyik szám vezércikkkel indul, amely a lapban tárgyalásra, megvitatásra kerülő problémával kapcsolatos szerkesztői állásfoglalást tartalmazza. Íme néhány példa szemléltetésképpen:

„A kötetben szereplő tanulmányok fenntartással kezelik azt a tényt, miszerint a kollektív jogok besorolhatóak lennének az alapvető emberi jogok és szabadságok területére, ugyanis ezen utóbbi jogok az itt közölt szerzők szerint is kizárólag egyéni jogok. Ezek a cikkek azonban azért érdekesek, mert szerzőik annak ellenére, hogy elismerik, a csoportok jogai nem tartoznak az »emberi jogok« közé, mégis a lehető legtermészetesebben azt állítják, hogy az egyéni jogok mellett kollektív jogok is léteznek.” (Altera 2. szám. *Kollektív jogok. Egyéni jogok.*)

„A kisebbségi kérdés a kommunizmus összeomlása után nem tűnt el, nem oldódott meg és nem is vált meghaladottá. A kulturális percepciókon, valamint a politikai és gazdasági megfontolásokon túlmenően azonban a magyarázatot abban kell keresnünk, hogy Európa egykori kommunista felében a kisebbségi kérdés magával hozza a nemzetállamról való lemondás belső malaise-ét, amely ugyanakkor kidomborítja a kollektív mentalitás, beleértve az állami berendezkedés strukturális válságát is.” (3. szám. *Kollektív jogok. Egyéni jogok.*)

„A különböző közép- és kelet-európai egyházak nem egyforma »eredményekkel« hagyták maguk mögött az állami ateizmus ötvenéves időszakát: a disszidens mivoltuknak köszönhetően tiszteletre méltó egyházaktól kezdve, a kompromisszum terhével sújtott egyházakon keresztül a kollaboracionizmussal vádolhatókat is megtalálhatjuk (...). Kétségtelenül a normalitás jelének kell tekintenünk az egyházak posztkommunista időszakban történő nyilvánosságba kerülését. Azonban míg a szekularizált modern társadalmak a vallási jogokat az egyetemes emberi jogok közé sorolták, addig elég sok olyan jellel találkozunk, miszerint a fordítottja nem mindenhol és nem mindig érvényes.” (4. szám. *Emberi jogok és vallás.*)

„A közép-európai nemzetek újra határhelyzetbe kerültek: miközben különböző okok miatt (a legutolsó éppen a kommunizmus volt) az önkiteljesedés, az identitás kényelmi szintjét még nem érték el, máris az individualizmus és kollektívizmus közötti bonyolult egyensúlyrendszerhez kell csatlakozniuk, a globalizmus és lokalizmus dialektikájára pedig koherens válaszokat kell adniuk.” (5. szám. *Etnikai. Nemzeti. Multinacionális.*)

Az eddig megjelent számok nagyjából azonos tartalmi felépítésűek. Az első rovatban többnyire (el)ismert szerzők társadalomtudományi írásait találhatjuk (néhány kivételtől eltekintve a fordítások is viszonylag jók). Ide sorolható például Dennis Deletant (*A mai Kelet-Európa kisebbségei és autonómiája: a nemzetközi percepció változásai*), Kende Péter (*Önmeghatározás Kelet-Európában tegnap és ma*), Nigel S. Rodley (*A kisebbségvédelem fogalmi kérdései: a nemzetközi törvénykezés változásai*), Bíró Gáspár (*A másságra való jog mint csoportjog*), W. Cole Durham Jr. (*A vallásszabadság vonzatai. Összehasonlító keret*), Adamantia Pollis (*A keleti ortodoxizmus és az emberi jogok*), Ingmar Karlsson

(*Nacionalizmus európai szemszögből*), Françoise Thom (*Az orosz nacionalizmus*), Mart Nutt (*Különböző nacionalizmusok: Észtország esete*) és mások.

A lap *Dialógus* című rovatában romániai és külföldi politikusok, illetve a civil társadalom ismert személyiségeinek részvételével lezajlott viták szövegeit teszik közzé; íme néhány tanácskozás témája: az intolerancia kísértése, „jó” és „rossz nacionalizmus, többség és kisebbség viszonya Kelet-Európában. Az *Esettanulmány* című rovatban olyan írások találhatók, amelyek elsősorban a romániai kisebbségek többséghez való viszonyát taglalják; a *Dokumentum* rovatban a kisebbségekre vonatkozó nemzetközi törvénykezést ismertetik, olyan magyarázatokkal ellátva, amelyek e jogi normák kihatásait vizsgálják az egyes országok belső törvénykezésére; a *Transzszilván együttélések* című rovatban érdekes történeti tanulmányokat olvashatunk azon közösségekről, amelyek e régió sokszínűségéhez és sajátos jellegének kialakításához hozzájárultak (örvények, zsidók, magyarok, románok, szászok, svábok, cigányok stb.); az *Európa arcaiban* más európai kisebbségekről kapunk tudósítást, mint például a dániai németekről, a krími tatárokról, a hollandiai frízerekről vagy ezen országok indonézektől, marokkóiaktól, görögöktől, törököktől, portugáloktól, jugoszlávokból kialakult „új kisebbségeiről”; az *Altera Pars* című rovatban a „senki sem lehet próféta a saját hazájában” elvet mintegy követve olyan elemzéseket találunk, amelyekben a másik, a kívülálló (out-group) szemszögéből vizsgálja valaki a saját (in-group) helyzetét. Itt olvashatunk például arról, hogyan látta Tom Callaghan a Caritas-ügy politikai vetületeit, vagy arról, hogy Roth Endre szerint milyen szerepük volt a zsidóknak a kommunizmus romániai meghonosodásában. Az *Ecumenica* című rovatban vallással, egyház és állam viszonyával foglalkozó tanulmányok jelennek meg, például olvashatunk az Athosz-hegység státusáról vagy vallási jogokról a posztkommunista balti államokban. Végül helyet szentelnek kisebbségekkel foglalkozó könyvek, illetve folyóiratok ismertetésének.

A témakörök, a szerzők és ezáltal a szempontok, mondhatni, barokkos változatossága adja meg a folyóirat savát-borsát: „a Másik megismerésének, megértésének, tiszteletének és (miért ne?) nagybecsülésének makacs don-QUIJOTIZMUSÁT.” A sokszínűség valóban a másság ismertetőjele, és az *Altera* ilyen szempontból nem tesz mást, mint hogy lehetőséget teremt e változatosság megmutatkozásához. Ez már a lapszámok elolvasása előtt is sejthető: mindegyik borítónak más a színe, az előtérben pedig egy nagy *A* betű bontakozik ki, amely mintegy tele van tűzdelve az ókori görögök agoráját felidéző jelekkel. Hasonlóképpen (etnikai és etikai szempontból egyaránt) sokatmondó a szerkesztői gárda, amelynek tagja Smaranda Enache, Szokoly Elek, Gabriel Andreescu, Harsányi Miklós, Jakub Karpinski, Kende Péter, Christoph Pan, Alan Phillis, Paul Philippi, William Totok, Dorin Tudoran, Varujan Vosganian.

A lap által közvetített *Weltanschauung* gyakran váltott ki negatív reakciókat is. A valóban kényes kisebbségi kérdéssről *másképp* írni és gondolkodni, mint amihez e „változó geometriájú” térben (Jacques Le Rider kifejezése) a történetírás hozzákényelmesített, könnyen abnormalitásnak tűnhet. Az *Altera* szerkesztői azonban, mondhatni, vakmerően pont abban hisznek, hogy a mássággal kapcsolatos beállítódás, illetve gondolkodásmód megváltoztatható.

Abban a Romániában, amelyben jelenleg néhány bizakodásra feljogosító jelet tapasztalhatunk többség és kisebbség viszonyának rendezése terén, az *Alterának* minden esélye megvan arra, hogy azok is érdeklődve olvassák, akik korábban mellőzték Bátorodom azt hinni ugyanis, hogy jelenleg talán több esély van a másságra vonatkozó gondolkodásmód megváltoztatására. Tetszik, nem tetszik, az *Altera* továbbra is aktuális folyóirat marad, olyan attitűdöt, illetve hangot képvisel, amilyenre nagy szükség van és lesz.

Ahogy bármely kisebbség hidat képezhet azon országok között, amelynek állampolgára, illetve amelyhez szellemileg, kulturálisan és hagyományai által kötődik, hasonlóképpen az *Altera* is a kisebbség és a többség között átívelő híd szerepét töltheti be. E törekvés nyertese, Martin Bubert parafrázeálva, egyaránt lehetek Én is, Te is.

Fordította: Papp Z. Attila

BERECZKI ANDRÁS

Mítoszok és sztereotípiák

Észrevételek az észtországi kisebbségi politika magyarországi sajtójáról

Az utóbbi tíz évben sokat foglalkoztak a magyar sajtóban Észtországgal. Kezdetől fogva jelen volt az a hangnem, amely erőteljes kifejezéseket használva helytelenítette az észti (és baltikumi) nemzetiségi politikát, és irigylésre méltó magabiztossággal mondott ítéletet cseppet sem egyértelmű kérdésekben, „hozzásegítve” a gyér napi hírekből, tájékozódó közvéleményt, hogy kialakíthassa véleményét az ottani helyzetről. Az említett irányvonal fontos szerepet játszott a kilencvenes években Magyarországon kialakuló Észtországgal-kép megformálásában.

Az időközben megjelenő, árnyaltabb problémalátásra, józanabb ítélkezésre felhívó írások (például Bojtár Endre és Jávorszky Béla tollából), a látványos gazdasági sikerekről szóló egyre több beszámoló, valamint az egyértelműbbé váló nemzetközi megítélés hatására a sommásan elítélő kommentárok száma csökkenni kezdett.

Hogyan lehetséges az, hogy a sajtó egy részében *súlyos diszkriminációkkal* vádolt észteket meghívták az EU bővítésének első körébe, pedig közismert, hogy az EU rendkívül érzékeny minden kisebbségeket érintő diszkriminációra? Politikai vagy gazdasági megfontolásokból Nyugaton szemet hunytak volna jogsértések felett, vagy valami másról van szó? Az alábbi rövid ismertetés e látszólagos ellentmondás feloldását kívánja elősegíteni, amire annál is inkább szükség lehet, mivel továbbra is fel-feltűnik az évekkel ezelőtti hangnem.

Független tájékoztatás

A nyolcvanas évek végén nem egy magyar újságíró aggódva figyelte a Szovjetunió szétesését, azoktól a katasztrofális következményektől tartva, amelyeket ez Európa és a világ számára jelenthet. Ennek következtében a függetlensége elérésére irányuló baltikumi törekvések vegyes fogadtatásra leltek hazánkban. Amikor aztán

1991-ben Észtország, Lettország és Litvánia visszanyerte szuverenitását, egyre élesebb hangú bírálatok jelentek meg elsősorban az észti és lett kisebbségi politikáról, pontosabban arról, hogy nem kapott minden ott élő, ott tartózkodó ember automatikusan állampolgárságot s így választójogot sem. E kritikák némi öngazolás mellett arra utaltak, hogy azért akadtak olyanok, akik időben figyelmeztettek a veszélyre, másrészt a *vad nacionalizmus* lehetséges következményeinek emlegetése belpolitikai célzattal is történhetett.

A tárgyi tévedések mellett érdemes elidőzni egy kicsit a stílusnál, mivel az - érdekes módon - szinte egy az egyben átvette a moszkvai propaganda által előszeretettel alkalmazott szóhasználatot például „súlyos jogsértések”, „megalázó diszkrimináció”, „másodrendű és másodrangú állampolgárok”(!), „korántsem európeér magatartás”, „kicsinyes reváns”, „különböző diszkriminatív lépésekkel megszegik a helsinki záróokmány valamennyi idevonatkozó paragrafusát”, „az észtek bosszúja”, „Észtország a legújabb kori történelem egyik legkirívóbb atrocitását követte el”, „teljes jogfosztás”, „civilizálatlan elégtétel”, „bosszúvágyukat fokozza”, „a kisebbségeken próbálják »levetni«”, „jogfosztó észtországi népszavazás”, „elvakult oroszellenesség”, „vad nacionalista indulatok”.

Természetesen mindenkinek joga van véleményét publikálni, még ha az fanyalgó is, de nem segíti elő az objektív tájékoztatást, ha írása nélkülözi a kellő tájékozottságot, ha a szerző kettős mércét alkalmaz. Ez a megközelítési mód talán megőrzött politikai szimpátiákra, a

forráskritika mérsékelt alkalmazására és a tájékozódás orosz- és Moszkva-központúságára vezethető vissza. Az egyoldalúan elkötelezett beállítási mód egyensúlyvesztéshez vezethet és valószínűleg vezetett is.

A tárgyilagos megítélés érdekében nem árt még egyszer kiemelni, hogy itt nem hagyományos értelemben vett (történelmi) nemzeti kisebbségekről van szó, amelyek huzamosabb ideje jelenlegi lakóhelyükön élnek (aki az utóbbi kategóriába tartozott, automatikusan állampolgárságot kapott), hanem a közelmúlt bevándorlóiról.

Kétségtelen, hogy Észtország nem észt (főleg orosz) lakosságának egy része 1988 után egyszerre nagyon nehéz helyzetben találta magát. Míg évtizedeken keresztül az újonnan beköltözöttek bizonyos privilégiumokat élveztek az őslakosokkal szemben, most át kellett élniük, hogy egyik pillanatról a másikra sehová sem tartoznak, az anyaország (Oroszország) sebtében megváltoztatott állampolgári törvényei még állampolgárságot sem biztosítanak azonnal számukra, amit az új állam sem tett meg automatikusan. Egy olyan nyelvet kellett valamelyest elsajátítaniuk, amelynek ismeretére korábban nem volt szükségük, hiszen az „internacionalizmus nyelvén” mindent el lehetett intézni. Egyre több probléma adódott az igazolványok beszerzéséből stb. Döntésre kényszerültek: hová is tartoznak voltaképpen, hová kívánnak tartozni? Ezeknek a valóban súlyos problémáknak az érzéletes bemutatásával sűrűn találkozhattunk a sajtóban, amely jóval kevesebbet foglalkozott az észtek helyzetével, a kialakult szituáció sokoldalú elemzésével. Az észteket általában elintézték azzal, hogy az elszenvedett atrocitásokat most a betelepülteken bosszulják meg. Az észtek jogaiért nem illet aggódni sem akkor, sem később.

Az is vissza-visszatérő motívum a sajtóban, hogy „az észtek nem szeretik az oroszokat”. A gyorsan és erőszakosan megváltoztatott etnikai viszonyok mellett a korábbi évtizedekben az észtek - a rájuk erőltetett orosz nyelv miatt - a gyarmatosítókkal azonosíthatók az újonnan betelepülteket. Az eltérő kultúrák és hagyományok is kelthettek feszültséget. Sűrűlódások természetesen ott is adódnak, ahol a különböző nemzetiségek együttélése évszázados múltra tekint vissza.

Sajnálatosan kevés szó esett arról az egyik legalapvetőbb kérdéstről, hogy itt nem nemzetiségek közötti konfliktusról van szó, hiszen észtek és oroszok között semmiféle összetűzésre sem került sor, hanem az állampolgárság megszerzéséről. Az állampolgári és emberi jogok nem szinonim fogalmak, más a jelentésük. Nemigen került említésre az sem, hogy rendszeresen elküldték delegációikat Észtországba különböző nyugat-európai szervezetek, amelyeknek ajánlásait az észt hivatalos szervek nagyon komolyan vették. Ezek a javaslatok azonban elsősorban nem az állampolgársági törvény koncepciójának, hanem végrehajtásának megváltoztatására irányultak, és abban általában egyetértettek, hogy „Észtország 1992-ben megalkotta Európa legliberálisabb állampolgársági törvényét, mely csupán két év otlakáshoz és az észt nyelv bizonyos fokú ismeretéhez kötötte az állampolgárság megadását” (Jávorszky Béla: *Vad nacionalisták-e az észtek?* Magyar Nemzet 1995. XI. 29.).

Azóta a nyelvi követelményeket könnyítették, és több nyugat-európai ország anyagilag is támogatja az észt nyelv oktatását, sőt orosz családok Oroszországba történő visszatelepülését is. A nyelv kellő mértékű és színvonalú oktatása körül azért még akadnak nehézségek.

Az Európa Tanács már nem tartja szükségesnek, hogy állandó képvisellet tartson fent Észtországban a problémák feltárása céljából. Az észtországi törvények kidolgozása nemzetközi szervezetek szakembereinek részvétele mellett folyik, és folyamatos a jogharmonizáció az EU-val.

Utódállam vagy nem?

Az Észt Köztársaság valóban nem adott minden lakosának állampolgárságot, mert önmagát a két világháború közötti Észt Köztársaság jogutódjának tekintette, mely fél évszázados megszállás után állíthatta helyre függetlenségét. 1945-ben még lakosságának 97,3 százaléka észt volt, míg a nyolcvanas évek végére arányuk 60 százalék körülire csökkent. A homogénnek mondható nemzetállam tehát egy szuperhatalom tehetetlen részeként vegyes lakosságúvá vált az észtek deportálása, az erőltetett iparosítással együtt járó idegen ajkú lakosság betelepítése következtében. Persze egyáltalán nem meglepő, ha egy nagybirodalom határvidékein szívesen lát lojális alattvalókat. Amellett hogy a háború után csaknem nyolcmillió bevándorló fordult meg Észtországban, a nem észteknek több mint a fele (a 45 évesnél idősebbek 92 százaléka) nem Észtországban született.

E tények ismeretében talán túlzás „megalázó diszkriminációnak” nevezni, ha a szuverenitását visszanyert ország nem ad automatikusan állampolgárságot azoknak, akik - nyugat-európai szóhasználatnál élve - inkább a vendégmunkás kategóriába sorolhatók, s jelentős részük nem is kér állampolgárságot, csak tartózkodási engedélyt (még nem döntötte el ugyanis, hogy valójában kihez lojális, és az állam nyelvét sem beszéli). Ahogy Aczél Endre írja: „Az új népeesség nem vette magának a fáradságot, hogy » integrálódjék«, észtül nem tanult meg, nem illeszkedett be. lakhelyet változtatott, nem hazát.” (*Népszabadság* 1992. VI. 15.) Az ismert finn politikus-történész, az ENSZ egykori főtitkárhelyettese írta 1992 végén: „Ahhoz szoktak, hogy a gazda nép képviselőinek tartsák magukat, nem illeszkedtek még bele a kisebbségi szerepbe.” (Max Jakobson: A propagandaháborúban Észtország vereséget szenvedett. In: *Folia Estonica II. Észtország a fordulat után*. Szombathely 1994. 17-18.)

Igen veszélyes tehát egyenlőségjelet tenni például a közép-európai nemzeti kisebbségek és az észtországi kisebbségek közé, mint ahogyan azt többen tették. Az észtek annak az ENSZ-határozatnak az értelmében járnak el, amely kimondja, hogy egy állam elfoglalása vagy anektálása nem változtatja meg annak státusát, s az okkupáció következményei jogilag semmisek.

Több munkában is „civilizálatlan elégtételnek” vagy hasonlóknak nevezték azt, hogy az újonnan betelepülők nem kaptak automatikusan észt állampolgárságot. Vajon melyik parlamentáris demokrácia adna automatikusan állampolgárságot a megszállása idején betelepülteknek? Vigyázni kell a párhuzamokkal, de a helyzet jobb megértése érdekében érdemes elgondolkodni azon, hogy vajon a magyar törvényhozás mit tett volna, ha a szovjet csapatok kivonulásakor körülbelül négymillió magyarul nem tudó, hazatérni nem kívánó idegen sorsáról kellett volna döntenie. Másrészt megoldotta volna-e hosszabb távon a kérdést az állampolgárság automatikus megadása (eltekintve attól, hogy ez kielégítette volna Oroszország elvárásait és stratégiai céljait)?

Jóval érthetőbb azonban az említett irányvonal lesújtó kritikája, ha Észtországot csak utódállamnak tekintjük, vagyis ha Moszkva jelenlegi álláspontját elfogadva azon a nézeten vagyunk, hogy az észt-(szovjet-)orosz kapcsolatokat 1920-ban rendező tartui béke (amelyben Szovjet-Oroszország örökre lemondott minden Észtországgal kapcsolatos jogáról) már nincs érvényben. Továbbá, ha nem is zajlott le minden - Moszkva szerint - a „legcivilizáltabb formában”, nem került sor erőszakos szovjetizálásra, Észtország maga kérte felvételét a Szovjetunióba. Mivel a háború előtti nemzetközi jog nem tiltotta az erőszakkal való fenyegetést, így azt nem lehet jogtalanak tekinteni, tehát - orosz megítélés alapján - szó sincs megszállásról, anektálásról. A jelenlegi Oroszországot amúgy sem terheli felelősség a háború előtti eseményekért, amelyeknek feltárása már csak a történészekre tartozik. A múlt helyett inkább a jövővel kellene foglalkozni - nyilatkozzák rendszeresen az orosz politikusok.

Népesség, nyelv és állampolgárság

Észtország lakossága jelenleg körülbelül 1 453 ezer fő, ebből észt 65, orosz 28,2, ukrán 2,6, fehérorosz 1,5 és más nemzetiségű 1,8 százalék.

Az észt állampolgárok száma mintegy 995 ezer. Közülük körülbelül 80 ezer nem észt. Akinek felmenői 1939-ben észt állampolgárok voltak (*ius sanguinis*), azonnal állampolgárságot kapott. Az olyan észt származásúaknak is külön kellett kérniük az állampolgárságot, akik nem tartoztak az utóbbi kategóriába. 1992 májusa óta körülbelül 100 ezer, elsősorban nem észt származású kapta meg honosítás útján az észt állampolgárságot. Megközelítőleg 160 ezren kének és kaptak honatanútlevelet. Mintegy 120 ezren más államok, elsősorban Oroszország állampolgárai lettek.

Tehát továbbra is több mint 300 ezren csak tartózkodási engedélyért folyamodtak- még mindig nem döntve el, hogy melyik ország állampolgárává kívánnak válni. Elvileg megvolt a lehetőség arra, ha időben beadják állampolgárság iránti kérelmüket, hogy „1993. április 1-jén valamennyien észt állampolgárokká váljanak. Ha úgy kívánták volna, ha megfelelték volna a feltételeknek. A gyakorlat azt mutatja, hogy a nagyobbik rész nem akarta. Vagy azért, mert nem volt hajlandó kérni, vagy mert minimális mértékben sem tudott az állam nyelvén, vagy mert még mindig bízott (bízik) a »Birodalom« visszaállításában.” (Jávorszky Béla: *Vad nacionalisták-e az észtek?* Magyar Nemzet 1995. XI. 29.)

Észtországban egyébként nincs hagyománya a diszkriminációnak. A két világháború között hozzávetőleg 12 százalék volt a nemzetiségek (oroszok, németek, lettek, svédek, zsidók) aránya, amelyek világviszonylatban is kiemelkedően demokratikus kulturális autonómiát élveztek. „Az észtek büszkéek arra, hogy méltányos nemzetiségi politikájukért bekerültek a zsidók jeruzsálemi ún. aranykönyvébe is” (Bereczki Gábor: *Az észtek és az oroszok.* Tiszavirág 1995. 1.). A kilencvenes évek elején ismét ehhez a hagyományhoz tértek vissza, de a kulturálisautonómia-törvény kidolgozásában már nemcsak a hagyományos kisebbségek, hanem az újonnan beköltözötték művelődési érdekeire is tekintettel voltak.

Az észt állam integrálni kívánja a még nem állampolgárokat. A nehézségek részben a szerény anyagi lehetőségekből, részben a tapasztalatlanságból adódtak. Észtországban egy olyan problémát kellett (és kell) megoldani, mely évtizedek alatt folyamatosan alakult ki, s melyet nem lehet varázsütésre, egyetlen tollvonással elintézni.

Az integrálási folyamat sikereket is elkönnyvelhet. Habsburg Ottó a következőképpen számol be az Észtországban élő orosz kisebbség jelenlegi helyzetéről: „Ez ma - és erről kevesen tudnak Nyugaton - arról ismerszik meg, hogy mind több orosz, s elsősorban a fiatalság, elkötelezi magát új hazája mellett. Arra a felismerésre jutottak, hogy Oroszországban az élet olyannyira nyomorúságos, hogy ez számukra elviselhetetlen lenne. A választási eredmények ezt egyértelműen bizonyítják. Egyre több orosz csatlakozik az észt pártokhoz, miközben az orosz pártok visszaszorulnak. A demokráciák végzetes gyengeségének újabb jele, hogy Moszkva mindezt nem veszi tudomásul, továbbra is az orosz ajkú lakosság állítólagos elnyomására panaszkodik, miközben a Nyugat hallgat.” (Habsburg Ottó: *Az észt teszt.* Magyar Hírlap 1997. VI. 21.)

Az 1989 januárjában életbe lépett észt nyelvtörvény az észtet tette meg államnyelvvé, mellette azonban az orosz és más nyelveket is lehet használni. A törvény az észt nyelv védelmét szolgálta. Azt kívánta elősegíteni, hogy az észtek is használhassák anyanyelvüket az élet valamennyi területén, például hivatalos ügyek intézésekor, orvosnál stb. Az államnyelv ismeretének hiánya csökkentte az újonnan beköltözötték integrálódási lehetőségeit.

Az oktatásban, a mindennapok nyelvhasználatában bizonyára más megoldások is születhettek volna, de érdemes itt is megemlíteni, hogy a nemzetközi szervezetek szakértőit

ebbe a munkába is bevonták. Az EU-ba törekvő Észtország nem folytathat olyan kirekesztő művelődési politikát, amely nem egyezik meg az EU-normákkal.

Visszatérve- most a nyelvhasználattal kapcsolatban- a régi beidegződésekhez: a Kossuth Rádió *Világóra* című műsorában (1997. X 5.) azt az Elsa Grecskinát szólaltatták meg nyelvoktatási szakértőként, aki szakminiszterként és magas rangú pártfunkcionárusként a nyolcvanas évek elejétől kezdve az óvodai oktatástól az egyetemen keresztül az élet szinte valamennyi területére kiterjedően az orosz nyelv erőszakos térnyerésén fáradozott. (Sirje Sinilind: *Malomkövek között. Följegyzések az észtországi szovjet nemzetiségi politikáról 1941-1984.* AB Független Kiadó 1988. 101-104.) „Nemcsak a moszkvai, de a brüsszeli hivatalnokokat is nyugtalanítja az Észtország lakosságának harminc százalékát kitevő orosz nyelvű kisebbségjogainak rendszeres megsértése.” (*Az idő szorításában.* Magyar Nemzet 1997. XII. 17. *Kisebbségek* című melléklet.) Moszkvában bizonyára értékeli ezt a mondatot, hiszen propagandájuk elérte célját. De nem biztos, hogy Brüsszelben is ilyen elégedettek e párhuzammal.

„Észtország Lettországhoz hasonlóan (...) szigorú [!] feltételekhez köti még [!] az állampolgárság megszerzését is, ugyanis alapvetően *az egykori Szovjetunióval, az elnyomó rendszerrel azonosítják ezeket az embereket.*” (Ugyanott.) Kik azonosítják? Az utca embere, a kormány, a törvényhozás? Szerencsére a továbbiakban a szerző „megkönnyíti” véleményalkotásunkat, igaz, érvelése kissé különös: „Ez a diszkrimináció *még akkor is* [kiemelés - B. A] hibás szemlélet, ha például az orosz anyanyelvűek között nagyobb a bűnözés aránya.” (Ugyanott.)

Oroszország és Észtország

Az utóbbi időben több jele is van, hogy a mind ez ideig hűvösnek mondható orosz-észt viszony javulásnak indulhat. Az orosz kisebbség jogaiért folytatott, harsány retorikát használó propagandaharc Nyugaton egyre kevésbé talál visszhangra. A részben belpolitikai célokból újabb észt engedményeket sürgető politika azért sem számíthat nyugati támogatásra, mert egyik nemzetközi szervezet sem vár el Észtországtól újabb engedményeket, sem pedig állampolgársági politikájának megváltoztatását (ENSZ, EU, EBESZ). Ráadásul az Észtországgal szemben életbe léptetett kétszeres vámok Oroszország számára sem kedvezőek, miközben Észtország EU-ba kerülése kézzelfogható haszonnal járna Moszkva számára is.

Moszkva részéről a *közeli szomszédos országgal szemben* folytatott nagyhatalmi „erőpolitika” helyett az észt félelmek eloszlatása megkönnyíthetné a közeledést, Észtország részéről pedig az Oroszországgal fenntartott stabil kapcsolatok gyorsíthatnák az integrálódást Nyugathoz. Azonban a gyakorlatilag kész határszerződés aláírásának halogatása Moszkva számára sem kecsegtet ígéretes előnyökkel. Egy olyan - elnézést kérő - gesztus Észtország számára, mint amelyet az orosz elnök az 1956-os beavatkozással kapcsolatban Magyarországnak tett, szintén segítené a feszültség enyhítését.

Hogy a Baltikum stratégiailag fontos Oroszország számára, nem kell külön hangsúlyozni. A propagandaháborúk gyakran valamilyen erőteljes politikai vagy katonai lépést szoktak előkészíteni. Egy ilyen hosszú ideig életben tartott sajtókampány mintegy az orosz politikusok mozgásterét volt hivatott növelni. Érdekes módon például a Közép-Ázsiából elmenekült (elűzött) oroszok százezreinek valóban sanyarú sorsáról igen kevés szó esett. Oroszország Kül- és Védelmi Politikájának Tanácsa múlt ősszel elkészült jelentésében a média szerepének hangsúlyozása mellett a következő olvasható: „Szükségünk van a Baltikum újbóli felfedezésére, hogy lerombolhassuk a mindkét oldalon kialakult mítoszokat és sztereotípiákat.”

Kalauza XX. századi délkelet-európai kisebbségek kutatásához

Seewann, Gerhard-Dippold Péter (Hrsg.): Bibliographisches Handbuch der ethnischen Gruppen Südosteuropas I-II. (=SüdosteuropaBibliographie, Ergänzungsband 3.) München, R. Oldenbourg Verlag 1997. 1450 p.

A kelet-, kelet-közép-, illetve délkelet-európai etnikai csoportok, konfliktusok, interetnikus viszonyok egyre szerteágazóbb és intenzívebb kutatása szempontjából meghatározó fontosságú munka látott napvilágot a múlt év végén. A müncheni Südost-Institut könyvtárát irányító Gerhard Seewann a budapesti Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézetének Könyvtárát és Dokumentációs Szolgálatát irányító Dippold Péterrel együttműködve összeállította a délkelet-európai kisebbségi csoportok XX. századi bibliográfiáját. A húsz államalakulat 35 etnikai és vallási csoportjára vonatkozó hatalmas bibliográfiai adathalmazt a két szerkesztő fegyelmezett és jól felkészült munkatársak (adatgyűjtők, bibliográfusok, statisztikusok, térképészek) segítségével hosszabb előkészületek után, öt év alatt hozta tető alá. A munka, amelyben összesen 12 030 szócikk kapott helyet, a müncheni intézet által megjelentetett délkelet-európai bibliográfiai sorozat kiegészítő sorozatának harmadik köteteként látott napvilágot.

„Az új Délkelet-Európa-bibliográfia megkísérli Délkelet-Európa államainak dokumentáció. anyait az élet minden területéről összegyűjteni, úgy az országok természetéről, a lakosságról és a történelemről, mint a gazdaságról, a tudományról és kultúráról.” Ezekkel a szavakkal indította útjára 1956-ban Fritz Valjavec a Südost-Institut legújabb vállalkozásának első, Szlovákiával, Romániával és Bulgáriával foglalkozó kötetét. A sorozat sikeresnek bizonyult, hiszen keretében eddig már hat kétkötetes kiadvány és három kiegészítő kötet is napvilágot látott. Legutóbb, a sorozat harmadik kiegészítő köteteként a *Bibliographisches Handbuch der ethnischen Gruppen Südosteuropas* jelent meg 1997-ben Münchenben, Gerhard Seewann és Dippold Péter szerkesztésében.

A hiánypótló és a maga nemében egyedülálló munka számba veszi az összes olyan népcsoportot, mely a hagyományos német terminológia szerinti Délkelet-Európában él. A vállalkozás azonban szét is feszíti ezt a keretet, amennyiben a minél átfogóbb kép megrajzolása érdekében a hagyományosan nem a régióhoz tartozó Olaszország, Ausztria és a második világháború után „térseget váltott” Kárpátalja kisebbségeiről szóló irodalmat is rendszerezi. Ez a döntés jogos volt, hiszen ezeknek az országoknak a határregióiban számos olyan népcsoport is él, melynek településterülete közvetlenül érintkezik a szorosán Délkelet-Európához tartozó államok kisebbségeinek településterületeivel. Meggyőző a szerkesztők azon döntése is, hogy a volt többnemzetiségű Jugoszlávia kisebbségeiről megjelent irodalom csoportosításánál a Jugoszláviával foglalkozó fejezet mellett külön teret szentelnek Szlovéniának, Szerbiának, Horvátországnak a Vajdaságnak, Koszovónak, Boszniának, Montenegrónak és Macedóniának.

A bibliográfia szerkesztői a XX. századi válogatás súlypontját az 1918-tól napjainkig terjedő időszakra helyezték. A kétkötetes munka 12 030 könyv és tanulmány bibliográfiai adatait tartalmazza. Az igen színvonalas kisebbségi folyóiratok ismeretében csak sajnálhatjuk, hogy az 1945 előtti időszak terméséből a monográfiák mellett csak elvétve találunk folyóiratcikkeket. Mégis el kell fogadnunk a könyv előszavában megfogalmazott indoklást, amely a döntés egyik fő okaként az óriási mennyiségű irodalmat és - ezzel összefüggésben - a terjedelmi korlátokat jelöli meg.

Őszintén sajnáljuk azt is, hogy az eredeti célkitűzésekhez képest a bibliográfiának csupán kisebb részében (az albániai, koszovói, görögországi és a németországi anyag egy része) találunk annotált bibliográfiai adatokat, s a legtöbb címszóban csupán a közlemény eredeti és

német nyelvű címe, illetve bibliográfiai adatai olvashatóak. A címszavak megoszlásáról tájékoztató táblázat (LIV. oldal) szerint a legtöbb adat a csehszlovákiai magyarokról (679), valamint a romániai németekről (655), illetve magyarokról (617) található a két kötetben. Az erdélyi magyarsága mint a térség hosszú időn keresztül legnagyobb kisebbségére vonatkozó címszavak viszonylag kis száma - beszámítva természetesen az adatgyűjtés nehézségeit és esetlegességeit is - azt mutatja, hogy mind a magyarországi, mind pedig az erdélyi kutatásoknak van és lesz mit pótolnia.

A feldolgozott húsz ország és régió adatait összesítve a legtöbb címszóban a magyar kisebbségek szerepelnek (2006), őket a németek (1864), valamint a zsidó közösségek (1089) követik. Ötvennél kevesebb címszóban szerepelnek például az örmények, a bunyevácok, a gagauzok, a nem macedóniai macedónok, az anyaországuk határain kívül élő lengyelek, csehek, ukránok. A térség cigány közösségeire vonatkozó összes bibliográfiai adat (655) közül 262 a magyarországi cigányokat érinti, míg például a romániai cigányokról mindössze 45, a (cseh)szlovákiaiakról 68, a Bulgáriában élőkről pedig 52 címszó rögzít valamilyen tudományos publikációt.

Az egész térségre vonatkozó általános-elméleti részben a szerkesztők három fejezetbe osztották szét a könyvészeti adatokat. Az első fejezetben az elméleti alapkutatások bibliográfiai adatait a következő csoportosításban találja meg az olvasó: kézikönyvek, bibliográfiák, terminológia, kisebbségkutatás; nemzet, nemzetállam, nacionalizmuselméletek; nemzeti, etnikai és regionális identitás; etnikai konfliktusok; kisebbségi jogok, konfliktusmegoldás; nyelv, nyelvpolitika. A második rész a Közép- és Dél-Európa egészére vonatkozó, átfogó jellegű tudományos publikációkat rendezi témakörök, illetve korszakok szerint. Ezek közül a legtöbb címszót a kisebbségi jogoknak szenteli. A kronológiában viszonylag nagy számban található a két világháború közötti korszakkal, illetve az 1989 utáni évekkel foglalkozó tanulmányok. Utóbbiak egyszersmind a kisebbségi kérdéskör iránt az egész térségben megnőtt tudományos és politikai érdeklődést is bizonyítják.

A bibliográfia egyik legnagyobb és azonnal szembeütő erénye a címszavak kiegyensúlyozottsága. Ezen elsősorban azt értjük, hogy az összeállítóknak jórészt sikerült a válogatás során kiiktatniuk a minden bizonnyal nagy számban felszínre került rövid és érdektelen tanulmányokat, dilettáns munkákat. Másrészt észrevehető és feltétlenül méltánylandó az a törekvésük is, hogy egy-egy országról, illetve etnikai csoportról lehetőleg minél sokszínűbb anyagot közöljenek.

Az általános rész elméleti és alapkutatásokat tükröző fejezeteiben abszolút túlsúlyban van a német nyelvű és német szerzőktől származó irodalom. Ugyanakkor különösen az 1970-1980-as években az angol-amerikai kutatások látványos előretörését rögzítik a politológiai, jogi és szociológiai kutatások terén a délkelet-európai bibliográfia adatai is. Ez egyszersmind rávilágít a térség kisebbségkutatóinak mérsékelt elméleti, illetve szintetizáló igényére. Ugyanakkor jellemző, a gyűjtés fogyatékosait is némileg érzékeltető adat például, hogy az általános rész közel száz cigányvonatkozású címszavában egyedén magyarországi vagy a térségben élő magyar szerző sem akad, holott a magyarországi ciganológia eredményeit amúgy tekintélyes számban közli a kétkötetes bibliográfia. Jóval előnyösebb a helyzet az általános rész kisebbségjogi fejezetében, ahol a két világháború közötti magyar szerzők (Balogh Artúr, Baranyai Zoltán, Búza László, Egyed István, Nagy Iván) mellett a maiak (Ádám Antal, Bíró Gáspár, Herczegh Géza, Íjgyártó István, Szalayné Sándor Erzsébet, Várady Tibor) is nagy számban jelen vannak.

Jóllehet az összeállítók a munka jelentőségéhez mérten talán túlságosan is szűkre szabott bevezetőjükben jelzik, hogy a XX. századi délkelet- (máshol: közép és dél-) európai kisebbségtörténelem egészére kiterjedő adatgyűjtésükben a fő hangsúlyt az 1918 utáni évtizedekre helyezték, míg az 1918 előtti periódussal foglalkozó munkák a lehetségesnél és talán a szükségesnél is jóval kisebb mértékben kaptak helyet. Ez az aránytalanság az általános

részekben éppen úgy megmutatkozik, mint a húsz vizsgált államalakulat között (meglepően térkép-vázlat nélkül) szereplő Habsburg Monarchia mindösszesen 187 adatában vagy például a zsidósággal foglalkozó fejezetekben.

A térség zsidó közösségeire vonatkozó etnikai-kisebbségi irodalom összegyűjtése és kötetbe sorolása egyébként kétségtelenül helyes döntés volt, hiszen a zsidóságnak a közép- és kelet-európai városi kultúrában betöltött szerepe, a többségi nemzetekkel való együttélésben kialakult ellentmondásos viszonyrendszere, a zsidóság tömeges migrációs, urbanizációs és asszimilációs mozgásainak ismerete nélkül a térség etnostrukturális változásai csak pontatlanul vagy tévesen írhatók le. Más kérdés, hogy a délkelet-európai zsidóságra vonatkozó kutatások térségünkben hosszú időn keresztül szinte kizárólag a holocaust kérdéseinek tisztázására koncentráltak.

Az „országfejezetek” általában napjainkig terjedő anyanyelvi és nemzetiségi statisztikai kimutatásokkal, valamint egy, az adott országot ábrázoló részletesebb térképpel és/vagy az országban élő nemzetiségek településterületeit jelző vaktérképpel kezdődnek. Némiképp zavaró, hogy ez a gyakorlat nem teljesen egységes. Jó példa erre a Bulgáriát és Romániát tárgyaló fejezet. Míg Romániáról csak egy anyanyelvi és egy nemzetiségi statisztikai táblázat áll rendelkezésünkre, addig Bulgária lakosságának növekedésével, különböző időszakokban vizsgált vallási hovatartozásával és anyanyelvi összetételével öt statisztikai kimutatás is foglalkozik, egy további táblázat pedig az aktív lakosság nemzetiségi összetételét és foglalkozás szerinti megoszlását 1965-ben, valamint kettő a nemzetiségi iskolák 1931-es megoszlását és összetételét szemlélteti. Az Olaszországgal foglalkozó részből pedig mind a térkép, mind a statisztikai kimutatások hiányoznak.

Az egyes országoknak, régióknak szentelt fejezeteken belül az „etnikai csoportokkal” kapcsolatos irodalom felsorolását megelőzi a vizsgált kisebbségi közösségvázlatos s ebből következően szükségszerűen elnagyolt, mégis fontos információkat tartalmazó bemutatása. Az összefoglalók kitérnek a kisebbség településterületének, történelmi sorsfordulóinak rövid ismertetésére. Az összefoglalók fontos részét alkotja az etnikai csoportok jelenlegi helyzetének, iskolai viszonyainak, vallási megoszlásának, lapjainak s országos önkormányzati szervezeteinek, politikai pártjainak rövid leírása.

A kötetbe felvett kiadványcsoportokkal kapcsolatban elmondható, hogy az egyébként kitűnő munka alighanem legegyszerűsebb részeit a kézikönyvek címszavai jelentik. E tekintetben különösen nagy feladattal kellett megbirkóznia az adatgyűjtőknek és a válogatóknak egyaránt, hiszen a lexikonoktól a különböző szaktudományos szintézisekig, a reprezentatív szakszótáraktól a címtárakig és bibliográfiákig elvileg sok mindennek helye lenne a kötetben. A különböző országok rendszeres nemzeti bibliográfiáinak vagy például a hivatalos népszámlálási köteteknek a felvétele eleve szétfeszítette volna a szerkesztők által gondosan kialakított szerkezeti arányokat.

Ezzel együtt a gyűjtők és válogatók figyelmét egyaránt elkerülte néhány olyan szakmunka, amely például éppen a bibliográfiai bűvárokodásban nyújthatna további segítséget, eligazítást. Példaként az ilyen típusú hiányokra a Michal Potemra által megjelentetett szlovák történelmi bibliográfiai sorozatot vagy az ugyancsak általa jegyzett kassai várostörténelmi, sajtótörténelmi bibliográfiákat említhetjük. Mint ahogy jó lett volna, ha bekerül a kötetbe Mikó Tibor 97 oldalas rejtett bibliográfiája (Mikó Tibor: *A nemzetiségi kérdés magyar irodalma. Közigazgatásunk nemzetközi kapcsolatai*. Szerkesztette Mártonffy Károly. Budapest 1941. 1011-1108.), valamint az erre épülő, Bédi Imre által összeállított 6500 tételes, gépiratban maradt nemzetiségi bibliográfia (Bédi Imre: *A nemzetiségi kérdés magyar irodalma. Die ungarische Literatur der Nationalitätenfrage*. 1-2. OSZK kézirattári jelzete: Fol. Hung. 3289/1-2.)

Fölöttébb tanulságosak az ausztriai (burgenlandi, stájerországi és karintiai) etnikai csoportokkal, kisebbségi kérdésekkel foglalkozó irodalomról közölt címszavak. Egyrészt

azért, mert az ausztriai kutatásokban az ideológiai zsákutcák nem játszottak szerepet négy évtizeden keresztül, másrészt azért, mert a magyarországihoz hasonló kisebbségi csoportok kutatása eddig kevésbé méltányolt kutatási-módszertani párhuzamokra is rámutathat. Fontosnak látszik az ausztriai horvátok, szlovének (jóval kisebb mértékben a burgenlandi magyarok) iránt az anyaországi kutatások címszavakból is kiolvasható folyamatos érdeklődése, ami egy-egy kisebbség helyzetének feltárásában egyszerre jelent kutatási versenyhelyzetet és kölcsönös szakmai kontrollt.

A (cseh)szlovákiai fejezetben némileg ellentmondásos helyzetet teremtett a szerkesztőknek az a döntése, hogy a szlovák nemzetet (a szlovák többségi álláspontnak megfelelően) Csehszlovákia létrejöttétől kezdve többségi és államalkotó közösségként kezelik. s ennek megfelelően sem a szlovák autonómiamozgalom, sem az ország kettéválásához vezető cseh-szlovák viták, konfliktusok irodalma nem került be a kötetbe, jóllehet az az egész csehszlovák nemzetiségi-kisebbségi politika szempontjából mindenkor fontos, sőt meghatározó volt.

A jövőben alighanem egyre nagyobb szerepe lesz a lokális-regionális kérdések vizsgálatának, s így a jelenleg is mostohán kezelt helytörténeti, honismereti irodalom fáradságot nem ismerő számbavétele az egész munkát egyik legnagyobb részteljesítményeként értékelhető. A szlovákiai címszavak is azt mutatják, hogy viszonylag csekély ma még azoknak a helyi vonatkozású munkáknak a száma, amelyek elmélyültebb munkára képes szaktudományos apparátussal készültek. Ezzel együtt a szlovákiai magyar helytörténet 1995-ig (az adatgyűjtésbe az addig megjelent közleményeket vették fel) napvilágot látott kiadványai azt jelzik, hogy a kisebbségi helyzet és a helyi magyar vezetésű önkormányzatok segítsége igen komoly igényt támaszt, illetve jó háttérrel biztosít a falumonográfiák megszületéséhez.

A szlovákiai magyarokra vonatkozó fejezet (263-320.) elején található leírás rövid, korrekt jellemzése a kisebbségi közösségnek. Egyedül az a megfogalmazás nem felel meg a valóságnak, s éppen ezért a lexikonszócikkre emlékeztető leírásban való szerepeltetése sem szerencsés, amely szerint „a szlovákiai magyarok túlnyomó többsége a palóc nyelvjáráshoz hasonló dialektust beszél” (263.).

A szlovákiai és romániai magyarokra vonatkozó címszavakat összehasonlítva feltűnő, hogy a kötetben viszonylag csekély mindkét kisebbséggel kapcsolatban a fonásközlemények száma, ezt az esedékes CD-rom változatban érdemes lesz pótlólagos adatgyűjtéssel kiegészíteni (például a nyomtatásban is megjelent két világháború közötti angol és francia nyelvű népszövetségi kisebbségi beadványok, a külön kiadványban megjelent parlamenti beszédek, a pártállami kisebbségpolitika árulkodó dokumentumainak etc. adataival). A helytörténeti irodalom bibliográfiája szintén viszonylag csekély utánjárással mindkét kisebbség esetében jelentős tételszámmal bővíthető. Igen meglepő, hogy a kommunista korszak milyen csekély mértékben jelenik meg például az *Állami kisebbségpolitika* címet viselő alfejezetekben, holott mind a Husák-, mind pedig a Ceaușescu-korszak hosszú időn át kínosan ügyelt kisebbségpolitikájának reklámozására, dokumentálására.

Románia mellett Magyarország neve alatt található a legtöbb, szám szerint 2105 könyv és tanulmány bibliográfiai adatainak ismertetése. Feltűnő az általános rész kézikönyvkinálatának igen szerény volta. A *Nemzetiségi kérdés* című alfejezet két leginkább kutatott kérdésköre - nem véletlenül - a külpolitika és határmódosítás, valamint a kultúra és oktatás területe. Mindemellett az anyag szerkezeti megoszlása elárulja a legfőbb kutatási hiányosságokat is. Mind a *Nemzetiségi kérdés* című alfejezetből, mind pedig az egyes kisebbségekkel foglalkozó részekből világosan kirajzolódik, hogy a történetírás eddig milyen kevés figyelmet fordított a magyarországi nemzetiségek gazdasági viszonyainak vizsgálatára.

A konkrét kisebbségekkel - etnikai csoportokkal - foglalkozó irodalom számarányai szerint és összességében egyaránt a legátfogóbb képet elénk táró része a német és a zsidó

etnikai csoportokkal foglalkozik. Csaknem az összes kisebbséggel kapcsolatban érzékelhető az adott nemzetiség által lakott régiók, illetve települések és a népi kultúra feltérképezésére irányuló - a kisebb létszámú nemzetiségek esetében fokozottan hangsúlyos - törekvés. Örvendetes tény, hogy a hazai cigányságkutatás az 1970-es évektől milyen jelentős részét teszi ki a magyarországi kisebbségkutatásnak, s hogy a vizsgálatok már hosszabb ideje nem korlátozódnak csupán a folklórra, hanem egyre fontosabbá válik a cigányság szociális struktúrájának, életmódjának feltérképezése is.

Magyarország mellett Románia az az állam, melynek etnikai csoportjairól a legtöbb irodalmat gyűjtötték össze és rendszerezték a kötetben. Helyes volt a szerkesztők azon döntése, hogy a német és a magyar kisebbség esetében, ahol csak mód nyílt rá, külön vették a romániai németek, bánáti és szatmári svábok, a bukovinai németek, az erdélyi szászok, valamint a romániai magyarok, a székelyek és a csángók csoportját.

A kiadványok túlnyomórésze Románia magyar, német és zsidó kisebbségével foglalkozik. Ezekben az alfejezetekben csakúgy, mint a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó fejezetben, nagyon részletesek a külpolitikát és a kultúrát, az oktatást és a gazdaságot taglaló részterületek, s külön említést érdemel, hogy rendkívül jelentős a német és a magyar kisebbség esetében az idők folyamán komoly mennyiségben felhalmozódott regionális anyag. Míg a fent említett három etnikai csoportra vonatkozó alfejezetek a kisebbségi lét csaknem minden aspektusát tekintve nagyon komoly mennyiségű szakirodalmat rendszereznek, a többi nemzetiség kutatása mellett, hogy számarányát tekintve messze elmarad a fentiekől - komoly kívánnivalót hagy maga után. Hangsúlyosan igaz ez a romániai cigányságra, amely mára a magyar után a második legnagyobb létszámú etnikai csoporttá lépett elő. A kérdés fontossága nem igazán tükröződik - valószínűleg a kutatások kezdeti fázisa és problematikus volta miatt - a megjelent munkák számában.

Az olaszországi kisebbségekről összegyűjtött publikációk közül ki kell emelnünk a helytörténeti jellegű, valamint az állami nemzetiségi politikát vizsgáló anyag erősségét. Ez utóbbi egyáltalán nem meglepő, hiszen az olasz állam a két világháború között mindent elkövetett azért, hogy a mintegy ötszázévezres szlovén kisebbséget mielőbb asszimilálja. Az egyes országfejezetek egységes szerkesztésére tett kísérletnek némileg ellentmond, hogy ez a fejezet nem tartalmaz sem nemzetiségi, sem anyanyelvi statisztikai kimutatásokat, sőt, mellözi a szlovének múltját és jelenét bemutató rövid összefoglalót is. (Zárójelben megjegyezzük nagy kár, hogy a szerkesztők koncepciójába semmiképpen sem fért bele Dél-Tirol. Ez az észak-olaszországi régió ellentmondásos és konfliktusos történeti fejlődése ellenére mára a kelet-közép- és délkelet-európai kisebbségi politika egyik pozitív mintájává vált. A sokoldalúan és jól feldolgozott dél-tiroli kérdéskör irodalma tanulságos kiindulópontul szolgálhatott volna az óhajtott és a már működő regionális kisebbségi önkormányzati modellek összehasonlításához.)

A Bulgáriával foglalkozó fejezet a legtöbb országnál jóval terjedelmesebb, s az anyanyelvi, etnikai statisztikai kimutatásokon kívül a kisebbségek foglalkozás szerinti megoszlását s a nemzetiségi, egyházi iskolák számát bemutató táblázatot is tartalmaz. Ez a megállapítás az általános rész előtti bevezetőre, a zsidó és a török kisebbséggel foglalkozó alfejezetre egyaránt igaz. Az egyes kisebbségekre vonatkozó alfejezetek közül ki kell emelni a mintegy nyolcszázévezres török kisebbséggel kapcsolatban megjelent irodalmat rendszerező részt. Az ország lakosságának 9,4 százalékát kitevő kisebbség XX. századi történelméről sokat sejtet, hogy a legtöbb könyv és tanulmány az állami nemzetiségi politika és a migráció, deportálás, kitelepítés tárgykörei köré csoportosítható.

A Macedóniával foglalkozó általános rész rendkívül kevés anyagot ajánl az olvasó figyelmébe. Feltűnő, hogy a *Nemzetiségi kérdés* című alfejezetben milyen hangsúlyos a nemzeti tudat, nacionalizmus, nemzetté válás kérdése. Sajnálatos, hogy az arománok és a

cserkeszek vizsgálata az eddigi kutatásokban nagyobb teret kapott, mint a Macedónia lakosságának összehasonlíthatatlanul nagyobb részét kitevő albán, török és cigány népességé.

A kárpátaljai fejezet úttörő jellegű a magyar vonatkozású kárpátaljai irodalom bibliografikus összefoglalásában, hiszen erről a területről hasonló áttekintés eddig nem készült. Ismerteti a tendenciózus és ideológiailag terhelt, de a korszak vizsgálata szempontjából mégiscsak forrásértékű szovjet ukrán irodalmat is. (Ez az irodalom, az egyéb források szűkössége miatt, megfelelő forráskritika mellett sok mindent elárul Kárpátalja történetéről.) Nagyon érdekes tendenciára hívja fel a figyelmet: az 1970-es évek a nyelvészet terén a szovjet tudományos életben áttörést hoztak, mert ekkortól kezdtek lassan megjelenni a magyar ukrán (valójában jórészt magyar-rutén) kölcsönhatással foglalkozó szovjet feldolgozások. A bibliográfia ilyen módon már önmagában véve is utal Kárpátalja 1945 utáni történetére. Érdekesekek, s nem csak magyarvontkozásban, a két háború közötti anyagok is. Kár, hogy a Kárpátaljáról eddig készült könyvek nem támaszkodhattak erre az irodalmi bázisra.

A bibliográfia a nemzetiségi kérdés irodalmát annak gazdasági, politikai összefüggéseibe ágyazva igyekszik áttekinteni, ami nagyon helyes, hiszen az etnikai problematikának számtalan összetevője van, ugyanakkor nem szabad megfeledkezni arról, hogy a szocialista korszakban a tabu témákat olyan keretben lehetett tárgyalni, amely ma könnyen elkerüli a kutató figyelmét. Kárpátalja kapcsán például meg lehetett volna említeni azt a néhány tanulmányt, amely az 1960-as évek második felében Magyarországon, irodalmi folyóiratokban (például a *Tiszatájban*) jelent meg, és amely elsősorban munkásmozgalmi kontönsben próbált tudósítani a kárpátaljai magyarságról.

Minthogy Kárpátalja fejlődéséről a szovjet hírzárlat miatt eleve keveset lehet tudni, hasznos a rövid összefoglalás, a kárpátaljai magyarság leírása. Kiemelendő, hogy néhány mondat erejéig nem felejt elemlítést tenni a magyar zsidóságról, így felvillan a kettős identitás fogalma. Nem túl találó azonban a szöveg bevezető mondata, amely nyelvi szempontból igyekszik körülírni a kárpátaljai magyarságot, azt (és csak azt) emelve ki, hogy az ott beszélt magyar nyelv ugyan alapvetően az irodalmi magyar, de teli van orosz és ukrán jövevényszavakkal. A félreértések elkerülése végett érdemes lett volna hozzátenni, hogy ez korántsem organikus fejlődés eredménye, inkább neologizmusról van szó.

A német és angol történeti irodalomban bevett Kárpátalja (Subkarpathien, Subcarpathien) név helyett a Kárpátontúli Ukrajna (Transkarpatenukraine) hivatalos elnevezés használatát két szempont indokolhatja: tekintettel kellett lenni politikai érzékenységekre, illetve a törekvés a hivatalos név következetes használatára. Ukrán és orosz nézőpontból persze van értelme ennek a kifejezésnek, sőt, megalapozott a lengyel Kárpátontúli Rusz kifejezés is (ez annyiban organikusabb az elűzőnél, hogy nem beszél Ukrajna mai fogalmáról), a német földrajzi terminológiában azonban legalább olyan szokatlan a Kárpátontúl elnevezés, mint a magyarban. Igaz, ezt a terminológiát nem alkalmazzák következetesen. A magyar címek Kárpátalja kifejezését a zárójelben feltüntetett német szövegben Kárpát-Ukrajnának fordították le németre, ami ugyan a hagyományos és a magyar megnevezéstől egyaránt távol áll, de mégsem azonos a moszkvai (vagy kijevei) nézőpontot tükröző „kárpátontúli” elnevezéssel.

Elég felületes a kárpátaljai németiség leírását tartalmazó rövid (a kilenc bibliográfiai adatnál némileg mégis hosszabb) bevezető szöveg (353-354.). Olyan vitás kérdésben egyértelműen állást foglal, mint Beregszász német alapítása, viszont említést sem tesz a kárpátaljai németiség belső néprajzi megoszlásáról. (Pedig az alföldi svábok és a cipszerek egyaránt hozzájárultak a környék kulturális sokszínűségének kialakításához, hiszen a közös nyelv mellett erősen eltérő mentalitást, kultúrát képviselnek. Egyes hegyvidéki városoknak, például Rahónak különleges színfoltja s a két- vagy inkább háromnyelvűség tekintetében sem elhanyagolható jelentőségű negyede az egykori „Zipserei”.)

A kárpátaljai zsidóságról szóló könyveket ismertető címszavak közt helyet kaphattak volna az onnan deportált, de a holocaustot túlélő zsidók visszaemlékezései is. Lehet, hogy az áttekinthetőség kedvéért a népcsoportok rövid jellemzése során nemcsak a magyar résznél kellett volna megemlíteni a zsidók kettős identitását, hanem a zsidó és a német fejezetben is.

A kárpátaljai cigányok, szlovákok és románok létezése csak a statisztikákból derül ki ebben a bibliográfiában. Lehet, bár nem valószínű, hogy ezekről a népcsoportokról egyáltalán nincs irodalmi feldolgozás, említés. A ruténkérdés mellőzése azonban komoly hiba. Ezzel ugyanis a tudományos bibliográfia, amely általában politikai semlegességre törekszik, állást foglal az ukrán nacionalizmus és a rutén nemzetiségi vezetők között folyó vitában, nevezetesen, hogy a kárpátaljai rutének kisebbségként kezelendők-e, vagy mint ukránok a többséghez tartoznak. A szerkesztők álláspontja valószínűleg az volt, hogy a ruszinok az ukrán nemzet részének is tekinthetők. Ezzel a véleménnyel csak az a baj, hogy azt a ruszinok jelentős része nem osztja. Így azután a rutének mellőzésével a kötet gyakorlatilag az ukrán nacionalista felfogás mellett teszi le a voksot. Ebben az esetben még csak az irodalom teljes hiányára sem gyanakodhatunk, hiszen az általános részben nem marad el az erről szóló irodalomnak (főként Paul Robert Magocsi műveinek) a felsorolása. A ruténkérdésnek olyan kutatói tevékenykednek emigrációban s a Kárpát-medence országaiban, akiket személyesen is be lehetett volna vonni a bibliográfia (illetve a kárpátaljai ruténekről szóló rövid ismertetés) kidolgozásába. A rutén nemzetiségi mozgalom nyilván újabb kiadványokat is megjelentetett, amelyekre érdemes lenne felhívni a könyv tanulmányozójának figyelmét.

A bibliográfia pártatlanságra törekedve nagyon helyesen nem avatkozott a jugoszláv utódállamok vitájába, hanem Jugoszláviának egyben és az egykori tagköztársaságoknak külön-külön is szentelt fejezetet. Még a két egykori autonóm tartomány, Koszovó és a Vajdaság is külön cím alatt, saját tematikával szerepel. Kár, hogy ennél a felosztásnál nem sikerült ugyanolyan pontosan elhatárolni egymástól az egyes régiókat, tartományokat, országokat, mint az Osztrák-Magyar Monarchia esetében, ahol a birodalom felbomlása után létrejött utódállamok határai szerint tárgyalják a különböző kisebbségi csoportokat. A délszláv államok esetében kissé egybefolyik, hogy mit keressünk Jugoszláviánál és mit az egyes köztársaságoknál. A szerkesztők érzékelhetően olyan felosztásra törekedtek, hogy az egyes köztársaságokon túl terjedő kérdésköröket szövetségi, az azokon belül maradó problémákat pedig köztársasági szinten tárgyalják. Ez azonban olykor félreértéseket okozhat, hiszen sokszor a szövetségi szintű döntések helyi lenyomata jelent meg az egyes köztársaságok életében. Lehet, hogy érdemesebb lett volna 1991-ig egységesen a „volt Jugoszlávia” fejezetben tárgyalni a különböző „etnikai csoportok” kérdéseit.

A földrajzi fogalmak határainak ilyenfajta, következetlen megvonásából például olyan torzítások keletkeznek, mint a horvátországi fejezetnél az állami nemzetiségpolitikát bemutató alcím, amelyben egyedül a Horvátország számlájára írt második világháborús bűnököt ismertető irodalom kapott helyet. Ez olyan benyomást kelt, mintha Horvátország múltja azonos lenne a háború alatti usztasa állammal, ami éles ellentétben áll a bibliográfia általában politikailag semleges hangvételével. Meg kell ugyanakkor említeni, hogy a felsorolt irodalom lenyűgözően bőséges, és sokban segítheti a felkapott jugoszláv témakörök meglapozottabb, szakszerűbb megközelítését. Olykor nagyon találóak az annotációk, amelyek felhívják az olvasó figyelmét az egyes tételekben szereplő kiadványok propagandajellegére, illetve pártosságára. Különösen igaz ez a szerb-albán konfliktusra vonatkozó irodalom esetében.

A tematikai különválasztás elég gyakran következetlen. Az ötvenes és hatvanas évek fordulójának jugoszláv iskolareformja például gyakran mind az oktatási, mind a kétnyelvűséget bemutató tárgykörnél jelen van. (S akkor még nem szóltunk arról, hogy az iskolapolitika lényegében az *Állami nemzetiségpolitika* címszó alatt is szerepelhetne, hiszen közösségi önrendelkezés híján ez volt a legfőbb területe a nemzetiségi kisebbségekre

vonatkozó politikai elképzelések gyakorlati érvényesülésének.) A jugoszláv alkotmányreformok (1963, 1974, 1991) hol az állami nemzetiségpolitikánál, hol a nemzetiségi jognál jelennek meg. Ilyen problémák persze minden tematizált bibliográfiában előfordulnak. Érdekes, de a kisebbségi közösségek politikai súlyával jórészt megmagyarázható, hogy vannak népcsoportok, mint a magyar, a német és az olasz, amelyek minden szinten megjelennek, és vannak olyanok (például a bolgárok), amelyekről jóformán csak egy-egy köztársaság kapcsán szerzünk tudomást.

A jugoszláviai magyarságról szóló rövid bevezető szöveg (926-928.) nagyon találóan kiemeli a titói nemzetiségpolitika kétarcúságát. Érdemes ehhez hozzátenni azt, ami a szocialista Jugoszláviát messzemenően jellemezte: a maga korában igen sikeresnek bizonyuló látszatpolitika. Amely minden kétarcúsága ellenére lehetővé tette, hogy a szocialista blokkban a nemzetiségek, illetve hazánkban a többségi közvélemény is mintaértékűnek tartsa Tito kisebbségpolitikáját. Ez volt az egyik legfontosabb terület, amelyen Jugoszláviának sikerült olyan kedvező külső képet kialakítania magáról, amely mögött csak nagyon hézagos belső fedezet állt.

A jugoszláv utódállamok közül egyedül Szlovénia esetében maradt el a magyar helységnevek jelölése. Más volt tagköztársaságokban történik utalás a magyar névhasználatra, illetve Szlovénia esetében az olaszra is. A magyar helységnevek valószínűleg nem valamilyen tudatos koncepciónak estek áldozatul, hanem inkább a munka sokféle ágazódása során estek ki a figyelem fókuszából. Jugoszláviánál, akár csak Magyarországnál, rendkívül rövid és felületes az adott ország többségi nemzete kisebbségi helyzetben élő részeinek a bemutatása, jóllehet mindkét országban elég előkelő helyen szerepelt) ez a probléma a közvélemény érdeklődésében s bizonyos korszakokban a külpolitikában is. Az anyaországban publikált irodalmat természetesen megtalálhatjuk a kisebbségi népcsoport tárgyalásánál, de emiatt nem könnyű megérteni, hogy miért van egyáltalán szükség külön, viszont teljességre korántsem törekvő témacikkre.

A bibliográfia Görögországra vonatkozó adatközlése igen bőséges ahhoz képest, hogy a görögországi nemzetiségi kérdéstről vajmi keveset tud a közvélemény. Az egyes népcsoportokról azonban még rövid leírást sem sikerült készíteni. Csupán statisztikákat közöl a könyv az országfejezet elején, amelyekhez azonban semmilyen magyarázatot nem fűz. Ezt nyilván a rendelkezésre álló irodalom elérhetetlensége, esetleg felületessége okozza. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a görögországi, illetve görög kisebbségi kérdésnek (akár macedón, akár török, akár albán viszonylatban) ne lenne komoly súlya napjaink politikai életében is.

A pompás bibliográfiai munka méltó kiegészítése Sebők Lászlónak a könyv mellékletében található nagyméretű, háromnyelvű közép- és délkelet-európai nemzetiségi térképe. Az EuroGraph térinformatikai rendszer segítségével készült térkép az 1951-1992 közötti hivatalos népszámlálások adatai alapján, a községi határok figyelembevételével ábrázolja minden eddigénél szemléletesebben a térség XX. század végi etnikai térszerkezetét.

Egészében véve igazi vezérlő kalauzt vehet kézbe a reménybeli olvasó és kutató (a reményeket, legalábbis a vizsgált térség legtöbb országában, némiképp lelohaszthatja a könyv égtájainkon egyhavi átlagfizetéssel azonos ára). A kétkötetes bibliográfia módot ad az elméleti irodalomban való tájékozódásra, a kisebbségkutatásban olyannyira szükséges összehasonlító szempontok eddigénél jobb érvényesítésére. A készülő CD-rom változat remélhetően folyamatosan karbantartott és aktualizált adatbázisai pedig a felgyorsult világgal való lépéstartásra is esélyt kínálhatnak. Mert az 1995-tel befejezett adatgyűjtés alapján készült kiváló alapkönyvet tanulmányozva dermesztő érzés fogja el a kutatót: az elmúlt két és fél év alatt máris kötetnyi új kutatási eredmény halmozódott fel a vizsgált térség etnikai, kisebbségi csoportjairól, amelyek elérésében, felhasználásában megint csak magunkra leszünk hagyatva. A recenzensek a bibliográfia adatgyűjtőivel, szerkesztőivel, valamennyi

munkatársával szemben érzett tiszteletük jeleként próbáltak néhány kritikai észrevétellel hozzájárulni a számítógépes változat előkészítéséhez. Gerhard Seewann és Dippold Péter szerkesztőknek köszönhetően a térség kisebbségkutatói olyan nélkülözhetetlen munkaeszközhöz jutottak, amelynek hasznát valójában nem lehet egy rövid recenzióban leírni. Azt majd a kutatás mindennapjaiban tapasztalhatjuk meg igazán.

Eiler Ferenc-Szarka László-Szesztay Ádám

A németiség nehéz útja

Tilkovszky Lóránt: Német nemzetiség - magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi németiség történetéből. Pécs, JPTE TK Kiadói Irodája 1997. 361. p.

A kötet Tilkovszky Lóránt német tárgyú tanulmányait és előadásainak szövegét gyűjti össze hetvenedik születésnapja alkalmából. Fischer Ferenc köszöntője után a szerző végigtekint pályafutásán, a Horthy-korszak kutatásától a magyarországi kisebbségek és azon belül a németek sorsának tanulmányozásáig. Az időrendiség jegyében először *Németek Nagy Magyarországon* címen kapunk áttekintést a németek középkori betelepedésétől a XVIII. századi újabb nagy hullám érkezésén keresztül a magyarosodás-magyarosítás koráig, a birodalmi német támogatásig.

A magyarországi németek a két világháború között című tanulmány ezt a témát folytatja. A németek helyzetében nagyváltozás következett be ebben az időszakban, mintegy félmillió lélekszámukkal az első helyre kerültek az egyébként nagyon megfogyatkozott magyarországi nemzetiségek sorában. Az 1938-1941 közti területgyarapodás során viszont megint a második helyre szorultak vissza. Jól gazdálkodtak, új hazájukhoz ragaszkodtak (mint általában a németek mindenütt). Magyarország éppen ennek a nemzetiségnek a révén kapcsolódott még szorosabban Európához.

A Német széttagolódás - német népközösség című cikk a németek problematikus helyzetét mutatja a Németországon kívüli területeken. A Kárpát-medencében nagy volt az elmagyarosodás, de 1918 után nemcsak a német kormányzat, hanem az utódállamok is támogatták a német öntudat újjáélesztését. A magyar kormányzat viszont Trianon után leépítette a német iskolarendszert, gyorsítani kívánta az asszimilációt. Az utódállamokban jobb volt a németek helyzete. A német kormányzat titokban ösztöndíjakat juttatott mindenüvé a német értelmiség kinevelése érdekében, 1933-tól kezdve már a nemzetiszocialista ideológia terjesztése érdekében.

Bleyertől Baschig címen a szerző Bleyer Jakab portréját mutatja be, aki sváb származású, öntudatos bácskai német, egyszersmind magyar hazafi volt. 1920-22 között rövid ideig nemzetiségi miniszter, később egyetemi tanár és a magyarországi németiség fő szószólója. De a magyar sovinizmus láttán a német kisebbségi jogok megszerzése érdekében titokban igénybe vette a német kormány anyagi támogatását. Egy ideig antiszemita volt; mégis visszaszorult a radikális fiatalokkal szemben, akik nemzetiszocialista politikát követeltek. A radikálisok vezére, Basch Ferenc 1938-tól, megalakításától kezdve a hitleri utasításokat követő német népcsoport (Volksbund) vezetője, amely meghamisította Bleyer örökségét, s egyre inkább eltávolodott az államhűségtől.

Átfogó képet ad a *Magyarország nemzetiségi politikája és a hazai németiség 1919-1945 között* című tanulmány. Míg 1918-19-ben a forradalmi kormányzat széles körű autonómiát kívánt biztosítani a németeknek, 1919 után az új rendszer visszatért az elmagyarosítás politikájához. Három iskolatípust szándékozott bevezetni: az elsőben a nemzetiség nyelvén folyt volna az oktatás, a másodikban vegyesen, tantárgyanként nemzetiségi nyelven, illetve magyarul, a harmadikban pedig túlnyomórészt magyarul, csak az anyanyelvet tanították volna külön tantárgyként. Általában a harmadik típust valósították meg, csak a németeknek tettek engedményeket, Németországra való tekintettel. Ezért is alakulhatott meg 1924-ben a Magyarországi Német Közművelődési Egylet, amely egyúttal valamiféle politikai képviselő is volt. Az egylet radikális tagjai német segítséget vettek igénybe. Az 1938-ban alakult Volksbundot 1939-ben törvényesítette a kormány, és 1941-től iskolák fenntartását is engedélyezték Hitler még 1939-ben felvetette Horthynak, hogy a háború után a

magyarországi németeket áttelepíti a birodalom új tartományába. Ezért a németek helyzetében bizonyos ideiglenesség következett be. Az 1941-es népszámlálás során a 477 ezer németből 300 ezer nemcsak német anyanyelvűnek, hanem német nemzetiségűnek is nevezte magát. A kormány úgy vélte, hogy ezek kerülnek majd kitelepítésre. A Volksbunddal szemben kialakult a hazához ragaszkodó németek Hűségmozgalma, de ezt 1944-ben betiltották.

Az egyházak „nemzetiségpolitikája” és a magyarországi németiség című cikkében a szerző kiemeli, hogy az egyházak (katolikus és evangélikus) maguk is az asszimilációt támogatták, nehogy hazafiatlansággal vádolhassák őket. Még a vallásoktatás és az istentiszteleti nyelv terén is alig tettek engedményeket, de az 1941-ben visszacsatolt Délvidék németiségének egyházi különállását meghagyták. Az egyházak megpróbálták fellépni a német újpogánysággal szemben, de a németek 1945-ös kétirányú (keleti, majd nyugati) kitelepítése ellen már semmit sem tudtak tenni.

Két tanulmány foglalkozik a németiség sorsával és magatartásával a második világháború alatt, *Toborzás és kényszersorozás a fegyveres SS-be* címen a szerző ismert könyvének megállapításait összegezi. A háború alatt a szlovák állam hozzájárult, hogy a német nemzetiségűek a Wehrmachtban, hamarosan az SS-ben teljesíthessenek szolgálatot, ugyanezt engedte meg 1941-től a horvát állam. Magyarország 1942-ben kötötte meg az első egyezményt. Ennek értelmében 20 ezer német önkéntesen vállalhatott szolgálatot az SS-ben, de ezért elvesztette magyar állampolgárságát. 1943-ban megkötötték a második egyezményt, újra 20 ezer önkéntesről, de ez a létszám az adott körülmények között már csak nagy nehezen jött össze 1944 februárjára (Romániában, ahol az egyezmény nem tartalmazta az állampolgárság elvesztését, 54 ezer önkéntes jelentkezett, 15 ezer fő pedig a Wehrmachtban teljesített szolgálatot). A magyar hadseregben ugyanekkor 35 ezer német szolgált, kétezer a Wehrmachtban. A magyarországi németek három százaléka lépett be az SS-be, a romániaiak közül tíz százalék. Szorongatott helyzetük miatt a németeknek emberekre volt szükségük, ezért 1944 áprilisában újabb egyezményt kötöttek, most már 40 ezer főről, ezeket már kényszerrel kellett toborozni. 1944 októberében magyarokból álló SS-hadosztályt is szerveztek, többnyire sorozással: Végül is 1944 során Magyarországról 60-80 ezer, összesen tehát mintegy 100-120 ezer embert soroztak be. Az önkéntesek zömmel a visszacsatolt területekről kerültek a német hadseregbe, míg Magyarországon még ellenállás is volt.

A másik tanulmány címe és egyben témája: *SS-akció a délkelet-európai németiség kiűritésére 1944 őszén*. A háború befejező szakaszában a német vezetés megpróbálta a németeket a birodalomba telepíteni a szovjetek előtt. Az augusztus 23-i román fegyverszünet után sürgősen elkezdtek a dél-erdélyi németek kitelepítését Észak-Erdélyen át. De szeptember elejére a hadi helyzet miatt az észak-erdélyieket és a kárpátaljaiakat is ki kellett telepíteni, hamarosan a Buda környéki németekre is sor került. A tanulmány részletesen leírja a reménytelen vonulást szekerekkel, ami persze demoralizálta a magyarországi lakosságot is. Bár október 20.-án a Volksbund is a kitelepítés mellett döntött, az ellenállás egyre nőtt, még a szervezet tagjai sem voltak hajlandók a menekülésre. Csak november végén a dél-dunántúli németek közt mutatkozott hajlandóság az áttelepülésre. A Délkelet-Európa területéről erőszakkal kitelepített németek száma mintegy 250 ezer főre, az ottani németiség mintegy 10 százalékára tehető.

Az ellenállási mozgalom és a magyarországi németiség című tanulmányban Tilkovszky utal a magyarországi ellenállás gyengeségére. 1942-ben 300 ezer volt a volksbundisták száma, közülük mintegy 50 ezren csalódtak és kiléptek. A Volksbund ellen szervezkedő 30-40 ezer fős Hűségmozgalom Horthyhoz és a rendszerhez volt hű, de a Volksbundból kilépők nem csatlakoztak a Hűségmozgalomhoz, mert az magyarkodásra kényszerítette volna őket. A mozgalmat 1944. október 15-e után Szálasiék betiltották. Leginkább még a német bányászok által lakott vidékeken mutatkozott némi ellenállás a kényszerkitelepítés ellen.

A magyarországi németek szerepe a második világháborúban, és ami utána következett címen Tilkovszky Lóránt kifejti, hogy a németeknek a magyar sovinizmus ellen kellett a birodalom segítségét igénybe venniük. Bleyer még valamelyest egyensúlyt tudott tartani. Basch és a Volksbund idején azonban túlsúlyba került a náci német befolyás. 1945 után viszont az egyszerű Volksbund-tagságot öt évig terjedő fogházzal lehetett büntetni. Ekkor két váddal illették a hazai németeket: ők voltak az ötödik hadoszlop (pedig ebben sok magyar is szerepet játszott), illetve államot alkottak az államban. Amikor a kitelepítés szóba került, a vádat az 1941-ben magát német nemzetiségűnek vallott 300 ezer emberre kiterjesztették. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság 500 ezer fő kitelepítését rendelte el, pedig ennyi német nemzetiségű összesen sem volt Magyarországon. Végül 170 ezer főt telepítettek ki, és mintegy 230 ezren maradhattak, azok, akik magyar nemzetiségűnek vallották magukat.

A Magyarországi németek - szovjet munkatáborokban című téma tárgyalását Tilkovszky azzal indítja, hogy a szovjet katonai hatóságok 1944. december 22-i rendelete szerint a 175 év közötti német férfiak és a 18-30 év közötti nők szovjet területen újjáépítési munkálatokra, meghatározatlan időre mozgósítandók. Létszámuk bizonytalan, mert a szovjetek a hadifoglyokkal együtt tartották őket nyilván. A mozgósítást helyi listák alapján végezték, sok asszimiláltat és polgári lakost is elhurcoltak. Szovjet területre vitték őket, hogy az újjáépítésben és a mezőgazdaságban vegyék igénybe munkájukat. A szovjet-magyar fegyverszüneti szerződés megkötése előtt lezárták az akciót, ezért a szerződés nem szól róla. Német adatok szerint 874 ezer németet hurcoltak el, ebből mintegy 30-35 ezer főt a trianoni országterületről. Más adatok 600 ezer főről szólnak, de ezeknek csak 10 százaléka volt német. 45 százalékuk a nélkülözések miatt elpusztult, és a Magyarországra hazakerülők közül a volt volksbundisták még évekig internálótáborokban sínylődtek.

A kitelepítés és következményei című cikk szerint a potsdami értekezlet döntése alapján a kitelepítés azokra vonatkozott, akik 1941-ben német nemzetiségűnek vallották magukat. Csehszlovákia viszont az egész ottani magyar lakosságot ki akarta telepíteni, de a nagyhatalmak 1946 februárjában lakosságcserére kötelezték. A magyar kormányzat a németek helyére kívánta a csehszlovákiai magyarokat letelepíteni. A kitelepítés alól mentesíthetők körét egyre szűkítették. A kommunista párt még az 1947. augusztusi választások után is a kitelepítés folytatását sürgette, amely csak akkor ért véget, amikor 1948-ban megszűnt a németországi katonai megszállási övezetek fogadási készsége. A korábban evakuáltakal együtt 220-230 ezer főre tehető a kitelepítettek száma. Az itt maradt németek állampolgári jogait 1949-50-ben visszaadták, de elkobzott vagyonukat nem. Ezek után többségük a népszámlálásokon magyar nemzetiségűnek vallotta magát, bár a magát németnek vallók arányszáma lassan növekszik. 1980-ban még csak az összlakosság 0,1 százaléka, 1990-ben már 0,3 százaléka.

Zsidók és németek. Zsidó deportáció, német kitelepítés. A Volksbund erősen zsidóellenes volt, de a cionistákkal rokonszenvezett, mert azok ki akartak települni. A németek a zsidótörvényeket mint a konkurencia kizárását üdvözölték. Hitler szándékát a németek háború utáni kitelepítéséről nem vették komolyan. Az 1944-es fejleményeket apátiával fogadták 1945-ben a magyar felfogás az volt, hogy mindenért a németek felelősek, ezért kell őket kitelepíteni. Egyedül Bibó István készített memorandumot 1945 májusában, ebben kifejtette, hogy a zsidók deportálása után Magyarország újabb erkölcsi vereséget szenved, ha hozzájárul a németek kitelepítéséhez, Csehszlovákia pedig jogcímet kap az ottani magyarok eltávolítására. A szellemi élet képviselői, valamint a katolikus és az evangélikus egyház hiába tiltakozott a tömeges kitelepítés ellen. Következő cikkében a szerző felveti a kérdést: „Mit veszített Magyarország a németek kitelepítésével?” Elsőrendűen a kiváló német munkaerőt. Ezzel a kormány is tisztában volt, de a németek kezén félmillió hold föld és 45 ezer ház volt. A kortársak történelmi igazságszolgáltatásról és új honfoglalásról szónokoltak. A kitelepítéssel azt is bizonyítani akarták, hogy az új magyarországi rendszer nem folytatja a

korábbi politikát. Míg a nyilasokat csak eltévelyedetteknek mondták, a németek közül sok esetben még a Hűségmozgalom tagjai sem kaptak mentesítést. Az első hullámban mintegy 120 ezer ember került az amerikai megszállási övezetbe, a második hullámban 50 ezer a szovjet zónába. Magyarország számára a kitelepítés erkölcsi veszteséggel is járt, hiszen a magyar kormány nem védte meg német ajkú polgárait a Volksbund ellen. Ma már világosan látható, milyen hídszerepet tölthettek volna be Európa és Magyarország között a hazai németek.

Nemzetiségpolitikai gondolkodás Magyarországon a 20. században (Összegzés és kitekintés) címmel zárja Tilkovszky Lóránt fejtegetéseit. Áttekintésében az 1910-es népszámlálás által kimutatott 54,56 százalékos magyar többséget az erőszakolt asszimilációnak tulajdonítja, ami viszont végzetesen elidegenítette a nemzetiségeket. A Trianon utáni közhangulatnál - amely szerint a megmaradt nemzetiségeket asszimilálni kell, és az volt a hiba, hogy ez elmaradt - a kormány mérsékeltebb álláspontra helyezkedett, úgy vélte, az elszakadt nemzetiségeket csak méltányos kisebbségi politikával lehet visszacsalogatni. A revízió érdekében született meg 1928-ban az Új Hungária-koncepció, a soknemzetiségű ország elmélete. Ugyanakkor erőltették a családnevek magyarosítását. A második világháború alatti területgyarapodások révén a nemzetiségek arányszáma 22,5 százalékra emelkedett. Ezért a kormány engedményeket tett, amelyeket a helyi hatóságok elszabotáltak. Csak a németek élvezték 1940, Észak-Erdély visszacsatolása után kivételezett helyzetet. 1945 után a kitelepítések miatt a nemzetiségek aránya tovább csökkent.

A pártállami időkben tovább éltek a rossz sztereotípiák a nemzetiségekről. A sokat emlegetett hídszerep csak szólam maradt. Ma viszont a kölcsönösség a szomszédokkal nehezen valósítható meg, hiszen az ottani magyarok tömbökben élnek, míg a magyarországi nemzetiségek szórványok. A magyar közvélemény nem helyesli a nemzetiségek pozitív diszkriminációját, és sokallja a nekik juttatott állami támogatást.

Mint látható, a tanulmányukból és előadásokból kirajzolódik a hazai németek 1918 utáni története, egészen a kitelepítésig. A szerző mindvégig részrehajlás nélkül ítélt, pozitív és negatív mozzanatokat egyaránt mérlegre tesz. Nem titkolja, milyen káros szerepet játszottak a németek a második világháború idején, de elsősorban a visszacsatolt területeken, ahol a két világháború közt a német nemzeti öntudat nagyon megerősödött. De nem titkolja a magyar kormányzat felelősségét sem, amely szinte Hitler karjaiba kergette őket.

Nem látom indokoltnak, hogy a magyar állampolgárságú német szereplők nevét a szerző következetesen magyar formában írja (Basch Ferenc), ezt a régóta alkalmazott módszerét itt nem is indokolja meg. Pedig ha - a szerző véleménye szerint is - németekről van szó, miért ne lehetne nevüket saját nyelvük szabályai szerint írni? Talán azért, mert ma a hazai nemzetiségieknek ugyancsak a magyar névalakot kell használniuk? Tilkovszky Lóránt, aki oly sok együttérzéssel ír németekről, szlovákokról és más nemzetiségiekről, túltehetné magát ezen a nyilvánvalóan helytelen szabályozáson.

A tanulmányokat igen részletes kronológia követi a magyarországi németek történetéről 1919. augusztus 1. és 1945. április 22. közt. (Az utóbbi a Németországba menekült Basch Ferenc memorandumának a dátuma, amelyben a szövetségeseknek meg akarta magyarázni a Volksbund szerepét.) Helyet kap ezenkívül a kötetben Tilkovszky Lóránt Pécsen és Baranya megyében tartott előadásainak a kronológiája (a budapesti, a Tolna, Vas és Veszprém megyei előadások nélkül), valamint Tilkovszky német nemzetiségtörténeti munkásságának bibliográfiája. Sajnálatos, hogy ehhez az erősen németcentrikus könyvhöz mindössze fél oldalas német nyelvű rezümé és tartalomjegyzék kapcsolódik.

A könyv a szerző korábban magyarul és németül megjelent publikációira épül, azoknak mintegy rövid foglalata. Kár, hogy nem tudjuk meg, hol jelentek meg eredetileg az egyes tanulmányok, vagy legalább hogy mikor. Ez tájékoztatna bennünket a szerző tudományos fejlődéséről.

Niederhauser Emil

Család a történelem sodrában

*Dunai N. János: Drávaszögi krónika. A Kettős család.
Pro Pannonia Kiadó, Pécs 2010. Pannónia Könyvek 1997.*

Aki az utóbbi évtizedben bármilyen indíttatásból is figyelemmel kíséri Közép-Európa történelmét, egyaránt reménykedhet és kétségbeeshet, (elkerülhet és szoronghat. Egyfelől megnyugtató, hogy véget ért a Balkán térségében, a hazánkkal délen határos területeken a háború, s nemzetközi fórumok (is) vigyázzák a törékeny békét. Megindult a gazdasági, társadalmi konszolidációs folyamat; a politikai és a közélet demokratizálódása; s az elűzött, illetve elmenekült lakosság egy része visszatérhetett elhagyott otthonába. Másfelől a létrejött új államok közötti ellentétek fel-felizzanak; az átalakulás folyamata mindennapos és sokoldalú, de fáként szociális feszültségekkel terhes. S noha történetek komoly előrelépések, de sajnálatosan hiányosak a nemzetiségi és kisebbségi jogok gyakorlásának feltételei és garanciái; továbbá egyes területeket és közösségeket pótolhatatlannak tűnő népességvesztés ért, s visszafordíthatatlannak tetsző negatív demográfiai folyamatok indultak meg.

A történések, események, folyamatok egyes szaktudományok általi dokumentálása többkevesebb eredménnyel folyik, és régióként eltérő mennyiségű és minőségű információt halmozott fel. Mindezek elemzése és a tanulságok levonása csak kismértékben történt meg, s az ismeretek visszacsatolása és a törvényszerűségek figyelembevétele a politika és a közélet alakításában, irányításában jórészt még hátravan, s hosszabb időt vesz igénybe. Közben folytatni kell a kutatást és a vizsgálódást, figyelmünket ki kell terjeszteni a legkülönbözőbb forrásokra. Így például a sajtóközleményekre és az irodalmi feldolgozásokra is.

Ez utóbbiak köréből hívjuk fel a figyelmet Dunai N. János *Drávaszögi krónika* című kötetére. A könyv alcíme, *A Kettős család* jelzi, hogy valójában családregényről van szó. A szerző egy - konkrét és valós - család csaknem ötszáz évet átívelő történetén keresztül eleveníti meg a dél-baranyai magyarság tragikus fordulatokban sem szűkölködő életútját, múltját.

A térség és lakóinak sorsa a magyar olvasókat természetesen különösen érdekli. A Drávaszögben olyan települések találhatók, melyekben jelentős számú, egyes faluk esetében a magyarság Kárpát-medencében való megtelepedése óta kontinuos magyar népesség él. A XIII. századból származó határleírások a korabeli magyarság régióbeli települései között emlegetik a kötetben is szereplő falukat: Kopácsot, Laskót 1212-ből és Vörösmartot 1246-ból. (Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Budapest 1963. 328-329., 335., 407.)

De melyikvidéket is értjük Drávaszögön? A kérdés felvetése és megválaszolása előjáróban azért is fontos, mert nemcsak a laikusok, hanem esetenként még egyes szakcikksek sem használják egyértelműen a terminológiát, illetve eltérő területet értenek rajta. (Kósa László-Filep Antal: *A magyar nép táji- történeti tagolódása*. Budapest 1983. 82-83. és 110.; Szabó Zoltán: Alsó-Baranya, Baranya-háromszög, Drávaköz, Drávaszög, Hegyalja. Avagy mi lesz veled, Drávaszög népe? In: *Horvátországi magyarság*. 1996. 12. 33-36.)

„Ahol a Duna és a Dráva összeszögellik, vagy úgy is mondták a régiek, ahol a Dráva a Dunába szakad, az a háromszög alakú földdarab a Drávaszög, Baranya legdélibb része. Jól elhatárolható: a két folyón kívül északon a Baranyai-hegy, ill. az országhatár zárja le. Alakjáról nevezik még Baranyai háromszögnek is. A magyar helytörténeti irodalomban már a múlt században felfigyeltek e táj szépségére, gazdagságára.” (Lábadai Károly: *Magyarok és szomszédok a Drávaszögben*. In: *Drávaszögi rovátkák*. Budapest 1993. 15-32. 15.) A vidék, Dél-Baranya és a hozzá kapcsolódó Szerémség a középkori Magyarország egyik legfejlettebb

része volt. A felidézett kedvező földrajzi-táji adottságok, a távolsági kereskedelmi útvonalak közelsége, a jó termőföld, a dús rétek, valamint a finom bor (a regényben: „Baranya bora olyan, mint Isten aranya' 45.) voltak forrásai a térség gazdagságának.

Nem véletlen, hogy a magyar nyelvű kultúrának és műveltségnek, irodalomnak és oktatásnak nagy történelmi múltja és hagyománya van a Drávaszögben s a szlavóniai szigetmagyarság körében. Elég talán e vonatkozásban e táj szülőttei közül Veresmarti Ipolyra, Laskai Osvátra; a reformáció e tájon tevékenykedő egyéniségeire: Sztárai Mihályra, Szegedi Kiss Istvánra; a neves tanítókra: Laskai Jánosra, Tolnai Bálintra vagy a későbbi időkből a Kossuth Lajos szolgálatában állott Ács Gedeonra utalni. (Lásd: Baranyai Júlia: *Vízbe vesző nyomokon*. Újvidék 1977. és Ács Gedeon: *Mihelyt gyertyámat eloltom*. Budapest 1989.)

Az élet azonban a Délvidéken sem volt zavartalan. A XV. század végétől amikortól a regény is sorra veszi a történeteket - olyan, nem csak a régiót érintő események vették kezdetüket, melyek feldúlták a hétköznapiak rendjét, veszélyeztették a kisemberek évszázados hagyományok által alakított életét, s átformálták a térség demográfiai-népességi viszonyait.

Mindezek a viszonyok a szépirodalom eszközeivel jelennek meg a regényben, amelyet egészében véve jó sodrású, olvasmányos stílus jellemez.

A fejezetcímek egyfelől jól tájékoztatnak a jelentősebb, sorsfordulókhoz köthető s az egyének és a közösség életét egyaránt alakító történésekről (Vészharang Vörösmarton, Reformátorok a Drávaszögben, Az osztrák „felszabadítók”, A kurucok Baranyában, Kossuth zászlaja alatt). Másfelől a mikroközösség életének eseményein s a család sorsán keresztül érzékeltetik, hogy a nagyobb közösségnek, a régió magyarságának a létfeltételei kedvezően vagy éppen áldatlanul alakultak, egészen a tragikus végkifejletig (Kettős Gyula visszatérése, Épül a gát, Dél-baranyai versenykereskedelem, Béni Izsák gazdagsága, „Isten hátat fordított”, „Kidől” a családfa).

Az irodalomtörténet ismert műfajának, a családregegynek ez a rendhagyó változata a Kettős család generációinak életútját felvázolva a maga konkrétságában egyéníti a „nagy történelem” eseményeit a „kis történetemben”. Más szóval, mint az a hátsó borítón olvasható, a szerző „a Kettős család sorsában egy egész népcsoport sorsát tudta ábrázolni.

A könyv két síkon ábrázolja a történeteket. Az egyik megközelítés szépírói eszközökkel formált regényes történet, az események kvázirealista, de mindenképpen elhíhető ábrázolása. A másik törekvés tényyszerű, dokumentatív elemek felhasználása, melyeknek szövegbe illesztése mintegy hitelesíti a leírtakat. Az előbbiben a szerző újságírói, szerkesztői gyakorlata; az utóbbiban a történelmet búvárló, szociográfiai vonzalmú alkotókészsége dominál. Példát mindkét megoldásra akár oldalakon keresztül is lehetne idézni. A mi olvasatunkban különös érdeklődést a történések különböző forrásokra építkező szintjeinek (például írói képzelet, anekdotikus történetek, családi iratok, levéltári adatok) egymásra épülése, illetve egymáshoz kapcsolódása, azok váltásai, illetve arányai keltettek. Ebben a vonatkozásban növelhette volna a hiteles elemek súlyát a különböző tipográfiai, tördelési megoldások bátrabb alkalmazása.

A kötetet olvasva kitűnik, hogy a szerző a Drávaszög történetének és kultúrájának alapos ismerője. A falusi, paraszti világ rendjének, hagyományainak, szokásainak felidézése színes, a leírások részletgazdagok. Olyan tudásra vallanak, melyek mögött történeti, néprajzi, szociológiai tájékozottság áll, amelyet föltehetően személyes tapasztalat, illetve a drávaszögi emberekkel, családokkal tartott kapcsolat s az általuk megőrzött sokrétű népi műveltség és helyi vonatkozású emléktanyag gazdagít. Ilyen például a lakodalom (88-89.), de a halászat, a szőlőpincék élete, a házasságközvetítés, az egyke, a kivándorlás, a katonaszolgálat, a magzatelhajtás, a csárdák világa, és sorolhatnánk tovább. Különös egyéniségek is feltűnnek, s személyükhöz kapcsolódó valós történetek és bolondériák (például Izsák B. Ferenc, Körösztös Ferenc, Kopasz Úszodi).

A könyvben - mint az a hátsó borítón olvasható - felidéződik „az évszázadok viharai edzette és az elmúlt évek súlyos megpróbáltatásai során létében is veszélyeztetett kis nép hősies küzdelme a fennmaradásért”. A demográfiai kutatások a magyar népesség csökkenését igazolják. A magyar lakosság lélekszámának fogyása a legutolsó hivatalos népszámlálásig (1991) 56 százalékos volt. A napjainkig elvezető családtörténet utolsó alakjának egyéni tragédiája, Kettős Ferenc öngyilkossága olyan végkifejletet vetít elénk, mely megdöbbentően harmonizálni látszik a térség magyarsága sorsának alakulásával. Azok a számítások, melyek a háborús események veszteségeit mérték fel az elmenekült, illetve elüldözött lakosságra vetítve - túlzás nélkül állíthatjuk -, drámai tendenciát mutatnak. Még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy az adatok számszerűsége csak megközelítő lehet, ugyanis a Horvátországi Menekültek Közössége nem tartja nyilván a magyar nemzetiséget, pontosabban más etnikumokkal együtt az „Egyéb” megnevezés alatt szerepelteti. Ezen adatoknak a Horvátországi Magyar Demokrata Néppárt által történt értékelése szerint a regényben is szereplő faluk 1991-ben regisztrált veszteségei az alábbiak:

Település	Összlakosság	Magyar	Csökkenés	Százalék
Kopács	805	610	382	62
Laskó	1036	834	238	23,5
Vörösmart	1235	888	372	42

Az összes baranyai magyar menekült, illetve elüldözött száma: 4651 fő, s a tágabb térségre kitékintve a felmérések szerint Kelet-Szlavónia és a Nyugat-Szerémség veszteségeit (3252 fő) is számítva a régió magyar népessége 7903 fővel csökkent. Arra nézve, hogy máig hányan tértek haza, telepedtek vissza, még nincsenek megbízható adataink. S noha vannak e téren is biztató jelenségek például Harasztifalu újjáépítésének terve és a támogatások nagyvonalú ígérete-biztosítása, az etnikai ellentétekkel terhelt közeli térség nemzetközi felügyelet alatt tartott részének fokozatos bekapcsolása a horvát közigazgatásba -, távolról sem tekinthetünk a jövő elé megnyugvással.

S noha a regényfőként drávaszögi magyarokról szól, nem feledkezhetünk meg arról, hogy a térségben évszázadok óta együtt éltek-élnek különböző etnikumok, főként magyarok, horvátok, németek és szerbek, valamint eltérő vallású, illetve felekezeti, hitű és politikai meggyőződésű emberek. Az ilyen eredetű és természetű konfliktusokat sem elhallgatva (például 28-29., 198-199.) a regény az egymás mellett élés, az egymásraultalság egy-egy szép példáját is felidézi (például a katolikus sváb Florsütz János és a magyar kálvinista Kettős Gyula barátsága), mintegy a kisemberek sorsán át a megbékélés lehetőségét sugallva. Ugyanakkor a regény az olvasó számára félreérthetetlenül jelzi, hogy a kiélezett ellentétek, a történelmi tragédiák minden ember sorsát durván és súlyos veszteségeket okozva befolyásolják.

A történelmi jelenben, a mában záruló családtörténet mértéktartóan felidézi mind a régmúlt, mind a közelmúlt ideológiai és politikai indíttatású, illetve tartalmú eseményeit, pontosabban azok hatását az egyes emberek életére, sorsára - a Kettős család középpontba állításával. Dunai N. János sajátos műfajú történelmi családregénye tanulságos olvasmány, egyidejűleg mindnyájunknak figyelmeztetés is. A könyv az egész magyarság lelkiismeretéhez szól, mert tudatában kell lennünk, egyszerű embereknek, tudományos kutatóknak, a közélet alakítóinak, a politika formálóinak, hogy felelősséggel tartozunk a drávaszögi magyarok jövőjéért, sorsáért.

A multikulturalizmus esélyei Közép-Európában

Un-Verständnis der Kulturen. Multikulturalismus in Mitteleuropa in historischer Perspektive. Hrsg. von Michael John & Oto Luthar. Klagenfurt, Celovec; Ljubljana, Laibach; Wien, Dunaj; Hermagoras, Mohorjeva 1997. 231 p.

A kötet szerzői abból a meggyőződésből kiindulva, hogy a nemzeti kizárólagosságra való törekvés a XX. században két világháborút okozott, kiutat keresve a multikulturális modell történelmi tapasztalatait, jövőbeni lehetőségeit kívánták felvillantani. A bevezető tanulmányt három nagyobb egység követi. Az elsőben a nemzetállam kialakulása előtti korszakról kapunk egy, a szerkesztők által is bevallottan csonka képet, hiszen ezt az időszakot csupán egy időszámítás előtt IV. századi, Hvar szigeti esettanulmány, illetve egy XVII-XIX. századi külföldi utazók szlovénlakta területen szerzett benyomásait összegző írás reprezentálja. A második rész a multikulturalizmus konkrét jelenlétét és problémáit mutatja be két ausztriai, egy-egy galíciai, bukovinai, valamint balkáni példán. A harmadik rész szerzői mindenekelőtt a multikulturalizmus elméleti kérdéseit boncolgatják, a konkrét szituációk leírása számukra csak annyiban fontos, amennyiben az elméleti megközelítést lehetővé teszi.

A bevezető tanulmány a Mura-vidék nagyon is konkrét, bizonyos ellentmondásokat tartalmazó jelenkori tapasztalataiból indul ki. Az írás szerint ebben a térségben, „Európa köldökén” - a második világháború időszakát leszámítva- több mint 1300 évig nagyobb etnikumközi konfliktusok nélkül éltek együtt szlovének, németek, magyarok, horvátok és romák; katolikusok, protestánsok és zsidók.

Ennek a toleranciának a továbbéléséről tanúskodik, hogy Muraszombat lakosai külön adót vetettek ki saját magukra (ez az 1945 utáni Szlovéniában bevett gyakorlat volt), annak érdekében, hogy a város szélén lévő romatelepet fejlessék. A pénzből óvodát, kórházat építettek, fejlesztették az áramellátást, s ennek eredményeképpen a romatelep külső képe ma nem különbözik a város többi részétől.

Ma, a nemzetállam sikeres megteremtése után ellentétes folyamatnak vagyunk tanúi. A helyi vezetők és a központi adminisztráció közötti, a tranzíció idején természetesnek tekinthető küzdelemben bevetették a nemzeti és a vallási elemet is. A hangulatkeltés eredményeképpen Bogojina lakói úgy érezhették, hogy a protestáns (azaz eretnek) és a magyar (azaz idegen) közösség mellett érdekeik csorbulnak, ők maguk fenyegetettké váltak. Felelevenednek a régi vélt vagy valós sérelmek és egyre nagyobb hangsúlyt kapnak a vallási és nemzetiségi különbségek. A helyi konfliktusokat veszélyessé teheti a populista és xenofób politikai irányzatok jelenléte, amelyek Szlovéniában éppúgy megtalálhatók, mint az újonnan kialakult demokráciák többségében.

A szerkesztők a nemzetiségi konfliktusok kiéleződésének veszélyét érzékelve egy másfajta megoldás kimunkálásához szeremének hozzájárulni. A bevezető tanulmány ennek érdekében a partikuláris megfontolást szem előtt tartó nacionalizmus, a kommunizmus és az univerzalista antinacionalizmus helyett a neo-multikulturalizmusban látna kiutat. Ez a neo-multikulturalizmus egyfelől szembeszállna a Le Pen- és Jörg Haider-féle posztmodern és posztrasszista elképzelésekkel, mert a multikulturalizmus hangoztatása valójában idegenellenességük leplezésére szolgál, másfelől viszont elutasítja azt az univerzalista megközelítést, amely minden kollektív identitásban, etnikai kultúrában, nemzeti közösségekben fölösleges, a modernitás előtti időkből itt maradt csökevényt lát. Ezeknek a kérdéseknek a tisztázását reméli a kötetben közölt történelmi és elméleti jellegű írásoktól.

Wolfgang Moskowisch *Multikulturalism and national Relations in Galicia and Bukovina* című írása a XVIII. század közepétől az első világháborúig kíséri figyelemmel a nemzetek és

nemzetiségek közötti viszony alakulását ezen az identitásokban rendkívül gazdag területen Moskowitsch szerint a modern szerzők egyetértenek abban, hogy a viszonylag liberális osztrák uralom az etnikai csoportok nemzeti és kulturális fejlődése szempontjából inkább jótékony hatású volt. Persze minden népcsoport, amelytől a történelmi körülmények megvonták az önálló állam kialakításának lehetőségét, a saját törekvéseit látta megvalósulni Galíciában, illetve Bukovinában. A porosz és orosz hatalmi ambíciók közé szorult lengyelek abban reménykedtek, hogy Galícia lesz majd az egyesülést kivívó lengyel Piemonte, míg az ukránok az ukrán Piemonte megvalósulásában bíztak. A római katolikus lengyelek és a görög katolikus ukránok között társadalmi ellentét is feszült, hiszen az ukrán parasztok fölött lengyel földesurak uralkodtak, s az adminisztrációban is feszültséget okozott a lengyelek túlsúlya. Az ukránokat belülről megosztotta, hogy míg az idősebb generáció Moszkva felé orientálódott; a fiatalok az önálló Ukrajna létrehozásán munkálkodtak. A galíciai kulturális központokat kiépítő lengyelek és ukránok bizonyos mértékig együttműködtek ugyan, de a közöttük lévő viszonyt inkább az ellenségeskedés jellemezte.

A Galícia részét képező Bukovinában, ahol az etnikai viszonyok még tarkábbak voltak, a németesítés és a románosítás ellen küzdő ukránok kezdetben ugyancsak oroszbarát megfontolásokat követtek. A lengyelekkel és az ukránokkal ellentétben a románoknak abban az időben (1881-től kezdve) már volt nemzetállamuk, s az ottani román nacionalisták, akik Bukovinát visszaszerzendő ősi román provinciának tartották, támogatták a bukovinai román nemzeti aspirációkat, s azzal vádolták az osztrák hatóságukat, hogy ellenükben az ukránokat favorizálja. Erich Prokopowitsch levéltári kutatások alapján ezt a román vádat teljesen megalapozatlannak minősítette. Akárcsak az ukránok, a románok körében is éles küzdelem folyt a nacionalista és az osztrákokkal lojális politikusok között.

Az itt élő zsidók között a haszid vallási mozgalom tagjai éppúgy jelen voltak, mint a felvilágosodást követő Haszkala hívei. De nemcsak ez osztotta meg az itteni zsidókat, hanem az is, hogy a galíciai zsidók helyzetével összehasonlítva a bukovinaiak gazdasági helyzete viszonylag jó, és amíg a galíciaiakra a lengyel, a bukovinaiakra a német kultúra és nyelv hatott. A múlt század végétől mindehhez járult még, hogy a zsidó közösségek cionista és nem cionista „párna” szakadtak. Az aránylag kis létszámú német etnikum szerepéről megoszlik a történészek véleménye. Míg az európai és amerikai történészek többsége úgy véli, hogy a szakértelmet és a felvilágosodást terjesztő németek civilizációs tényezőt jelentettek, a Monarchia utódállamainak történészei hódítókat és gyarmatosítókat látnak bennük. A galíciai katolikus németeket a lengyel asszimiláció fenyegette, a bukovinai németek által létrehozott pártok pedig szinte önpusztító harcot folytattak egymás ellen. A tanulmánynak - a szerző által ki nem mondott - lényege abban foglalható össze, hogy bár a Monarchia itteni (igazi multikulturális térségbeli) politikájának fő jellemzője a toleráns és liberális hozzáállás volt, ennek ellenére az egyes nemzetiségek között és az egyes nemzetiségeken belül is komoly feszültségek voltak.

A Monarchia felbomlása után Galícia területén nemzetállamok jöttek létre, s megalakulásukkal eltűnt a vallási és nemzetiségi türelem - és a liberalizmus. Az utódok között ennek már csak az emléke él. Feltűnő viszont, hogy a kötet záró tanulmánya, amely az idegenekkel szembeni németországi és ausztriai magatartást vizsgálja, abból indul ki, hogy ezen országokban, tehát nem a nemzetiségileg vegyes keleti területeken, az erőszakos asszimiláció és a vér joga (ius sanguinis) jellemezte a múltat. A tanulmány írója szerint ez a magatartás gyökeres ellentétben állt az Atlanti-óceán melletti országok (Amerika, Kanada, Anglia, Franciaország stb.) által követett „melting pot”- (olvasztótégely-)gyakorlattal. A szerző hosszan vizsgálja, milyen módon kezelték a bevándorlók beilleszkedését Észak-Amerikában, s azt igen szerencsésnek minősíti. A német-osztrák társadalmi életben az amerikaihoz hasonló gyakorlat, bizonyos szociáldemokrata előzmények után, csak az Európai Közösség kiépülésével párhuzamosan alakult ki. A hangsúlyozottan szociáldemokrata hatás

alatt álló szerző véleménye szerint ez a folyamat egy multikulturális „melting pot”-gyakorlatot alakít majd ki, amelynek eredményeképpen multikulturális civil társadalom jön majd létre.

A recenzens örömmel nyugtázza, hogy az európai egyesülés erőteljesen és kedvező módon befolyásolja a nemzetek közötti viszonyt, s új alapokra helyezi a bevándorlókkal kapcsolatos politikát, de óv a túlzott optimizmustól. Véleményem szerint mind a kötet tanulmányai, mind a jugoszláviai tapasztalatok (mindenekelőtt a Boszniában lezajlott népiirtások), mind a jelenleg alakulóban lévő gyakorlat (a francia és a német jobboldal előretörése) azt mutatják, hogy a történelmi folyamatok egyidejűleg tartalmaznak ellentétes irányultságú mozzanatokot. A szerző által leírt multikulturális társadalmat érdemes kitűzendő célnak tekinteni, de világosan látni kell, hogy ennek elérését újból és újból különféle nehézségek fogják akadályozni. A realista megközelítés az lehet, hogy az egyes nemzetek, illetve a nemzetek felett álló szervezetek politikusai a multikulturalizmus hagyományait és legújabb eredményeit, lehetőségeit kihasználva enyhítsék és ne szítsák a különböző okokból fel-feltörő intoleranciát. Ha ezt sikerül megvalósítani, azt komoly eredménynek minősíthetjük.

Szilágyi Imre